

KONINKLIJKE NEDERLANDSE
AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN

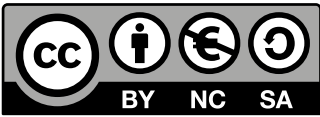
WANKELE SOKKELS OMSTREDEN MONUMENTEN IN DE OPENBARE RUIMTE

ADVIES

People build monuments not because they do not know what else to do, but because there are wounds so deep that only monuments will serve to honor them.

Andrew Butterfield, *Monuments and Memories* (2003)

2023 Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW)

Voor deze uitgave zijn gebruiksrechten van toepassing zoals vastgesteld in de Creative Commonslicentie, naamsvermelding 4.0 Nederland (CC BY-NC-SA 4.0)

Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen

Postbus 19121, 1000 GC Amsterdam

Telefoon + 31 205510700

knaw@knaw.nl

www.knaw.nl

Tekstredactie: Mariette Huisjes

Opmaak: Ellen Bouma

Figuur pagina 146: Leon Hulst, WAT ontwerpers

Samenstelling KNAW-Commissie Omstrede Monumenten

Voorzitter: Maria Grever

Leden: Paul van Geest, Hans van Houwelingen, Gert Oostindie, Ann Rigney, Jennifer Tosch, Harry Tupan, Uğur Ümit Üngör

Secretaris: Geertjan de Vugt

Foto's cover: zie fotoverantwoording (183-184).

ISBN 978-90-6984-768-9

Deze publicatie kan als volgt worden aangehaald: KNAW (2023). *Wankele sokkels. Omstrede monumenten in de openbare ruimte*. Amsterdam, KNAW.

WANKELE SOKKELS
OMSTREDEN MONUMENTEN IN DE
OPENBARE RUIMTE

Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen
September 2023

VOORWOORD

Op 1 juli 2023 hield koning Willem-Alexander voor het eerst een toespraak tijdens de Nationale Herdenking Slavernijverleden bij het Nationaal Monument Slavernijverleden in het Oosterpark te Amsterdam. Hoewel de toespraak vanwege de gemaakte excuses bij voorbaat historisch kon worden genoemd, was die zeker niet onomstreden. En dat geldt ook voor de plaats waar de koning sprak. In 2002 ontstond rumoer rond de onthulling van het monument door koningin Beatrix. Omwille van de veiligheid na de moord op Pim Fortuyn was besloten om het publiek – voornamelijk mensen uit de Surinaamse en Antilliaanse gemeenschappen – tijdens de ceremonie achter hekken bekleed met zwart plastic te houden. En dan was er nog de locatie als zodanig: aanvankelijk werd Den Haag overwogen, maar al snel kreeg Amsterdam de voorkeur. Toen bekend werd dat na enig zoekwerk een hoek in het Oosterpark was uitgekozen, leidde dat meteen al tot controverse. Hoe kon een monument van dergelijk belang worden opgetrokken op een plek die amper een eeuw eerder nog had gediend als begraafplaats?

Het Nationaal Monument Slavernijverleden is een bekend voorbeeld van hoe monumenten controversen kunnen oproepen over locatie, ontwerp, eigenaarschap, veranderde mores en over de inhoud van het monument. De afgelopen jaren zagen we bij oudere monumenten regelmatig een vergelijkbare dynamiek rondom cultureel erfgoed in de openbare ruimte. Twee jaar terug was dit reden voor de Raad van Geesteswetenschappen van de KNAW om een voorstel voor een advies over de omgang met omstreden monumenten op te stellen. Het bestuur van de KNAW erkende het belang van zo'n advies in het huidige tijdsgewricht én beseftte dat de KNAW daartoe ook de nodige expertise in huis heeft. Niet alleen kon worden geput uit de kennis van de wetenschappelijke leden van het Genootschap, ook kon beroep worden gedaan op de expertise van de leden van de Akademie van Kunsten en van verschillende van

onze onderzoeksinstituten, zoals het NIOD en het KITLV. Waar nodig werd de adviescommissie aangevuld met leden van buiten de KNAW.

Het resulteerde in een divers samengestelde commissie die zich twee jaar lang over deze materie heeft gebogen. Zij heeft gekozen voor een duidelijk historiserende aanpak, waarbij de biografie van monumenten van groot belang wordt geacht voor een beter begrip van een controverse. Uiteindelijk heeft de commissie naast aanbevelingen ook een beknopte handreiking opgesteld die met name beleidsmakers en bestuurders kan helpen bij de omgang met discussies en protesten die ontstaan rond monumenten in de openbare ruimte. Uit de besproken casussen kwam naar voren dat veel controversen ontstaan door onbegrip of onwetendheid over de geschiedenis van het monument, het ontwerp, de locatie, eigenaarschap, over wet- en regelgeving en over de procedures rond besluitvorming. Beter (historisch) inzicht kan leiden tot een beter begrip.

De commissie wijst er bovendien op dat er ook monumenten bestaan die in de toekomst omstreden kunnen geraken. In dergelijke gevallen zal dit advies zeker óók van pas komen. Niet om de controverse te smoren, maar wel om haar in goede banen te leiden. Graag dank ik alle commissieleden dan ook hartelijk voor hun belangrijke bijdrage aan dit advies, ook voor de toekomst.

Marileen Dogterom
President KNAW

INHOUD

VOORWOORD	4
SAMENVATTING	8
SUMMARY	12
1. PUBLIEKE MONUMENTEN IN OPSPRAAK: INLEIDING	17
1.1 Emoties rond monumenten	17
1.2 Reikwijdte en doel	21
1.3 Inhoudelijke focus, werkwijze en bronnen	23
Inhoudelijke focus	23
Werkwijze	25
Bronnen	27
1.4 Opzet van het rapport	28
2. TASTBARE HERINNERINGEN: THEORETISCH KADER	31
2.1 Inleiding	31
2.2 Materieel erfgoed en collectieve herinneringen	31
Materiële cultuur en cultureel erfgoed	31
Herinneringscultuur en herinneringslandschap	35
Het monument als medium	38
2.3 Collectief herdenken en rituelen van herinnering	40
2.4 Iconoclasme: afrekening met omstreden verleden	43
2.5 Erkenning in de openbare ruimte	48
3. BESTUURLIJKE EN MORELE KADERS	53
3.1 Inleiding	53
3.2 Bescherming van cultureel erfgoed	54
Gereguleerde bescherming in Nederland	55
Buitenlandse voorbeelden	57
Het Haags Verdrag uit 1954	58
3.3 De integriteit van een monument	61
3.4 Recht doen aan de doden	65
3.5 Educatie en dialoog	67
Culturele en educatieve instellingen	67
Hulpmiddelen voor een dialoog	70

4.	NEDERLANDS KOLONIAAL VERLEDEN EN SLAVERNIJ: ZICHTBAAR ONZICHTBAAR	75
4.1	Inleiding	75
4.2	Op een wankel voetstuk: Jan Pieterszoon Coen en de VOC	76
4.3	Miskende geschiedenis: slavernijverleden	83
	Peerke Donders en de geknielde lepralijder	84
	Onbegrepen beeldtaal en kolonialisme	87
	Anton de Kom	93
4.4	Dekoloniseren van de openbare ruimte	94
4.5	Conclusies	98

FOTOKATERN 100

5.	ORLOGEN EN GENOCIDEN IN DE 20 ^e EEUW	117
5.1	Inleiding	117
5.2	Tweede Wereldoorlog en de Shoah	118
	De groetende sportman	119
	Het Nationaal Holocaust Namenmonument	124
5.3	Monumenten als erkenning van genocide	127
	De Armeense gedenksteen	127
	Srebrenica: roep om een nationaal monument	132
5.4	Conclusies	138
6.	BEHOUD VAN EEN RIJKE BRON: SLOTBESCHOUWING	141
7.	AANBEVELINGEN	151
7.1	Algemene aanbevelingen	151
7.2	Aanbevelingen per doelgroep	153
7.3	Handreiking	156

LIJST MET AFKORTINGEN 158

REVIEW 160

BIJLAGEN

I.	Instellingsbesluit KNAW-commissie Omstreden Monumenten	161
II.	Overzicht onderzochte monumenten in Nederland	164
III.	Deelnemers aan drie besloten gespreksrondes in 2022 en vragen	166
IV.	Programma werkconferentie omstreden monumenten	168
V.	Contacten met organisaties en gesprekken met experts	169

GERAADPLEEGDE LITERATUUR 172

FOTOVERANTWOORDING 183

SAMENVATTING

Met hun tastbare aanwezigheid in de openbare ruimte kunnen standbeelden, borstbeelden, gedenkstenen en andere monumenten allerlei emoties oproepen, variërend van blijdschap en ontroering tot teleurstelling en woede. Sommige monumenten zijn verbindend, troostend en helend, zeker in combinatie met verdiepende rituelen als de Dodenherdenking of bij Ketu Koti. Andere geven een eenzijdige, tijdgebonden kijk op het verleden die mensen verdeelt, marginaliseert en uitsluit. Een monument dat ongemerkt jarenlang alleen stof verzamelde, kan plotseling felle reacties uitlokken. Dit verschijnsel is niet nieuw. De Romeinen verminkten al standbeelden en bustes van in ongenade gevallen keizers, de Nederlandse Beeldenstorm vernietigde grote hoeveelheden heiligenbeelden en Franse revolutionairen sloopten gebouwen en verwoestten beelden rond kerken en kastelen.

Discussies en conflicten over standbeelden en monumenten zijn in Nederland in de laatste tien jaar sterk toegenomen. Sommige sokkels wankelen. Mede onder invloed van Black Lives Matter hebben koloniale standbeelden hun 'witte onschuld' verloren. Ook herdenkingstekens voor slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog en andere oorlogen staan ter discussie. Bestuurders hebben verschillende opties om te reageren: niets doen, een verklarende tekst plaatsen, het monument een andere functie geven, een kritisch conceptuele vernieuwing, het verplaatsen of verwijderen. Om enig houvast te bieden voor belanghebbenden heeft de KNAW een Commissie Omstreden Monumenten ingesteld om uit te zoeken wat monumenten omstreden maakt en hoe daarover een evenwichtig gesprek kan worden gevoerd. Het advies richt zich op **drie doelgroepen**: 1. bestuur, beleid en politiek; 2. onderwijs, musea en erfgoedhuizen; 3. burgers, inclusief omwonenden en herinneringsgemeenschappen.

Twee terreinen: koloniale geschiedenis / moderne oorlogen en genocide

In het adviesrapport staan twee terreinen centraal:

- het verleden van het Nederlandse koloniale rijk, inclusief slavernij
 - de Nederlandse betrokkenheid bij oorlogen en genocide in de twintigste eeuw
- Beide terreinen gaan over traumatische gebeurtenissen die lang doorwerken in het leven van grote groepen mensen en hun nabestaanden.

Zeven Nederlandse casussen zijn diepgaand geanalyseerd. Drie daarvan raken aan het koloniale verleden en de betrokkenheid van Nederlanders bij slavernij: de standbeelden van Jan Pieterszoon Coen in Hoorn, Peerke Donders in Tilburg en Anton de Kom in Amsterdam-Zuidoost. Vier andere monumenten verwijzen naar oorlogen en genociden in de twintigste eeuw: het beeld van de sporter bij het Olympisch stadion in Amsterdam, het Holocaust Namenmonument in Amsterdam, de gedenksteen in Assen over de Armeense genocide en het tijdelijk monument in Den Haag dat herinnert aan de genocide in Srebrenica. Naast standbeelden en monumenten zijn ook omstreden namen van straten, pleinen en tunnels geanalyseerd

Bronnen van discussie en conflict

Er zijn drie mogelijke bronnen van discussie en conflict. Ten eerste, **wie of wat** door een monument is afgebeeld. Verdient die persoon het wel om geëerd te worden? Jan Pieterszoon Coen is voor velen niet meer “de zeeheld” die Nederland rijkdom bracht. Zijn standbeeld in Hoorn waar hij trots over de haven uitkijkt met een kanon aan zijn voeten was overigens al in de negentiende en twintigste eeuw omstreden. Over de betekenis van het beeld van de sporter met opgeheven arm bij het Olympisch Stadion liepen de meningen uiteen. Uit onderzoek bleek echter dat het gebaar een fascistische achtergrond had. Ontbrekende **historische kennis** over wie of wat de monumenten verbeelden en hoe daar eerder over werd gedacht, kan van grote invloed zijn op discussies en mogelijke conflicten.

Een tweede conflictbron is de combinatie **vorm, beeldtaal en plaats**. Het standbeeld van de zalig verklaarde missionaris Peerke Donders roept verontwaardiging op vanwege de halfnaakte Afro-Surinaamse lepralijder die aan zijn voeten knielt. Dezelfde emotie speelt bij de Surinaamse intellectueel Anton de Kom, eveneens halfnaakt afgebeeld. De naaktheid van beide mannen herinnert aan de minachting van de kolonisator voor de gekoloniseerde, en staat voor primitiviteit en ongeremde seksualiteit. De houding van de geknielde lepralijder versterkt in de ogen van tegenstanders de symboliek van nederige onderwerping en de suprematie van het christelijk geloof. De plaats kan daarbij de commotie versterken. Zo ontstond bij het Holocaust Namenmonument in Amsterdam mede door de enorme omvang lange tijd een controverse over

waar het moest komen. De plaquette ter nagedachtenis aan in de oorlog vermoorde Sinti en Roma was door een verbouwing nagenoeg onzichtbaar geworden. Nabestaanden en buurtbewoners voerden actie voor een meer zichtbare locatie.

Ten derde is de mate van **informatie en communicatie** belangrijk. Bij vrijwel alle onderzochte omstreden monumenten heeft ontbrekende of eenzijdige informatie tot heftige emoties en conflicten geleid. Aandacht voor een omstreden standbeeld ontstaat vaak pas na jarenlange acties. De communicatie tussen bestuurders en burgers verloopt dan stroef en afstandelijk, zoals over het tekstbord bij het standbeeld van Donders of over het ontwerp van het Namenmonument. Dikwijls zoeken burgers hun toevlucht in juridische procedures.

Delicate beslissingen

Elk monument zendt de woordloze boodschap uit dat iemand of iets zo belangrijk is, dat een persoon of gebeurtenis exclusieve aandacht verdient in de openbare ruimte. De keuze voor een monument, gedenksteen of vernoeming doet recht aan de één die zich erkend voelt, maar sluit tegelijkertijd anderen uit. Gemeenschappen in Nederland willen om verschillende redenen een gedenksteen of monument: ter ondersteuning bij de verwerking van leed of ter nagedachtenis aan een persoon die veel voor hen betekent. Bestuurders staan bij die verzoeken voor dilemma's. Aan de ene kant willen ze eraan tegemoet komen, maar *'elke gemeenschap haar eigen monument'* is geen optie. Het zou niet alleen tot een woud aan monumenten leiden, het staat ook haaks op het idee van een gedeelde openbare ruimte. Wie dus wel of niet een standbeeld of straatnaam krijgt, is telkens een delicate beslissing.

Die beslissing is de ene keer eenvoudiger dan de andere keer. Soms erkennen bestuurders vanzelfsprekend het leed van een groep, in andere gevallen duurt het decennia of zelfs meer dan een eeuw. Zo kregen de slachtoffers van de ramp met de MH17 al snel een monument. Maar Nederlandse slachtoffers van de Holocaust moesten tot de jaren 1960 wachten op de eerste, vaak bescheiden gedenktekens. Pas in 1977 kwam het Auschwitzmonument, terwijl in 2021 een Nationaal Holocaust Namenmonument werd onthuld. De nazaten van slaafgemaakten kregen in 2002 een nationaal monument. Nabestaanden van de ruim 8000 slachtoffers van de genocide in Srebrenica wachten nog steeds op het gedenkteken in Nederland dat hun is toegezegd.

Aanbevelingen en handreiking

Monumenten zijn een vorm van cultureel erfgoed: door de mens gemaakte objecten die waarden en tradities van een bepaalde tijd uitdragen. Ze kunnen een grote rol spelen bij het verkrijgen van meer historisch inzicht en bij maatschappelijke

discussies over het verleden. Daarvoor zijn hulpmiddelen zoals educatief materiaal en gespreksmethodieken ontwikkeld. Tegelijkertijd is het belangrijk dat bestuurders en beleidsmakers meer oog krijgen voor de eenzijdigheid van bepaalde monumenten en voor het ontbreken van gedenktekens. Dan is wel duidelijke besluitvorming nodig. Dit kan helpen om ervaren onrecht te verminderen of te verzachten.

Voor een evenwichtige omgang met omstreden monumenten geeft het rapport onder meer de volgende aanbevelingen:

- Hou rekening met de *geschiedenis van het monument*: waarom wie of wat, wanneer is afgebeeld en hoe generaties daar vroeger over dachten. Toenmalig protest is vaak verzwegen of vergeten. Die kennis ontbreekt bij vrijwel alle partijen.
- Ga te rade bij kunsthistorici en kunstenaars met kennis van zaken over het monument: zij zijn alert op *verborgen betekenissen* in de vormgeving en de beeldtaal.
- Het is de *morele verantwoordelijkheid van bestuurders* om gesprekken te voeren waarbij alle partijen betrokken worden, zoals omwonenden, nabestaanden, actievoerders.
- Ontwikkel als gemeente een *beleidsvisie* op de monumenten en standbeelden in de openbare ruimte van de regio, het zogenaamde “herinneringslandschap”.
- Een goed onderhouden *landelijk monumentenregister* met een kennisbank, breed van opzet, kan daarbij behulpzaam zijn.

In het rapport staat ook een stappenplan in vijf fasen als handreiking aan bestuurders voor de omgang met nieuw op te richten of bestaande monumenten, ook bruikbaar voor de twee andere doelgroepen.

Het verleden levend houden

Vrijheid van meningsuiting, óók over omstreden monumenten, hoort bij de Nederlandse democratie. Monumenten helpen mensen om een visie op zichzelf en de wereld te ontwikkelen. Discussies, demonstraties, petities en protest zorgen voor onrust, maar houden het verleden ook levend en voorkomen dat een samenleving haar geheugen verliest. Sterker nog, de commotie over publieke monumenten creëert met vallen en opstaan een nieuwe geschiedenis van Nederland.

SUMMARY

Statues, busts, memorials and other monuments have a tangible presence in public spaces and may therefore evoke a variety of emotions, ranging from joy and sadness to disappointment and anger. Some monuments are unifying, comforting and healing, especially when they are associated with more profound rituals, such as the *Dodenherdenking* ceremony on 4 May to remember the victims of the Second World War, or the *Keti Koti* observance on 1 July commemorating the abolition of slavery in Suriname and the Netherlands Antilles in 1863. Other monuments portray a biased, time-bound view of the past that divides, marginalises and excludes. A monument that may have gone unnoticed for years can suddenly provoke fierce reactions. That is nothing new. The ancient Romans mutilated the statues and busts of disgraced emperors; Dutch Protestant iconoclasts destroyed countless images and statues of saints in Catholic churches; and French Revolutionaries tore down buildings and demolished statuary and sculptures in churches and chateaux.

Debates and conflicts about statues and monuments have intensified in the Netherlands in the past decade. Some pedestals have become unstable. The influence of the global Black Lives Matter movement have stripped colonial statues of their 'white innocence'. Memorials to victims of the Second World War and other conflicts are now also open to debate. Public officials can respond in several different ways: do nothing, place an explanatory text alongside the monument, change its function and name, create a critical artistic conceptualisation of the monument, move it to another location, or remove it altogether. In an effort to offer stakeholders some guidance, the Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences established a Committee on Controversial Monuments to examine what makes monuments controversial and how to engage in a well-considered conversation about them. The Committee's advisory report focuses on **three target groups**: 1. public officials, policymakers and politicians; 2. institutions of education, museums and cultural heritage centres; 3. the public, including local residents and communities of remembrance.

Two domains: the colonial past / 20th-century wars and genocides

This advisory report focuses on two domains:

- the history of the Netherlands' colonial empire, including slavery;
- the Netherlands' involvement in wars and genocide in the 20th century.

Both domains concern traumatic events that had and still have a lasting impact on the lives of many people and their descendants.

The Committee has analysed seven Dutch case studies in depth. Three of these deal with the Netherlands' colonial past and its involvement in slavery: the statues of Jan Pieterszoon Coen in Hoorn, Peerke Donders in Tilburg, and Anton de Kom in Amsterdam. Four other monuments commemorate wars and genocide in the 20th century: the statue of the athlete at the Olympic Stadium in Amsterdam, the National Holocaust Names Memorial in Amsterdam, the commemorative marker in Assen concerning the Armenian genocide, and a temporary monument in The Hague recalling the Srebrenica genocide in Bosnia. Besides statues and memorials, the Committee also analysed the names of streets, squares and tunnels that have led to controversy.

Sources of debate and conflict

There are three potential sources of debate and conflict. First, **who or what** does the monument depict? Does that person even deserve to be honoured? For many, Jan Pieterszoon Coen (1587-1629), governor-general of the Dutch East Indies, is no longer a national hero who brought wealth to the Netherlands. His statue in Hoorn, which shows him looking proudly out over the square with a cannon at his feet, was in fact controversial even in the 19th and 20th centuries. Regarding the statue of the athlete at Amsterdam's Olympic Stadium, opinions have been divided about the meaning of the figure's raised arm. Research has revealed, however, that this gesture did in fact have its origins in fascism. Gaps in **historical knowledge** about who or what monuments depict and what earlier generations thought of them can have a major impact on debates and potential conflicts.

A second source of conflict is the combination of **design, imagery and location**. The statue in Tilburg of beatified missionary Peerke Donders (1809-1887) provokes indignation because of the half-naked Afro-Surinamese leper kneeling at his feet. The same emotions are at play in the case of the Surinamese writer and intellectual Anton de Kom (1898-1945), whose statue also depicts him half-naked. In both cases, this nakedness recalls the coloniser's contempt for the colonised, and denotes primitiveness and uninhibited sexuality. In the eyes of critics, the pose of the kneeling leper reinforces the symbolism of humble submission and Christian superiority. The location of a memorial may heighten the furore. In the case of the National Holocaust

Names Memorial, for example, the enormous scale of the monument led to a long-running controversy over its location in Amsterdam. The plaque commemorating members of the Sinti and Roma peoples murdered in the Second World War had been rendered almost invisible by a renovation project. Descendants and local residents campaigned to have the memorial moved to a more prominent location.

Third, the degree of **information and communication** is important. Missing or biased information led to heated emotions and conflicts regarding virtually all of the controversial monuments examined by the Committee. The controversy surrounding a disputed statue often only attracts public attention after years of campaigning and protest. Communication between officials and the public can be awkward and standoffish, as can be seen in the examples of the explanatory text board posted alongside the Donders statue, or the design of the National Holocaust Names Memorial. People then often seek recourse from the courts.

Delicate decisions

Every monument transmits the wordless message that someone or something is important enough to merit exclusive prominence in a public space. Choosing to erect a monument, build a memorial or cite someone's name acknowledges those who feel recognised but simultaneously excludes others. Communities in the Netherlands request memorials or monuments for various reasons: to help them process their grief or to honour the memory of someone important to them. Such requests pose a dilemma for public officials. On the one hand, they would like to comply, but it is not possible for every community to have its own monument. Not only would this lead to a plethora of memorials but it is also contrary to the idea of a shared public space. Who does or does not have a statue erected in their honour or a street named after them is always a delicate decision, then.

Some such decisions are easier than others. Public officials will sometimes immediately acknowledge the suffering of a group, but in other cases such recognition may take decades or even more than a century. For example, a national monument to the 298 passengers – the majority of them Dutch nationals – who perished when Malaysia Airlines flight MH17 was shot down over Donetsk in 2014 was unveiled only three years later. Memorials to the Dutch victims of the Holocaust, on the other hand, only began to appear 15 to 20 years later, in the 1960s, and were often modest in nature. It was not until 1977 that the Auschwitz Monument was unveiled, while the National Holocaust Names Memorial was erected in 2021. The descendants of enslaved people were given a national monument in 2002. The families of the more than 8,000 victims of the Srebrenica genocide – which a Dutch army battalion under the command of the UN failed to prevent – are still waiting for the memorial in the Netherlands that was promised to them.

Recommendations and guidance

Monuments are objects of cultural heritage: man-made artifacts that convey the values and traditions of a particular era. They can play a major role in helping people gain a better understanding of the past and in public debates about that past. Various tools, including educational materials and discussion methodologies, have been developed for this purpose. At the same time, it is important that public officials and policymakers become more aware of the biased nature of certain monuments and the absence of certain memorials. Clear decision-making is required in both cases and might lessen or mitigate a perceived injustice.

To promote a well-considered approach to deal with controversial monuments, the report recommends the following:

- Be mindful of the *monument's own history*: why was that person or object depicted and when, and what did previous generations think about it? Objections raised at the time were often hushed up or have been forgotten, and very few of the current stakeholders will be aware of them.
- Consult knowledgeable art historians and visual artists about the monument: they will be aware of any *hidden meanings* in the design and imagery.
- *Public officials have a moral duty* to consult all of the stakeholders, including local residents, descendants and campaigners.
- Municipal governments should develop a *strategic vision* regarding monuments and statuary in local public spaces, the 'memorial landscape'.
- A well-maintained, comprehensive *national register of monuments* and associated database can be helpful in this regard.

The report also offers a five-step plan as a guidance to help public officials deal with existing monuments or applications for new ones. This guidance may also prove useful for the report's two other target groups.

Keeping the past alive

Freedom of speech, including the topic of controversial monuments, is inherent to Dutch democracy. Monuments help people form a vision of themselves and the world. Debates, demonstrations, petitions and protests cause unrest, but also keep the past alive and prevent a society from forgetting its history. In fact, the furore over public monuments is giving rise, through trial and error, to a new history of the Netherlands.

Standbeeld Piet Hein in Delfshaven, Rotterdam

1. PUBLIEKE MONUMENTEN IN OPSPRAAK: INLEIDING

1.1 Emoties rond monumenten

In juni 2020 werd het standbeeld van Piet Hein in de Rotterdamse deelgemeente Delfshaven beklad met de woorden 'killer' en 'dief'. Jarenlang gold Hein als nationale held, bezongen in het populaire lied over zijn verovering van de Spaanse Zilvervloot. Nu eisten actievoerders onder de naam 'Helden van nooit' dat hij en andere 'onterechte helden' van hun sokkels werden gehaald. Siebe Thissen, toenmalig hoofd van het programma Beeldende Kunst & Openbare Ruimte in Rotterdam, vond verwijdering van het standbeeld niet meteen nodig. 'Als het publiek nu in meerderheid vindt dat het beledigend is en niet meer past, dan zou een exit best een optie kunnen zijn. Maar daar moet wel eerst een goed gesprek over gevoerd kunnen worden. Met bekladdingen help je de zaak niet vooruit', zo stelde hij in *Trouw*.¹ Thissen had van de gemeente de opdracht gekregen om een toelichting bij het standbeeld te schrijven. Toen de tekst daarvan bekend werd, ontstond ophef. Uit zijn onderzoek bleek dat Piet Hein als luitenant-generaal en commandant van de West-Indische Compagnie (WIC) weliswaar een onverschrokken vechter op zee was, maar dat de slavenhandel pas echt op gang kwam na zijn dood in 1629. Uit brieven bleek ook dat Piet Hein weinig moest hebben van de uitbuiting van de slaafgemaakte lokale bevolking in de Mexicaanse zilvermijnen. Tegenstanders van het standbeeld stelden echter dat de Zilvervloot een gigantische financiële ondersteuning van de WIC had opgeleverd, waardoor Hein indirect wel betrokken zou zijn geweest bij mensenhandel.² Het

1 Harriët Salm, 'Moet Piet Hein uit Rotterdam verdwijnen?', *Trouw*, 12-06-2020.

2 Het buitgemaakte bedrag was bij thuiskomst 11.509.524 gulden. Met dit geld werd de belegering van 's-Hertogenbosch door Frederik Hendrik grotendeels gefinancierd. Over de wisselende waardering van Piet Hein, zie Gert Oostindie, 'Rotterdam, koloniaal en postkoloniaal', in idem red., *Het koloniale verleden van Rotterdam* (Rotterdam: Boom, 2020) 9-33, 30-31.

standbeeld werd in 2022 gerenoveerd. Na een nieuwe bekladding kwam er tijdelijk camerabewaking. Ook zijn er QR-codes die verwijzen naar verklarende teksten bij het beeld aangebracht.³

Het conflict over het standbeeld van Piet Hein – sinds 1973 een rijksmonument⁴ – is symptomatisch voor de spanningen die koloniale standbeelden en monumenten tegenwoordig kunnen oproepen. Ook bij monumenten over de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust kunnen de gemoederen hoogoplopen als blijkt dat dadererfgoed (plekken en voorwerpen die herinneren aan daders van oorlogsgeweld) wordt gerestaureerd. Opmerkelijk is dat publieke monumenten vaak decennialang tot geen enkel rumoer hebben geleid, om plots voorwerp te worden van collectief protest. Waarschijnlijk smeult er dan al langer iets zonder dat dit wordt opgemerkt. Schijnbaar plotseling slaat de vlam in de pan, met als gevolg dat bestuurders zich overvallen voelen. Ze staan voor de opgave om te reageren op acties, protesten en eisen. Punt daarbij is dat bij een hoog oplopend conflict vaak weinig begrip is voor de complexe geschiedenis die achter de omstreden verbeelde figuur schuilgaat.

Bij alle commotie wordt wel eens vergeten dat de meeste voorbijgangers geen specifieke historische betekenis aan een standbeeld toekennen en het gedachteloos passeren. Standbeelden en monumenten in de stad zijn in de praktijk als straatmeubilair, ingeklemd tussen het verkeer.⁵ Ze fungeren ook wel als ontmoetingsplaats of speellocatie. Mensen kunnen daarnaast gehecht raken aan een monumentaal oriëntatiepunt in hun buurt, los van de voorstelling ervan. Juist het tastbare karakter van een sculptuur kan grote aantrekkingskracht uitoefenen. Die aantrekkingskracht kan overigens ook leiden tot vandalisme: het bekladden of beschadigen zonder doel, gewoon ‘voor de lol’. Dat gebeurde bijvoorbeeld in 2015, toen Feyenoord-supporters de beroemde Barcaccia-fontein van Bernini in Rome vernielden.⁶

3 Een plaquette met verklarende tekst op het beeld vindt de gemeente niet meer van deze tijd. Informatie Ruud Rakers, gemeente Rotterdam, 24-02-2023. Zie ook ‘Ontbreken plaquette bij net gerenoveerd standbeeld Piet Hein roept vragen op’, *Open Rotterdam*, 02-08-2022. Kort na de renovatie werd het beeld weer beklad met leuzen (<https://www.ad.nl/rotterdam/standbeeld-piet-hein-beklad-tegen-de-voc-mentaliteit~a55fd19d/>). Informatie Thieu Knibbeler, gemeente Rotterdam, 16-11-2022.

4 RCE rijksmonumentenregister (<https://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/monumenten/32876>).

5 Andrew M. Shanken, *The Everyday Life of Memorials* (Princeton: Princeton University Press, 2022).

6 De term vandalisme werd tijdens de Franse Revolutie in 1794 bedacht door abt Grégoire. Zie Bertrand Tillier, *La disgrâce des statues. Essai sur les conflits de mémoire, de la révolution Française à Black Lives Matter* (Paris: Payot, 2022) 15-16; Joris Kila, ‘De terugkeer van de beeldenstorm. Over iconoclasmе, cultuurgоed en identiteit’, *Justitiële verkenningen* 46 (2020) nr. 4, 76-89, 82. Zie ook berichten in de media, zoals (<https://www.nu.nl/cultuur-overig/3996599/feyenoord-supporters-hebben-fontein-rome-permanent-beschadigd.html>).

Publieke monumenten kunnen al of niet onverwachts allerlei emoties oproepen: van plezier, trots en fascinatie tot verdriet, schaamte, afschuw en woede. Een van de oorzaken is dat deze fysieke representaties uitdrukking zijn van politiek-ideologische en morele waarden uit een andere tijd, met een beeldtaal die niet of niet meer door iedereen gedeeld of herkend wordt.⁷ Standbeelden die nationale trots uitstralen, zoals die in de negentiende tot ver in de twintigste eeuw werden opgericht, zullen eerder doelwit zijn van protest dan gedenktekens van slachtoffers na een grootschalig ongeluk, oorlog of een genocide (hoewel ook die gedenktekens weerstanden kunnen oproepen, zie hoofdstuk 5). Naar aanleiding van een klacht of protest kan de perceptie van een monument omslaan. Als er vervolgens acties op touw worden gezet, zoals petitie, demonstraties of het bekladden van een gebouw of beeld, dan is de representatie in kwestie *omstreden* geworden. Dat wil zeggen: aanvechtbaar, bedenkelijk of betwist.

Dat protesten uit de hand kunnen lopen bleek in 2017 in het Amerikaanse Charlottesville. Onder invloed van de beweging Black Lives Matter verzetten met name Afro-Amerikanen zich tegen het grote ruitersstandbeeld van generaal Robert E. Lee, opperbevelhebber van de zuidelijke legers in de Amerikaanse burgeroorlog. Ze beschouwden het beeld als een triomfantelijke voortzetting van racisme. Daar tegenover stonden groepen die Lee wilden ‘beschermen’, onder wie witte racisten en neonazi’s. Die organiseerden op 11 augustus een fakkeloptocht onder het motto *Unite the Right*.⁸ De volgende dag gingen de betogingen door en reed een supporter van het beeld met zijn auto in op tegenstanders, waarbij een dode viel. Dit leidde tot woedende reacties. In heel de VS werden standbeelden van zuidelijke militaire leiders beklad of van de sokkel getrokken. De beeldenstorm verspreidde zich razendsnel naar andere landen en wakkerde bestaande protesten aan, zoals de in 2015 begonnen campagne *Rhodes must fall* in Kaapstad.⁹

Inmiddels krijgen ook Nederlandse bestuurders te maken met conflicten, zoals bleek uit het incident met het beeld van Piet Hein in Delfshaven. In 2020 vonden in Hoorn heftige demonstraties en tegendemonstraties plaats, rond het

7 Maria Grever, ‘Historici en het oog van de beeldenstorm’, *Historici.nl* (KNHG) 17-09-2020 (www.historici.nl/historici-en-het-oog-van-de-beeldenstorm/?type=bijdrage); Paul H. Kapp, ‘Conservation, Tradition and Popular Iconoclasm in North America’, *The Historic Environment: Policy and Practice* 11 (2021) 97-115, 101.

8 Kapp, ‘Conservation, Tradition’, 98. Zie ook berichten in Amerikaanse kranten, zoals (<https://time.com/charlottesville-white-nationalist-rally-clashes/>).

9 Over de spanningen in het zuiden van de VS zie de documentaire *Monumental Crossroads* door Tim van den Hoff (https://www.imdb.com/title/tt8787590/?ref_=nm_knf_t_3). Het beeld van Lee is op last van het stadsbestuur van de sokkel getakeld. Noor Zwolsman, ‘Omstreden standbeeld alsnog weggehaald in Charlottesville’, *NRC*, 10-7-2021. Over de standbeeldenoorlog in de VS en de verspreiding naar andere landen, zie Ann Rigney, ‘Toxic Monuments and Mnemonic Regime Change’, *Studies on National Movements* 9 (2022) 7-40.

standbeeld van Jan Pieterszoon Coen.¹⁰ Weliswaar staan er in Nederland weinig metershoge standbeelden, maar het erfgoed afkomstig uit de koloniale tijd en de oorlogen in de twintigste eeuw is zeker zichtbaar in de openbare ruimte.¹¹ Dat blijkt ook uit de *Liberation Route* (de route langs plaatsen van Operation Market Garden in WO II) of *Mapping Slavery* (de routes in steden langs sporen van het slavernijverleden).¹² Mede door het toegenomen zelfbewustzijn van Nederlanders met een migratieachtergrond uit de voormalige koloniën en nabestaanden van oorlogs- en genocideslachtoffers is de verontwaardiging over de eenzijdige publieke herinnering in het laatste decennium sterk gegroeid.

Tijdens protesten en debatten staan voor- en tegenstanders van monumenten en standbeelden soms letterlijk tegenover elkaar. Er lijkt dan weinig bereidheid om zich te verdiepen in de standpunten en gevoelens van de ene of de andere groep; soms ontbreekt ook de historische kennis daarvoor. Mede om deze redenen organiseerde de Raad voor Geesteswetenschappen op 26 februari 2021 een webinar onder de titel: *De genealogie van het monument. Ontsokkelen, verplaatsen of laten staan?*¹³ Een van de conclusies was dat deze problematiek diepgaander en met meer mensen bestudeerd en besproken moest worden. Na overleg besloot het KNAW-bestuur daarom een commissie 'Omstreden monumenten' in te stellen, zo divers mogelijk qua expertise en ervaring. De commissie ging vanaf oktober 2021 aan de slag, met dit adviesrapport als resultaat.¹⁴

10 Zie onder meer de verslaggeving in het *AD* (<https://www.ad.nl/binnenland/centrum-hoorn-ontruimd-na-rellen-bij-demonstratie-tegen-standbeeld-j-p-coen-twaalf-arrestaties~a13b6122/>).

11 Gert Oostindie, *Postkoloniale beeldenstormen. Daendelslezing 2018* (Nijmegen: Vantilt, 2018) 18; Martijn Eickhoff en Barbara Henkes, 'Postkoloniale beeldenstormen? Een repliek op de Daendelslezing 2018 van Gert Oostindie', KNAW portal 2018, Historici.nl (https://www.historici.nl/wp-content/uploads/2018/08/Henkes-Eickhoff-20-08-postkoloniale-beeldenstormen_.pdf).

12 Over deze routes zie Maria Grever en Carla van Boxtel, *Verlangen naar tastbaar verleden. Erfgoed, onderwijs en historisch besef* (Hilversum: Verloren, 2014). Dit boek is een van de resultaten van het NWO-onderzoek over erfgoededucatie in Nederland en Engeland, gerelateerd aan de Transatlantische Slavenhandel / Slavernij en de Tweede Wereldoorlog / Holocaust, uitgevoerd aan de Erasmus Universiteit Rotterdam (2009-2014) (<https://www.eur.nl/en/eshcc/nwo-programme-heritage-education>).

13 Het webinar vond plaats in coronatijd en was georganiseerd door Maria Grever, Paul van Geest en Lotte Jensen. Andere sprekers waren Francio Guadeloupe, Hans van Houwelingen en Ann Rigney. Moderator Hanco Jürgens. Ambtelijke ondersteuning Geertjan de Vugt.

14 Zie de KNAW-website (<https://www.knaw.nl/publicaties/omstreden-monumenten>).

1.2 Reikwijdte en doel

Dit adviesrapport richt zich op de *omgang met omstreden monumenten in de openbare ruimte* in Nederland.¹⁵ De term ‘omgang’ verwijst naar de manier waarop bestuurders, erfgoedbeheerders, kunstenaars en burgers in heden en verleden bij hun beslissingen verschillende perspectieven al of niet bewust hebben laten meewegen. Een actuele kwestie daarbij is of en hoe tijdens het hele proces, van initiatief, opdracht, vormgeving tot oprichting, onthulling of aanpassing van een monument een zinvolle communicatie met alle betrokkenen heeft plaatsgevonden. Dat kunnen vertegenwoordigers van culturele, etnische en religieuze gemeenschappen zijn, nabestaanden van slachtoffers, of omwonenden. Met monumenten in de openbare ruimte wordt in deze context de *materiële historische cultuur* in brede zin bedoeld. Het gaat bijvoorbeeld om gebouwen, gedenktekens, gevelstenen, standbeelden, struikelstenen, grafstenen, namen van straten, pleinen, wijken, tunnels en bruggen. Deze zijn op een zeker moment bedacht en vervaardigd voor de verering van of herinnering aan bepaalde personen, groepen en gebeurtenissen uit het verleden. De motieven daarvoor bevatten altijd een mate van selectie en uitsluiting.

In Nederland wordt een onderscheid gemaakt tussen rijksmonumenten, provinciale monumenten, gemeentelijke monumenten en beschermde stads- en dorpsgezichten.¹⁶ Rijksmonumenten vallen onder de Erfgoedwet. Voor de drie andere typen gelden andere eisen en regels. De Monumentenwet van 1988, de voorganger van de Erfgoedwet, omschreef een monument als een voorwerp van collectieve zorg, met als primair doel om te bewaren en te beschermen.¹⁷ Per 1 juli 2016 is de Monumentenwet vervallen. Een deel van de wet is sindsdien overgegaan naar de Erfgoedwet.¹⁸ De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) is belast met de uitvoering van deze wet. Het begrip ‘monument’ zoals in dit adviesrapport gebruikt sluit aan bij de Erfgoedwet. Het verwijst naar de functie van eren,

15 Dit adviesrapport concentreert zich op Nederland aan de Noordzee. Waar relevant zal het Caribische deel van het Koninkrijk der Nederlanden – de drie ‘gemeentes’ – ter sprake komen. De thematiek van omstreden monumenten verdient in dat deel van het koninkrijk een aparte analyse.

16 ‘Wat is een monument?’ Open Monumentendag Wageningen (<https://www.omdw.nl/wat-is-een-monument/>).

17 *Advies inzake onroerend erfgoed WO II* (Den Haag: Raad voor Cultuur, 2004) 4-5.

18 Inspectie Overheidsinformatie en Erfgoed, *Monument en overtreding. Handreiking voor gemeenten bij strafrechtelijke handhaving* (Den Haag: OCW, 2022) 7; ‘Overgangsrecht Monumentenwet 1988 naar Omgevingsrecht’ (<https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/erfgoedwet/overgangsrecht-monumentenwet-1988-naar-omgevingswet>); ‘De Erfgoedwet vervangt 6 wetten en regelingen op het gebied van cultureel erfgoed’ (<https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/erfgoedwet/bundeling-van-6-wetten-en-regelingen>). Het deel dat betrekking heeft op de besluitvorming in de fysieke leefomgeving gaat naar de toekomstige Omgevingswet.

herdenken of rouwen als uitdrukking van een groepsidentiteit of ideologie, de herinnering aan gestorvenen of de verwerking van traumatische gebeurtenissen (zie verder hoofdstuk 3).

Materiële cultuur in *interieurs* van musea, kerken, universiteiten en andere gebouwen (schilderijen, beelden, objecten) valt buiten de reikwijdte van dit rapport. Centraal staat de ontmoeting of confrontatie met monumenten en naamborden in de openbare ruimte, dus op straten, pleinen, markten enzovoorts. Onder ‘openbaarheid’ rekenen we ook een openbare begraafplaats, een universitaire campus of de buitenkant van een gebouw, maar niet een afgesloten kazerneterrein. Internet en sociale media – zoals Twitter, Youtube of TikTok – zijn grotendeels buiten beschouwing gelaten. Discussies op internet over een monument blijken in de praktijk veelal een voorbereiding op acties die offline plaatsvinden. Interessant is het fenomeen van online monumenten, zoals sinds 2005 het *Digitaal monument Joodse gemeenschap in Nederland*.¹⁹ Van recenter datum zijn de online herinneringspagina’s voor gesnevelde soldaten in Irak en Afghanistan, die ook als therapeutisch verwerkingsinstrument dienen voor nabestaanden en veteranen.²⁰ Omdat dit rapport focust op *fysieke* monumenten zijn ook deze representaties niet bij de analyses betrokken.²¹

De commissie heeft verder een onderscheid gemaakt tussen omstreden monumenten *in actu* en *in potentia*: respectievelijk publieke materiële cultuur die nu al omstreden is, en publieke materiële cultuur waarvan verwacht wordt dat dit in de nabije toekomst kan gaan gebeuren. *In potentia* omstreden zijn bijvoorbeeld monumenten en standbeelden van de Oranjes. De stadhouders ondersteunden het koloniale beleid en hadden in die tijd recht op inkomsten uit de WIC en de VOC. Na de val van de republiek en de proclamatie van het Koninkrijk der Nederlanden waren Koning Willem I en zijn directe troonopvolgers nauw betrokken bij het nieuw opgezette koloniale systeem, eveneens zonder blijk van scrupules.²² Koningin-regentes Emma en koningin Wilhelmina waren bovendien fervente aanhangers van een krachtig militair optreden in voormalig Nederlands-Indië. Luitenant-generaal Van Heutsz, die met ijzeren vuist

19 Zie het online Joods Monument (<https://jck.nl/nl/longread/digitaal-herdenken-het-joods-monument>).

20 Sacha van Leeuwen, #LestWeForget. *The New Memory Agents and Practices of Online War Commemoration in the United Kingdom* (Glasgow: PhD thesis University of Glasgow, 2021).

21 Onderzoek naar dergelijke online monumenten zou een aparte, aanvullende studie vergen.

22 Eind 2022 heeft koning Willem-Alexander opdracht gegeven voor een onafhankelijk onderzoek naar de rol van het Huis van Oranje-Nassau bij het kolonialisme vanaf de 16^e eeuw tot heden. Het onderzoek staat onder leiding van Gert Oostindie, oud-directeur van het KITLV, tevens lid van deze KNAW-commissie.

Atjeh wist te ‘onderwerpen’, was hun held.²³ Nu is in principe elk monument van historische personen of gebeurtenissen potentieel omstreden. Interpretaties veranderen immers door nieuw onderzoek en maatschappelijke veranderingen. Ook over het standbeeld van Hugo de Groot in Delft is momenteel discussie. Hoewel hij het mishandelen en doden van slaafgemaakten veroordeelde, wees hij de slavernij als systeem niet af.²⁴ De commissie beschouwt het echter niet als haar kerntaak om vooruit te lopen op mogelijke publieke debatten over potentieel omstreden monumenten. Vandalisme (het doelloos en ‘voor de lol’ beschadigen van materieel erfgoed) valt eveneens buiten dit rapport. We richten ons uitsluitend op ideologisch en inhoudelijk gedreven protest tegen bepaalde materiële representaties van historische figuren en gebeurtenissen in de openbare ruimte.

Het KNAW-bestuur heeft de commissie gevraagd om een handreiking op te stellen die de kaders schept voor: het bevorderen van de bewustwording over de achtergronden van monumenten; het verkrijgen van inzicht waarom uiteenlopende groepen de representatie anders percipiëren; de wijze waarop daarover gecommuniceerd kan worden. Het **doel** van dit adviesrapport is om een beredeneerd advies te presenteren over de omgang met omstreden publieke monumenten. De commissie richt zich op drie doelgroepen in Nederland:

1. Bestuur, beleid en politiek (lokaal, regionaal en nationaal);
2. Onderwijs, musea en erfgoedhuizen;
3. Burgers (inclusief omwonenden en herinneringsgemeenschappen).

De **hoofdvraag** in dit adviesrapport is: *Wat maakt publieke monumenten in Nederland omstreden en wat zijn de voorwaarden voor een evenwichtige communicatie hierover met beleidsmakers, erfgoedbeheerders, vormgevers en stakeholders, zoals (nabestaanden van) slachtoffers van historisch onrecht en geweld, vertegenwoordigers van etnische en religieuze gemeenschappen en omwonenden?*

1.3 Inhoudelijke focus, werkwijze en bronnen

Inhoudelijke focus

Voor haar analyses heeft de commissie zich inhoudelijk geconcentreerd op de materiële neerslag van twee, deels overlappende terreinen: het verleden van het

²³ Maria Grever, ‘Colonial Queens: Imperialism, Gender and the Body Politic during the Reign of Victoria and Wilhelmina’, *Dutch Crossing. A Journal of Low Countries* 26 (2002) nr. 1, 99-114; Gert Oostindie, *De parels en de kroon. Het koningshuis en de koloniën* (Amsterdam: De Bezige Bij, 2006).

²⁴ Zie de website *Mapping Slavery* (<https://mappingslavery.nl/portfolio/hugo-de-groot/>). Voor tegenargumenten zie Jan Waszink, ‘Opinie: Hugo de Groot was niet fout’, *Mare*, 23-11-2017.

Nederlandse koloniale rijk, inclusief slavernij,²⁵ en de Nederlandse betrokkenheid bij oorlogen en genocide in de twintigste eeuw. Beide terreinen bestrijken historische processen en traumatische gebeurtenissen die lang doorwerken in het leven van grote groepen mensen en hun nabestaanden, zowel in Nederland als elders in de wereld. Aanvankelijk betrof de commissie religie als een derde terrein bij haar analyse. Maar allengs bleek dat er in Nederland weinig betwist religieus erfgoed in de openbare ruimte bestaat. Publieke standbeelden of monumenten van het protestantse geloof en van protestantse zendelingen ontbreken grotendeels.²⁶ Ook veel andere religieuze denominaties in Nederland hebben nauwelijks een cultuur van publieke standbeelden en monumenten. Bij de katholieke religie ligt dat anders. Vooral in de van oudsher katholieke regio's zijn veel Mariabeelden, heilig-hartbeelden en standbeelden van missionarissen op straten, pleinen en in parken te vinden. Omstreden zijn die tot op heden niet.²⁷ Een uitzondering is het standbeeld in Tilburg van de katholieke missionaris Peerke Donders met een onbekende geknielde Afro-Surinaamse man. De weerstand tegen dit standbeeld heeft echter vooral te maken met de representatie van het koloniale verleden en de rol van de missie daarbij. De achtergronden en de waardering van dit standbeeld komen in hoofdstuk 4 nog uitgebreid aan de orde. Voor het overige heeft de commissie ervan afgezien religie als afzonderlijk thema te bespreken.

De commissie realiseert zich dat er meer omstreden representaties in de publieke ruimte zijn. Te denken valt aan de bekladding in 2020 van de standbeelden van Pim Fortuyn met groene verf en van Mahatma Gandhi met de term 'racist'. In 2022 werd het standbeeld van tsaar Peter de Grote in Rotterdam door onbekenden met roze verf besmeurd, vermoedelijk uit protest tegen de nieuwe anti-homowet in Rusland en de Russische invasie van de Oekraïne. In datzelfde jaar kreeg het standbeeld van Petrus Regout in Maastricht een sandwichbord om zijn hals met een tekst die verwees naar de uitbuiting van arbeiders in de Regoutfabrieken.²⁸ Hoewel de bestudering van deze bekladderde beelden voor dit advies leerzaam had kunnen zijn, was een beperking van de onderwerpen noodzakelijk om tot een diepgaande analyse te kunnen komen.

25 Nancy Jouwe pleit er terecht voor om de Nederlandse koloniën te beschouwen als één analytische entiteit, om zo hiërarchieën tussen 'de Oost' en 'de West' te vermijden. Nancy Jouwe, 'Introduction. A Gendered Empire', in *Gendered Empire. Intersectional Perspectives on Dutch Post/Colonial Narratives. Yearbook of Women's History* (Hilversum: Verloren, 2020) 9-23.

26 Op Celebes werd in 2013 wel een monument opgericht voor Antonie Aris van de Loosdrecht, de eerste zending voor de Gereformeerde Zendingsbond (<https://www.nd.nl/opinie/opinie/1070803/niet-alle-zendingen-hoeven-van-hun-sokkel-geslagen-te-worden->).

27 Dat ligt in Vlaanderen anders. Zie Idesbald Goddeeris, *Missionarissen. Geschiedenis, herinnering, dekolonisering* (Leuven: Lannoo Campus, 2021).

28 Het standbeeld werd in 1959 onthuld. Arthur Hubers, 'Protest op standbeeld Petrus Regout in Maastricht', *1 Limburg*, 27-07-2022 (<https://www.1limburg.nl/nieuws/1814750/protest-op-standbeeld-petrus-regout-in-maastricht>).

Werkwijze

Een belangrijke invalshoek voor de analyse van de omgang met omstreden monumenten in dit adviesrapport is een historiserende benadering. Dit wil zeggen dat de geschiedenis of de 'biografie' van een monument in ogenschouw wordt genomen, inclusief de veranderende waardering van groepen mensen, vanaf de plannen voor de oprichting tot heden.²⁹ Deze benadering resulteert in concrete vragen als:

- Wanneer en in welke historisch-culturele context kwam het idee voor een monument op?
- Wie waren initiatiefnemers, opdrachtgevers en uitvoerders?
- Welke boodschap werd beoogd met welke agenda's, verhalen en beeldtaal?
- Hoe werd het monument aanvankelijk ontvangen, in hoeverre is dit in de loop van de tijd veranderd en waarom, en hoe zijn verantwoordelijke bestuurders en eigenaren ermee omgegaan?

Om deze vragen adequaat te kunnen beantwoorden – zeker waar het gaat om de beeldtaal – moeten we meer weten over de kunsthistorische context en de esthetische vormgeving. De keuze voor het ontwerp hangt ook samen met wie of wat werd verbeeld. Tijdens de opkomst van de natiestaten in de negentiende eeuw werden militaire en politieke leiders in Europa, de VS, Canada en Australië tot halverwege de twintigste eeuw vaak verbeeld in gigantische standbeelden. Vanaf circa 1970, onder invloed van protest- en vredesbewegingen, zochten beeldend kunstenaars naar manieren om het grootschalig geweld van oorlogen en genociden te verbeelden in abstracte monumenten. Bekende voorbeelden zijn het Vietnam Veterans Memorial in Washington DC, het Holocaust-monument in Berlijn en de National Peace Memorial Hall for the Atomic Bomb Victims in Nagasaki. Die vormverandering ging gepaard met een transitie van nationalistische verering van herkenbare 'helden' naar herdenking en erkenning van voorheen vergeten of genegeerde grote groepen slachtoffers. Kunstenaars ontwierpen sinds de jaren negentig ook *counter monuments*: confronterende en pijnlijke herdenkingsruimtes en constellaties die – in de woorden van James E. Young – de monumentale eigenschappen van traditionele heroïsche standbeelden bekritisieren.³⁰ (Zie ook hoofdstuk 2).

29 Igor Kopytoff, 'The Cultural Biography of Things: Commoditization as Process', in Arjun Appadurai ed., *The Social Life of Things. Commodities in Cultural Perspective* (Cambridge: Cambridge University Press, 1986) 64-91; Jan Kolen, *De biografie van het landschap: drie essays over landschap, geschiedenis en erfgoed* (Amsterdam: Vrije Universiteit, 2005); Grever en Van Boxtel, *Verlangen naar tastbaar verleden*, 46-51.

30 James E. Young, 'The Counter-Monument: Memory against Itself in Germany Today', *Critical Inquiry* 18 (1992) nr. 2, 267-296; Ann Rigney, 'Decommissioning Monuments, Mobilizing Materialities', in Yifat Gutman and Jenny Wüstenberg, *Routledge Handbook of Memory Activism* (London / New York: Routledge, 2023) 21-27.

Een monument kan op zichzelf grote kracht uitstralen, maar het zijn de mensen die de representatie al of niet (h)erkennen en er betekenis aan geven. Die betekenisgeving krijgt meer gewicht als het monument onderdeel is van een collectief ritueel, zoals een jaarlijkse herdenking van een opstand of oorlog. De perceptie van het monument wordt sterk beïnvloed door de organisatie van een steeds terugkerende (lokale, regionale of nationale) herdenkingscultuur met speciale ceremonies, rituelen, geselecteerde deelnemers en hoogwaardigheidsbekleders. De jaarlijkse Nationale Dodenherdenking op 4 mei rond het Monument op de Dam, of Keti Koti op 1 juli rond het Nationaal Monument Slavernijverleden zijn bekende voorbeelden. Deze herdenkingen verlenen extra gezag en prestige aan de monumenten, maar kunnen juist daarom tegenreacties uitlokken. Vandaar dat dit adviesrapport ook aandacht besteedt aan ceremonies en rituelen rond publieke monumenten.

Op grond van de hierboven beschreven criteria zijn zeven publieke monumenten in Nederland als cases geselecteerd voor nadere analyse. Een reden voor deze keuze is ook dat elke case een complexe en gelaagde geschiedenis laat zien van de verbeelde historische figuur of gebeurtenis, de initiatiefnemers, de kunstenaars, het monument zelf en de veranderende kijk van het publiek. Keer op keer blijkt dat een monument meerdere betekenislagen heeft, die niet iedereen ziet of meteen begrijpt. De cases zijn verdeeld over de twee inhoudelijke thema's: het koloniaal verleden, inclusief slavernij, en oorlogen en genociden in de twintigste eeuw. Cases op eerste terrein zijn het standbeeld van Jan Pieterszoon Coen in Hoorn, het beeld van Peerke Donders met de Afro-Surinaamse geknielde man in Tilburg en het beeld van Anton de Kom in Amsterdam. Cases op het tweede terrein zijn het Van Tuyll-monument De Olympische groet, ook wel de 'groetende sportman' genoemd, bij het Olympisch Stadion in Amsterdam, het Namenmonument over de Holocaust in Amsterdam, het Armeense monument in Assen en het tijdelijke monument als aanloop naar het nog op te richten nationaal monument voor de slachtoffers van Srebrenica in Den Haag. Verspreid over de hoofdstukken komen nog enkele andere monumenten en straatnamen aan bod die dilemma's voor bestuurders en frustraties voor burgers laten zien. Al deze voorbeelden illustreren de variëteit van wat het omstreden karakter van een monument kan zijn: conflicten over het bestaansrecht van het monument; weerstanden tegen de locatie; onbegrip voor en verontwaardiging over de gekozen beeldtaal; vaak in combinatie met onbekendheid met de procedures voor een aanvraag, verplaatsing of hercontextualisering van het monument. De zeven cases en de andere voorbeelden zijn ook gekozen met het oog op spreiding over Nederland en de representatie van voormalige koloniën in Indonesië en Suriname.

Bronnen

De *primaire bronnen* van dit adviesrapport zijn de schriftelijke verslagen en audio-opnames van drie besloten groepsgesprekken met experts, ervaringsdeskundigen en belanghebbenden in 2022.³¹ De selectie van de 23 deelnemers was gebaseerd op de twee gekozen thema's: koloniaal verleden, inclusief slavernij, en oorlogen en genociden in de twintigste eeuw. Deelnemers werden op persoonlijke titel uitgenodigd en vertegenwoordigden verschillende deskundigheden en ervaringen. Ter voorbereiding van het groepsgesprek kregen de deelnemers enkele vragen over vijf onderwerpen toegestuurd (zie bijlage III). Een andere bron is het schriftelijk verslag en de audio-opname van de werkconferentie met ruim vijftig deelnemers op 21 oktober 2022 in het Trippenhuys (zie bijlage IV). Met de groepsgesprekken en de werkconferentie hoopte de commissie inzicht te krijgen in de ervaringen van diverse groepen en werden meer mensen bij de totstandkoming van dit adviesrapport betrokken. Daarnaast zijn gesprekken gevoerd met betrokkenen uit binnen- en buitenland, om meer informatie te krijgen over de spanningen rond standbeelden en over 'good practices': gemeenteambtenaren, museumdirecteuren, beleidsmedewerkers van de RCE en Vereniging Nederlandse Gemeenten (VNG), erfgoedexperts, ervaringsdeskundigen van herinneringsgemeenschappen (zie bijlage V). De voorzitter van de commissie heeft de besloten bijeenkomst van de RCE op 30 mei 2022 in Slot Zuylen bijgewoond, waar verslag werd gedaan over een onderzoek naar 'omgang met beladen erfgoed in de openbare ruimte' door adviesbureau De Culturele Zaak.³² Ook was zij aanwezig op de Onderwijsconferentie, georganiseerd door het bureau van de Nationaal Coördinator tegen Discriminatie en Racisme op 17 november 2022. Al deze bijeenkomsten en contacten waren behulpzaam bij de totstandkoming van dit adviesrapport. Enkele uitspraken van de deelnemers aan de besloten groepsgesprekken, de werkconferentie en de apart gevoerde gesprekken zijn met hun toestemming in de tekst verwerkt. Ten slotte heeft de commissie beperkt aanvullend onderzoek verricht naar enkele tekstuele en audiovisuele bronnen die inzicht boden in de situatie en achtergronden van de geselecteerde omstrede monumenten in Nederland.

De *secundaire bronnen* zijn rapporten, afkomstig van RCE, UNESCO Nederland, Raad voor Cultuur, VNG, EuroClio European Association of History Educators en andere relevante nationale en internationale organisaties. Daarnaast heeft de commissie wetenschappelijke en journalistieke publicaties bestudeerd, literatuur die onmisbaar is om standpunten en emoties te kunnen duiden. De belangrijkste secundaire bronnen staan achterin het rapport vermeld als 'geraadpleegde literatuur', artikelen

31 De groepsgesprekken vonden plaats op 11-03-2022 en 29-04-2022 (twee gesprekken).

32 Projectleider van het adviesbureau, Mirjam Blott, heeft met 15 personen uit de wereld van erfgoed, musea, gemeenten en provincies vertrouwelijke gesprekken gevoerd. In het rapport *Omgang met beladen erfgoed in de openbare ruimte. Samenvatting van een in 2021 uitgevoerde verkenning* (Amersfoort: RCE, 2022) staan zes cases kort uitgewerkt.

in dag- en weekbladen en op websites staan alleen in de voetnoten.

Ten slotte, dit adviesrapport is geen 'state of the art' van alle omstreden monumenten in Nederland maar een verantwoorde analyse van enkele geselecteerde cases. De totstandkoming van het monument, de receptie en protesten, en de dilemma's bij bestuurders en andere betrokkenen zijn per case zo zorgvuldig mogelijk onderzocht. De bevindingen en aanbevelingen zijn mede hierop gebaseerd, maar breder van toepassing.

1.4 Opzet van het rapport

Na deze inleiding volgt in het tweede hoofdstuk een uitleg over het theoretisch kader. Enkele belangrijke concepten – zoals iconoclasmie en herinneringscultuur – worden toegelicht vanuit de wetenschap. Ook de invloed van de conceptuele artistieke vernieuwing van monumenten wordt hierbij betrokken. Het derde hoofdstuk gaat in op de bestuurlijke en morele kaders van publiek erfgoed: de wet- en regelgeving, de impact van nationale en internationale verdragen, de omgang met monumenten als uitdrukking van respect voor de doden. Daarnaast komt het belang van musea en onderwijs voor het versterken van historische kennis en besef aan bod, inclusief hulpmiddelen die voor het voeren van een dialoog bij conflicten door enkele organisaties zijn uitgedacht.

In de volgende twee hoofdstukken worden de zeven geselecteerde cases rond omstreden monumenten – ingebed in de internationale context – geanalyseerd. In hoofdstuk 4 staan drie monumenten over het koloniale verleden (inclusief slaverijverleden) centraal. Daarbij wordt ook aandacht besteed aan de beeldtaal en de betekenis van de dekolonisering van de openbare ruimte. In hoofdstuk 5 komen vier monumenten aan bod, gerelateerd aan de Tweede Wereldoorlog, de Shoah, en de genociden in Armenië en Srebrenica. In het zesde hoofdstuk worden de bevindingen van de geanalyseerde cases gesynthetiseerd. Naast een samenvatting van de bronnen van discussie en conflict worden verschillende handelingsopties met mogelijke effecten inzichtelijk gemaakt. Het hoofdstuk eindigt met een korte reflexieve beschouwing over het maatschappelijk fenomeen van omstreden monumenten.

Het zevende en laatste hoofdstuk biedt algemene aanbevelingen voor een historisch onderbouwde en inclusieve omgang met omstreden monumenten in de openbare ruimte en een zorgvuldige communicatie met betrokkenen en belanghebbenden. Daarna volgen per doelgroep enkele concrete aanbevelingen. Tot slot presenteren we een schematische handreiking voor de omgang met zowel nieuwe, nog op te richten als reeds bestaande (omstreden) monumenten. Deze is voornamelijk bedoeld voor bestuurders.

Sinti en Roma monument in Den Haag

2. TASTBARE HERINNERINGEN: THEORETISCH KADER

2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk worden enkele concepten op basis van wetenschappelijke literatuur besproken. Het gaat met name om ‘materiële cultuur’, ‘erfgoed’, ‘herinneringscultuur’, ‘herinneringslandschap’ en ‘iconoclasmé’. Gezien de vraagstelling van dit adviesrapport is het gezichtspunt daarbij gericht op de openbare ruimte. Om de dynamiek van spontane en georganiseerde demonstraties beter te begrijpen is de theorievorming uit erfgoedstudies en *memory studies* behulpzaam.³³ Immers, publieke monumenten ter ondersteuning van eerbetoon, herdenking of rouw krijgen pas betekenis door de manier waarop ze zijn ingebed in de context van veranderende collectieve herinneringen en herdenkingsrituelen. Van grote invloed is de conceptuele vernieuwing van artistieke monumenten sinds circa 1970. Ook daaraan wordt in dit hoofdstuk aandacht besteed.

2.2 Materieel erfgoed en collectieve herinneringen

Materiële cultuur en cultureel erfgoed

De begrippen ‘materiële cultuur’, ‘materieel erfgoed’ en ‘cultureel erfgoed’ worden in publicaties vaak door elkaar gebruikt. Hoewel ze overlappen, zijn er enkele verschillen in betekenis die samenhangen met de herdenkingspraktijken van een herinneringscultuur.

33 Zie het onderzoek aan de Universiteit Utrecht van de European Research Council (ERC) Advanced Grant (2019-2024) geleid door Ann Rigney, *Remembering Activism: The Cultural Memory of Protest in Europe* (<https://rememberingactivism.eu/>).

In het algemeen verwijst materiële cultuur naar uiteenlopende fysieke objecten van een individu, groep, gemeenschap, regio of natie, oftewel de onroerende en roerende goederen. Woonhuizen, gebouwen en gronden (inclusief de werken en beplantingen die duurzaam met de grond zijn verenigd) zijn *onroerende goederen*.³⁴ Daarnaast bestaan *onroerende goederen* uit monumenten, standbeelden, sculpturale constructies, borstbeelden, reliëfs, gevelstenen en struikelstenen die duurzaam verbonden zijn met de grond of een gebouw – bijvoorbeeld doordat ze daaraan zijn vastgenageld – en niet zonder beschadiging of verbreking kunnen worden losgemaakt.³⁵ De *roerende goederen* zijn alle zaken die niet onroerend zijn. Dat wil zeggen, grote en kleine mobiele objecten van particulieren, bedrijven of museale instellingen die eenvoudig verplaatsbaar zijn, zoals boeken, schilderijen, meubels, huisraad, kunstcollecties, karren, auto's, speelgoed, televisies en computers.³⁶ Naamborden van straten, pleinen, parken, bruggen en tunnels zijn *roerende goederen* omdat ze geen vast onderdeel van een pand of een andere constructie zijn. Dit rapport richt zich op tastbare representaties van collectieve herinneringen in de publieke ruimte: monumenten in de betekenis van gedenk- en eretekens – inclusief met de grond verbonden sculpturen – als onroerende zaken, en de naamborden van straten, pleinen, tunnels en dergelijke als roerende zaken.³⁷

Sommige onroerende en roerende goederen worden niet alleen tot de materiële cultuur maar ook tot het cultureel erfgoed gerekend, een categorisering die ook achteraf kan plaatsvinden. De concepten 'materiële cultuur' en 'cultureel erfgoed' zijn op twee niveaus te onderscheiden. Een eerste verschil is dat cultureel erfgoed vaak beschermd wordt vanwege de cultuurhistorische waarde. Bij het bepalen van wat erfgoed is, draait het dus om de vraag wat wel of niet van de materiële cultuur

34 Charlotte Phillips, *Praktisch goederenrecht* (Groningen: Noordhoff, 2020).

35 P.J. van der Plank, *Natrekking door onroerende zaken* (Groningen: Wolters-Kluwer, PhD thesis Radboud Universiteit 2016) 14 en 19. Zie ook artikel 3:4 BW: 1. Al hetgeen volgens verkeersopvatting onderdeel van een zaak uitmaakt, is bestanddeel van die zaak. 2. 'Een zaak die met een hoofdzaak zodanig verbonden wordt dat zij daarvan niet kan worden afgescheiden zonder dat beschadiging van betekenis wordt toegebracht aan een der zaken, wordt bestanddeel van de hoofdzaak.'

36 Artikel 3:3 BW: 1. 'Onroerend zijn de grond, de nog niet gewonnen delfstoffen, de met de grond verenigde beplantingen, alsmede de gebouwen en werken die duurzaam met de grond zijn verenigd, hetzij rechtstreeks, hetzij door vereniging met andere gebouwen of werken. 2. Roerend zijn alle zaken die niet onroerend zijn.' In het BW is in artikel 20 (boek 5) bepaald wat de eigendom van de grond omvat. Daar horen ook gebouwen en werken bij die *duurzaam* met de grond zijn verenigd. De eigenaar van de grond is eigenaar van al datgene wat met die grond aard- en nagelvast is verbonden.

37 Monumenten en gedenktekenen zijn verwante begrippen maar niet aan elkaar gelijk. Het Nationaal Monument Slavernijverleden is zowel monument als gedenkteken (*memorial*). Zie Roel Hijink, *Het gedenkteken, de plek en de herinnering: de monumentalisering van de Duitse kampen in Nederland* (Amsterdam: UVA dissertatie, 2010) 160; RCE thesaurus (<https://kennis.cultureelerfgoed.nl/index.php/Begrip/bc706712-3738-462b-8c8c-a0befff10ff5>).

bewaard en gerestaureerd moet worden voor de toekomst.³⁸ Rijksoverheid, gemeenten, provincies en eigenaren zijn gezamenlijk verantwoordelijk voor de zorg voor het cultureel erfgoed. De RCE is voor de Nederlandse situatie een belangrijk orgaan en treedt op als adviseur en subsidiegever.³⁹ De dienst is een onderdeel van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Onder de rechtstreekse verantwoordelijkheid van de minister voert de RCE wet- en regelgeving en erfgoedbeleid uit dat het ministerie en de dienst samen maken.

Internationaal is UNESCO een belangrijke speler. Als organisatie van de Verenigde Naties voor Onderwijs, Wetenschap en Cultuur stimuleert zij sinds 1972 het behoud van erfgoed, vanuit de gedachte dat belangrijk cultureel bezit voor de hele mensheid toegankelijk moet zijn. In dat jaar werd de *Convention Concerning the Protection of World Cultural and Natural Heritage* aangenomen. Hiermee werd een internationale agenda geïnstitutionaliseerd voor de bescherming en het behoud van erfgoed van universele betekenis, zoals archeologische vindplaatsen, historische gebouwen en landschappen. Nederland heeft het verdrag in 1992 ondertekend en kan daarmee plaatsing van vindplaatsen, gebouwen of monumenten op de werelderfgoedlijst aanvragen.⁴⁰ Een tweede verschil is dat cultureel erfgoed ook immaterieel erfgoed kan omvatten. In 2003 codificeerde UNESCO immaterieel erfgoed in de *Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage*.⁴¹ Het doel van deze conventie is om niet-tastbare cultuuruitingen aan de hand van nationale lijsten te beschermen als drijvende kracht achter culturele diversiteit en als waarborg voor duurzame ontwikkeling. Het gaat dan bijvoorbeeld om orale tradities, folklore, intellectueel eigendom of digitaal erfgoed. UNESCO beschouwt deze cultuuruitingen als levend erfgoed. Ondanks de kritiek van onderzoekers op het vastleggen en mogelijk fixeren van immaterieel erfgoed ondertekende Nederland in 2012 het verdrag voor de bescherming van internationaal erfgoed.⁴²

In de Nederlandse Erfgoedwet wordt cultureel erfgoed omschreven als de geërfde materiële en immateriële bronnen uit het verleden 'die in de loop van de tijd tot

38 Voor een begripsbepaling zie Frans Grijzenhout, 'Inleiding', in idem red., *Erfgoed. De geschiedenis van een begrip* (Amsterdam: AUP, 2007) 1-20; Willem Frijhoff, *Dynamisch erfgoed* (Amsterdam: SUN, 2007).

39 OCW, *Wie doet wat bij de zorg voor cultureel erfgoed?* (<https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/erfgoed/zorg-voor-cultureel-erfgoed/wie-doet-wat-bij-zorg-cultureel-erfgoed>).

40 UNESCO verdrag werelderfgoed en de Nederlandse lijst (<https://whc.unesco.org/en/statesparties/nl>).

41 Zie UNESCO website (<https://www.unesco.nl/nl/dossier/immaterieel-erfgoed>).

42 Hester Dibbits, Sophie Elpers, Peter Jan Margry en Albert van der Zeijden, *Immaterieel erfgoed en volkscultuur. Almanak bij een actueel debat* (Amsterdam: AUP, 2011); Albert van der Zeijden, 'Naar een onderzoeksagenda voor immaterieel erfgoed. Kennisontwikkeling ten behoeve van het borgen van tradities', *Volkskunde* (2015) 1, 53-67. Het Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland coördineert de implementatie in Nederland (<https://www.immaterieelerfgoed.nl/nl/kenniscentrum>).

stand zijn gebracht door de mens' of zijn ontstaan uit 'de wisselwerking tussen mens en omgeving, die mensen, onafhankelijk van het bezit ervan, identificeren als een weerspiegeling en uitdrukking van zich voortdurend ontwikkelende waarden, overtuigingen, kennis en tradities, en die aan hen en toekomstige generaties een referentiekader bieden'.⁴³ Achter de keuze voor wat wel of niet tot erfgoed wordt gerekend, is vaak een latente of openlijke strijd om erkenning van groepsidentiteiten voorafgegaan.⁴⁴ In 2005 hebben de 195 lidstaten van de UNESCO de *Convention on the Protection and Promotion of the Diversity of Cultural Expressions* ondertekend om culturele uitingen van minderheden te respecteren en als gelijkwaardig te erkennen. Tot voor kort kwam dit erfgoed namelijk weinig voor op de erfgoedlijsten. Een van de oorzaken was dat alleen nationale staten kunnen voordragen en zij lange tijd erfgoed hebben geselecteerd 'dat door de dominante bevolkingsgroep als van nationale betekenis wordt beschouwd'.⁴⁵ Internationale verdragen worden tussen staten gesloten. Zij zijn als verdragspartijen bevoegd tot het maken van bindende afspraken. Tegenwoordig staat bij UNESCO Nederland het belang van diversiteit in cultuuruitingen echter hoog op de agenda en wordt hard gewerkt aan het zichtbaar maken daarvan.⁴⁶ Dat neemt niet weg dat de opkomst van de natiestaten grote impact heeft gehad op wat later erfgoed ging heten.

In de negentiende eeuw spande de politieke elite zich in om een nationale eenheidscultuur te ontwikkelen door de standaardisering van de taal, de verbreiding van onderwijs, de introductie van nationale feestdagen en de oprichting van monumenten. Oude voorwerpen, symbolen en (uitgevonden) tradities moesten de nationale eenheid schragen. Ze figureerden als een onveranderlijke substantie, die de nationale identiteit van een land zou bewijzen.⁴⁷ Uit onderzoek blijkt dat natiestaten echter geen permanente of onvermijdelijke verschijnselen zijn. Interne verschillen

43 Overheid.nl Wettenbank: Erfgoedwet Hoofdstuk 1 Algemene bepalingen, artikel 1.1 Begripsbepalingen c (zie voor het citaat <https://wetten.overheid.nl/BWBR0037521/2021-08-01>); over een ruimere interpretatie van het begrip in de Erfgoedwet zodat ook actuele zienswijzen en het recente verleden betrokken worden, zie Commissie Collectie Nederland, *Onvervangbaar & onmisbaar. Naar een dynamisch beschermingsmodel voor de Collectie Nederland* (Den Haag: Raad voor Cultuur, 2022), 10-12.

44 Annet Mooij, *Stenen des aanstoots* (Den Haag: Raad voor Cultuur, 2004) 3.

45 *Betwist erfgoed. Nieuw beleid voor een meerstemmige samenleving* (Den Haag: Nederlandse UNESCO Commissie, 2017) 3.

46 Zie Werkprogramma Nederlandse Unesco Commissie 2020-2021, onderdeel *Meer diversiteit en inclusie in cultuur en erfgoed* (2020) (<https://www.unesco.nl/nl/publicatie/werkprogramma-nederlandse-unesco-commissie-2020-2021/prioriteiten-en-speerpunten/meer-diversiteit-en-inclusie-in-cultuur-en-erfgoed>); *Let's celebrate our heritage: the next 50. Aanbevelingen voor de komende 50 jaar werelderfgoed en immaterieel erfgoed*. Verslag conferentie UNESCO Nederland en Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland KIEN, 14-11-2022.

47 Laurajane Smith, *Uses of Heritage* (London: Routledge, 2006) 3; Joep Leerssen ed., *Encyclopedia of Romantic Nationalism in Europe* (Amsterdam: AUP, 2018).

op basis van etniciteit en taal kunnen leiden tot desintegratie.⁴⁸ Natiestaten worden tegenwoordig beschouwd als constructies, gebaseerd op afspraken, keuzes en verbeelding.⁴⁹ In die zienswijze wordt erfgoed als symbool van het *verleden* in het *heden* gemaakt, gebruikt of misbruikt met het oog op de *toekomst*.⁵⁰ De betekenissen en functies veranderen door contextwijziging, toe-eigening en reclassificatie (verandering van naam en/of functie).⁵¹ Ook sociaal-politieke claims van eigendom en rechtvaardigheid beïnvloeden die processen. Kortom, het begrip erfgoed is in het onderzoek losgeweekt van essentialistische en nationalistische interpretatiekaders. Centraal staat een kritische analyse van het gebruik van erfgoed, de actieve betekenisgeving en het publieke debat daarover.

Herinneringscultuur en herinneringslandschap

Overgeleverde herinneringen van gemeenschappen zijn de bron van monumenten en andere markeringen in de openbare ruimte die op hun beurt weer nieuwe overleveringen oproepen. Samen met rituelen, schilderkunst, literatuur, toneel, muziek, theater, film en andere genres vormen monumenten de bouwstenen van wat in memory studies een 'herinneringscultuur' wordt genoemd. Astrid Erll en andere cultuurhistorici verwijzen met dit concept naar de pluraliteit van betrekkingen tot het verleden die zich door de tijd heen in allerlei vormen manifesteert. Tegenover het meer statische begrip 'collectief geheugen' benadrukt dit woord de creativiteit en het procesmatige.⁵² Een herinneringscultuur articuleert een identiteit van een bepaalde groep mensen – zoals van een stad, land, etnische groep, religie of beroepsgroep – die vaak onderling verbindingen hebben met andere identiteiten. Een voorbeeld is de herinneringscultuur van Joodse kampoverlevenden na de Tweede Wereldoorlog.

48 Arnold Labrie, 'La religion civile': nationalisme, nationale staat en modernisering in Europa', in L.H.M. Wessels en A. Bosch red., *Veranderende grenzen. Nationalisme in Europa, 1815-1919* (Nijmegen: SUN, 1992) 59-103, 62-64.

49 Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origins and Spread of Nationalism* (London: Verso, 1983); Niek van Sas, 'Towards a New National History: *Lieux-de-mémoire* and Other Theaters of Memory', in Joep Leerssen and Ann Rigney eds., *Historians and Social Values* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2000) 169-184.

50 Smith, *Uses of Heritage*, 29-43 en 299; Emma Waterton and Laurajane Smith, 'The Recognition and Misrecognition of Community Heritage', *International Journal of Heritage Studies* 16 (2010) 4-15.

51 Frijhoff, *Dynamisch erfgoed*, 37-40; Susan Legêne, *Spiegelreflex. Culturele sporen van de koloniale ervaring* (Amsterdam: Bert Bakker, 2010) 7-31; Grever en Van Boxtel, *Verlangen naar tastbaar verleden*, 16-17.

52 Astrid Erll, *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen. Eine Einführung* (Stuttgart: J.B. Metzler, 2005) 34; Astrid Erll and Ann Rigney, eds. *Mediation, Remediation and the Dynamics of Cultural Memory* (Berlin / New York: De Gruyter, 2009); Maria Grever, *Onontkoombaar verleden. Reflecties op een veranderende historische cultuur* (Hilversum: Verloren, 2020) 15.

In de *communicatieve fase* van een herinneringscultuur worden herinneringen mondeling van generatie op generatie doorgegeven totdat de laatste overlevenden zijn gestorven. In de fase van de *culturele herinnering* worden herinneringen op schrift gezet en gearhiveerd of verbeeld in schilderijen en monumenten.⁵³ De wens om een monument op te richten kan intern binding bewerkstelligen, maar extern tot wedijver met andere herinneringsculturen leiden. Zo leidden in de negentiende eeuw lokale inzamelingen in Duitsland tot de oprichting van grootse standbeelden die het vaderland eerden. Deze initiatieven hadden op nationaal niveau een mobiliserende en bindende uitwerking, maar de nationale helden op sokkels werden ook inzet van wedijver met andere opkomende natiestaten, zoals Frankrijk.⁵⁴ De communicatieve en culturele fase van de collectieve herinnering hoeven zich niet noodzakelijkerwijs na elkaar te ontwikkelen, zoals blijkt uit onderzoek naar vrouwelijke overlevenden van Kamp Ravensbrück. Al tijdens hun kamptijd en direct daarna hielden de vrouwelijke gevangenen zich bezig met de planning van de culturele herinnering voor latere generaties, zoals tentoonstellingen en de plaatsing van een monument.⁵⁵

Vooraf direct na de Eerste Wereldoorlog werden in veel landen – uitgezonderd het neutraal gebleven Nederland – grafmonumenten voor de onbekende soldaat opgericht, zoals in Engeland, Frankrijk, België, de VS, Australië en Canada. Op de begraafplaatsen staan gedenktekens met plaquettes ter nagedachtenis aan de gesneuvelde soldaten tussen 1914 en 1918 uit een dorp of stad, steeds binnen het kader van de natiestaat. In 1945 werden vaak op dezelfde monumenten de namen van nieuwe gesneuvelden toegevoegd. In Nederland verrezen toen de erevelden met gedenktekens voor gesneuvelde soldaten.⁵⁶ Als gevolg van demografische veranderingen – zoals de komst van nieuwe groepen (postkoloniale) migranten – en maatschappelijke onrust zijn de erevelden uitgebreid en aangepast. Dat gebeurde decennia na de eigenlijke gebeurtenissen waarnaar ze verwijzen. Zo onthulde de Franse president Chirac in 2006 bij het Ossuarium van Douaumont een speciaal monument voor gevallen moslimsoldaten die in de Eerste Wereldoorlog hadden gevochten. In Nederland kregen gesneuvelde Marokkaanse soldaten in dienst van het Franse leger in 1940,

53 Jan Assmann, 'Communicative and Cultural Memory', in Astrid Erll and Ansgar Nünning eds., *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook* (Berlin / New York: De Gruyter, 2008) 109-118.

54 Pim den Boer, 'Geschiedenis, herinnering en "lieux de mémoire"', in Rob van der Laarse red., *Bezeten van vroeger. Erfgoed, identiteit en musealisering* (Amsterdam: Het Spinhuis, 2005) 40-58, 49; in Maria Grever en Kees Ribbens, *Nationale identiteit en meervoudig verleden* (Amsterdam: AUP, 2007) 35-59.

55 Susan Hogervorst, *Onwrikbare herinnering. Herinneringsculturen van Ravensbrück in Europa, 1945-2010* (dissertatie EUR) (Hilversum: Verloren, 2010) 21 en 140-147. In 1975 werd het Ravensbrück monument onthuld.

56 Zie bijvoorbeeld het monument op het Militaire Ereveld Grebbeberg (https://www.grebbeberg.nl/index.php?page=militair_ereveld_grebbeberg).

begraven in het Zeeuwse Kapelle, meer aandacht in de media.⁵⁷ Het eerherstel voor deze en andere groepen migranten is een poging om de eenzijdige collectieve herinnering in de openbare ruimte te doorbreken. Publieke monumenten en naamborden fungeren namelijk – vrij vertaald naar Edward Said en Gloria Wekker – als een *extern* cultureel archief.⁵⁸ Bij Wekker bevindt zich het cultureel of mentaal archief in de harten en hoofden van mensen met ingeslepen beelden en vooroordelen over kolonialisme en racisme. Publieke monumenten zijn de externe materiële weergave van sociaal-culturele en politieke machtsverschillen tussen gemeenschappen, gebaseerd op selectieve herinnering en canonvorming. Omgekeerd zijn de tastbare aspecten van materiële monumenten de aanleiding voor gedachten, verhalen en herinneringen die bij het zien of aanraken ervan worden geactiveerd en een herinneringscultuur mede vormen.

Het ontwerp van standbeelden, sculpturale constructies, borstbeelden en dergelijke heeft grote impact op de inhoudelijke of ideologische boodschap. Als bijvoorbeeld opdrachtgevers een monument willen dat de trots van een gemeenschap moet uitstralen, dan hebben ze verwachtingen ten aanzien van het ontwerp. Daar hoort het gebruik van bepaalde materialen bij, de keuze voor tweedimensionale of driedimensionale uitvoering, wel of geen sokkel voor een standbeeld en de mate van een letterlijke, allegorische of abstracte weergave van historische personen en gebeurtenissen. Afhankelijk van de historische en sociale context kan de zeggingskracht van het monument in de loop der tijd meer of minder provocerend overkomen en al of niet protest uitlokken. De zichtbaarheid en de locatie zijn voor die zeggingskracht cruciaal. Het maakt nogal uit of een standbeeld op een boulevard staat, zoals het standbeeld van Michiel de Ruyter in Vlissingen, of ergens bij een stille steeg. Soms is het beeld te weinig zichtbaar naar de wens van een gemeenschap. Dat was het geval met de plaquette ter nagedachtenis aan de 112 Sinti en Roma die bij een landelijke *razzia* in 1944 uit Den Haag zijn weggevoerd. De plaquette was vrijwel onzichtbaar geworden door de afbraak van een hofje vlakbij. Na protesten en een actie van Sinti-nabestaanden en buurtbewoners werd de plaquette op een met bronzen platen bedekte sokkel geplaatst en verhuisd naar een meer zichtbare locatie, een pleintje vlakbij.⁵⁹

57 Bij het monument voor de moslims in Verdun staat een zuil met de tekst 'Aan de soldaten, Moslims, Gestorven voor Frankrijk' (<https://www.tracesofwar.nl/sights/43121/Monument-voor-de-Moslim-soldaten.htm>). Over de graven van Marokkaanse soldaten in Kapelle zie Netwerk Oorlogsbronnen (<https://www.oorlogsbronnen.nl/artikel/marokkaanse-soldaten-vechten-zeeland>).

58 Edward Said, *Culture and Imperialism* (London: Vintage, 1994) xxiii; Gloria Wekker, *Witte onschuld. Paradoxen van kolonialisme en ras* (Amsterdam: AUP, 2020) 33-35.

59 Het initiatief tot plaatsing in 1990 kwam van een Roma-vereniging. Voor de geschiedenis van dit monument, zie (<https://www.4en5mei.nl/oorlogsmonumenten/zoeken/824/den-haag-sinti-en-roma-monument>).

Publieke monumenten, zoals dat voor de Sinti en Roma in Den Haag, zijn de zichtbare materiële uitdrukking van het geheugen van een bepaalde gemeenschap. Ze hebben een verhalende kracht in het grotere geheel van herinneringserfgoed.⁶⁰ Dat grotere geheel wordt ook wel aangeduid als ‘herinneringslandschap’, een overkoepelende term die zowel een symbolische als een materiële connotatie heeft. Het gaat om collectieve herinneringen uit een bepaalde tijd, die zich hechten aan een betekenisvolle plaats in de openbare ruimte van een stad of regio, zoals gebouwen, kerkhoven, bunkers, standbeelden of straatnamen.⁶¹ Een herinneringslandschap combineert meestal vijf dimensies: tijd, ruimte, representatie, esthetiek en emotie. Herinneringslandschappen kunnen overlappen en in de loop van de tijd veranderen. De inrichting en herinrichting ervan zijn even continu als onvermijdelijk. Een voorbeeld van herinrichting is de controverserige over het standbeeld van James Cook in Australië. Veel nazaten van de Engelsen beschouwen hem als ontdekker van hun land, de Aboriginals als de man die de vernietiging van hun cultuur veroorzaakte. Na langdurig overleg op initiatief van de regering werd een nationaal verhaal geformuleerd dat ruimte biedt aan verschillende ervaringen. Het Australische herinneringslandschap werd daarna aangepast. Vlakbij het standbeeld van Cook staat nu een groot monument: de stenen ribben van een boot die de ervaringen van de Aboriginals symboliseren.⁶²

Het monument als medium

De betekenisgeving van monumenten verandert door maatschappelijke ontwikkelingen en nieuw onderzoek. Dat neemt niet weg dat de materiële kwaliteit en de aantrekbaarheid ervan nog steeds zeer worden gewaardeerd, misschien ook omdat de huidige cultuur gedomineerd wordt door snelle beelden op het scherm en vluchtige digitale communicatie. De fysieke aanwezigheid van monumenten ‘bewijst’ de realiteit van het verleden.⁶³ Ze maken het abstracte idee van een gemeenschap concreet. Tegelijkertijd markeren ze wie er wel en niet toe behoort, en kunnen ze gevoelens van insluiting en uitsluiting oproepen. De nadruk op het materiële – de *material turn* – is een theoretische stroming in de sociale en geesteswetenschappen die de rehabilitatie van het object beoogt. In het kader van de Holocaust wees Andreas Huyssen in 1994 op de urgentie van een gematerialiseerde herinnering met een publieke en

60 Zie ook *Erfgoed van betekenis. Verkennend onderzoek naar de relatie tussen onroerend erfgoed en de herinnerings- en herdenkingscultuur in Nederland* (Amersfoort: Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed, 2019) 4; *Erfgoed telt* (Den Haag: OCW, 2018).

61 Gunnar Maus, ‘Landscapes of Memory: a Practice Theory Approach to Geographies of Memory’, *Geographica Helvetica* 70 (2015), 215–223; voor een concreet voorbeeld zie Mathijs Eskes, ‘De slagen om Ieper als herinneringslandschap. Land van modder, staal en vlees’, *Historiek*, 26-05-2023.

62 Timothy W. Ryback, Mark S. Ellis and Benjamin Glahn eds., *Contested Histories in Public Spaces. Principles, Processes, Best Practices. An International Bar Association Taskforce Report* (London: Bar Association, 2021), 249-276.

63 Andrew Butterfield, ‘Monuments and Memories. What History can Teach the Architects at Ground Zero’, *The New Republic* (February 2003) 27-32, 30.

dialogische dimensie, juist omdat miljoenen naamloos zijn vermoord.⁶⁴ Tastbaarheid is dan noodzaak. De verschrikkingen en de omvang van een genocide kunnen echter onmogelijk letterlijk verbeeld worden.⁶⁵ Huysen pleitte daarom voor een multi-interpretabel en abstract type monument dat bezoekers aanzet tot reflectie.⁶⁶

In memory studies worden monumenten ook vanuit de onbegrensde rol van media in de globaliserende (Euro-Amerikaanse) wereld belicht. Monumenten zijn steeds meer verbonden met conceptuele kunst, augmented reality, museumlabs, populaire cultuur, internet en sociale media.⁶⁷ De ogenschijnlijk onveranderlijke monumenten maken deel uit van een meervoudig dynamisch medianetwerk en circuleren door middel van foto's en filmpjes tegenwoordig pijlsnel over de hele wereld. Ze reizen van het ene medium naar het andere.⁶⁸ In dit netwerk functioneren monumenten dus als een van de vele media van collectieve herinnering. Ze zijn als een palimpsest, een hergebruikt stuk perkament waarop opdrachtgevers, kunstenaars en gebruikers hun sporen achterlaten. Op nationaal en mondiaal niveau veranderen monumenten zo van betekenis door gebruik en hergebruik van verbeeldingen over generaties heen en de overdracht naar andere media. Vanuit dit perspectief zijn monumenten elementen in een constante stroom van media.

Sommige onderzoekers, zoals Bruno Latour, bekritisieren de conceptuele tegenstelling tussen het passieve object en de actieve bezoeker.⁶⁹ In plaats daarvan beklemtonen ze de interactieve relatienetwerken tussen mensen, plaatsen, media en dingen (inclusief monumenten) die soms een lange periode zonder enige ruchtbaarheid kunnen overspannen om dan schijnbaar vanuit het niets explosief te worden.⁷⁰ Vandaar dat bestuurders wel eens verbaasd zijn over de plotselinge protesten tegen een standbeeld dat er al jaren stond, zonder dat iemand het zag en zonder dat iemand er zich (ogenschijnlijk) aan stoorde. Daarom is kennis van de levensfasen van een publiek monument zo belangrijk. Daarbij horen ook rituelen die in kleine of grotere kring de herinnering een emotionele lading kunnen geven.

64 Andreas Huysen, 'Monument and Memory in a Postmodern Age,' in James Young ed., *Holocaust Memorial in History. The Art of Memory* (New York: Prestel-Verlag, 1994) 9-17.

65 Over aniconische vormgeving, zie Butterfield, "Monuments and Memories", 28.

66 Huysen, 'Monument and Memory', 16.

67 Erll and Rigney, eds. *Mediation, Remediation*, 3-5; Rigney, 'Toxic Monuments'.

68 Lucy Bond, Stef Craps and Pieter Vermeulen, 'Introduction. Memory on the Move', in idem eds., *Memory Unbound. Tracing the Dynamics of Memory Studies* (New York: Berghahn Books, 2016) 1-26.

69 Bruno Latour, *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory* (Oxford: Oxford UP, 2005).

70 Sian Jones, 'Unlocking Essences and Exploring Networks. Experiencing Authenticity in Heritage Education Settings', in Carla van Boxtel, Maria Grever and Stephan Klein eds., *Sensitive Pasts. Questioning Heritage Education* (New York / Oxford: Berghahn Books, 2016) 130-152.

2.3 Collectief herdenken en rituelen van herinnering

Een publiek monument of straatnaam is steeds een *performatief statement*: de woordloze boodschap dat een bepaalde persoon of gebeurtenis exclusieve aandacht verdient in de openbare ruimte. Voor een goed begrip van discussies en conflicten over een monument of straatnaam is het echter ook noodzakelijk om terugkerende ceremonies van herdenking, respect, eerbetoon en protest te bestuderen.⁷¹ Ze bevestigen of veranderen identiteiten op collectief en individueel niveau, en hun impact kan groot zijn. In de woorden van de Engelse historicus David Cannadine: 'Ritual is not a mask of force, but is itself a type of power'.⁷² Dat begint al bij de onthulling van een beeld of naambord.⁷³ Het voorwerp is verborgen onder een doek opgesteld. Dan arriveert een hoogwaardigheidsbekleder of een vertegenwoordiger van een gemeenschap die het doek weghaalt en de straatnaam, het standbeeld of tegelmozaïek zichtbaar maakt; er volgen toespraken, gezang, applaus of stilte. Vooral zintuiglijke rituelen – aanraken, horen, ruiken, zien – waarbij het publiek kan lopen en bloemen leggen, hebben een krachtige uitwerking.⁷⁴

Een ritueel kan de bedoeling van een monument verdiepen, maar soms ook ondermijnen. Een navrant voorbeeld van dit laatste was de onthulling van het Nationaal Monument Slavernijverleden in het Amsterdamse Oosterpark op 1 juli 2002. Duizenden mensen kwamen af op de ceremonie, veel meer dan de organisatie had verwacht. Onder hen velen uit de Surinaamse en Antilliaanse gemeenschappen, de initiatiefnemers van het monument. Vanwege veiligheidsredenen na de moord op Pim Fortuyn werd het publiek echter met dranghekken (bekleed met zwart plastic) op grote afstand gehouden. Bij de onthulling door koningin Beatrix, in aanwezigheid van demissionair premier Wim Kok en minister Roger van Boxtel, werd alleen een kleine groep genodigden toegelaten. De woedende aanwezigen rammelden aan de hekken

71 Froukje Demant en Larissa Pans red., *Constant en in beweging. Vorm en betekenis van herdenkingsrituelen* (Amsterdam: Nationaal Comité 4 en 5 mei / ARQ Nationaal Psychotrauma Centrum, 2021).

72 David Cannadine, 'Introduction: Devine Rites of Kings', in David Cannadine and Simon Price eds., *Rituals of Royalty. Power and Ceremonial in Traditional Societies* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992) 1-19.

73 Ook de onthulling van een naambord gaat vaak gepaard met een ritueel. Zie bijvoorbeeld: (<https://www.bndestem.nl/bergen-op-zoom/mozes-de-hesplein~af889e36/?referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F>).

74 Josée Netten en Hans te Brake, 'Herdenken en monumenten sterk met elkaar verweven: Verbinden van verleden, heden en toekomst', *Cogiscope: tijdschrift over gevolgen van oorlog en geweld* 5 (2009) 16-22; Grever, *Onontkoombaar verleden*, 132.

en schreeuwden dat ze bij 'hun' monument wilden zijn.⁷⁵ Het was een beschamende vertoning.

Bij nationale of andere identiteitsgevoelige monumenten hebben rituelen elk jaar een uitgekende choreografie. Dit is het geval tijdens de Dodenherdenking bij het Monument op de Dam op 4 mei, de Nationale Indiëherdenking bij het Indisch monument op 15 augustus, of Keti Koti bij het Nationaal Monument Slavernijverleden op 1 juli. De ceremonies visualiseren als het ware de betekenis van het Latijnse woord *monumentum*, dat afgeleid is van het werkwoord *admonere* ('herinneren', 'onder de aandacht brengen') en het verwante *monere* ('waarschuwen', 'adviseren').⁷⁶ Afhankelijk van de functie en het doel symboliseert een publiek monument eerbetoon, propaganda, herinnering, herdenking of waarschuwing. Zorgvuldig geregisseerde rituele handelingen rond een monument, begeleid door muziek en zang, kunnen mensen emotioneel diep raken en hen helpen bij de verwerking van verlies, pijn en schokkende ervaringen als gevolg van een oorlog, een genocide of een ramp, zoals met de MH17.⁷⁷ Monument en ritueel zijn samen uitdrukking van een behoefte om de herinnering aan de doden levend te houden, om niet te vergeten. Dergelijke rituelen kunnen verbindend, troostend en helend zijn omdat er sámen wordt herinnerd. Ze kunnen voor bepaalde groepen de erkenning opleveren voor het ondergane leed, zeker als er een breder Nederlands publiek bij betrokken is.⁷⁸ Het monument fungeert dan als ontmoetingsplaats waar diverse groepen bij elkaar komen om te herdenken: jong en oud, direct betrokkenen en nazaten van slachtoffers.

Soms proberen organisatoren nazaten van slachtoffers én daders bij elkaar te brengen tijdens het ritueel, om een begin van verzoening te stimuleren. Niet iedereen stelt dat op prijs, zoals blijkt uit de jarenlange discussies over de Dodenherdenking in Nederland bij het Nationaal Monument op de Dam. Vier religieuze belangenverenigingen – verbonden in het zogeheten Caïro-overleg – voelen er niets voor om op 4 mei ook de Duitse en Japanse doden te herdenken die vielen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Ook doden en gewonden van latere oorlogen horen daar in hun visie

75 Mark Duursma, 'Onthulling slavenmonument: vips only', *NRC*, 02-07-2002; 'Protest bij onthulling slavernijmonument' (z.a.), *Trouw*, 02-07-2002. Voor de achtergronden van de oprichting van dit monument en de onthulling, zie Kwame Nimako, Amy Abdou and Glenn Willemsen, 'Chattel Slavery and Racism: a Reflection on the Dutch Experience', in Philomena Essed and Isabel Hoving eds., *Dutch Racism* (Amsterdam: Rhodopi, 2014) 33-52, 45-46.

76 Butterfield, 'Monuments and Memories', 28.

77 Bertine Verloop en Trudy Mooren, 'De kracht van herdenkingsrituelen. Empirisch onderzoek', Nationaal Comité 4 en 5 mei, 2022 (<https://www.tweedewereldoorlog.nl/onderzoek-uitgelicht/rituelen-en-verwerking/de-kracht-van-herdenkingsrituelen/>). Over het monument van de MH17, zie de website van de Stichting Vrienden van het Nationaal Monument MH17 (<https://www.monumentmh17.nl/>).

78 Netten en Te Brake, 'Herdenken en monumenten', 17. Zie ook de nota *Erfgoed om bij stil te staan. Achtergronden bij Verkenning Herinneringserfgoed*. Den Haag: RCE / OCW, 2018.

niet bij. Zij zouden volgens deze groep beter tijdens de Veteranendagen geëerd kunnen worden.⁷⁹ Uit onderzoek blijkt dat een ritueel pas als waardevol wordt ervaren als mensen zich vertegenwoordigd voelen en als er een zekere balans is tussen context en uitvoering, zodat het geen verplicht nummer is dat wordt 'afgedraaid'.⁸⁰ Een recente trend is de adoptie van een monument of oorlogsgraf voor educatieve doeleinden. Scholen adopteren een monument in de buurt dat herinnert aan de Tweede Wereldoorlog.⁸¹ De kinderen leren over de ontstaansgeschiedenis ervan en over de geschiedenis van de oorlog en de Shoah. Ze gaan er vaak tijdens de Dodenherdenking naartoe. Opvallend is dat leerlingen hechten aan het traditionele format. Het oplaten van ballonnen of het leggen van knuffels waarden ze minder.⁸² Bij de adoptie van een oorlogsgraf ligt de nadruk op individuele soldaten die in de Tweede Wereldoorlog gesneuveld zijn. Leerlingen zorgen voor het graf en leggen bloemen neer.⁸³

Ceremonies rond een monument kunnen ook feestelijk van karakter zijn. Een voorbeeld is de druk bezochte onthulling van het Molukse monument in Breda in 2019 in aanwezigheid van burgemeester Paul Depla. Het monument is een eerbetoon aan de eerste Molukkers die in de jaren 1950 en 1960 naar Nederland kwamen en een speciale band met elkaar hadden. Opvallend is dat bij deze onthulling niet een dramatische gebeurtenis op de voorgrond stond – hoewel teleurstelling en wrok over de Nederlandse houding niet ver weg waren – maar meer het alledaagse leven van de Molukse gemeenschap die gezorgd heeft dat de huidige generaties een toekomst hebben.⁸⁴

79 De Raad van Kerken, het Nederlands Verbond voor Progressief Jodendom, het Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap en het Contactorgaan Moslims en Overheid pleitten in een brief om tijdens de Dodenherdenking alleen slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog te herdenken. Enzo van Steenberghe en Danielle Pinedo, 'Ophef rond Dodenherdenking', *NRC*, 01-02-2013; 'Dodenherdenking 4 mei is niet om stil te staan bij daders', *Trouw*, 16-04-2014.

80 Demant en Pans red., *Constant en in beweging*, 12-13.

81 Idem, 35-38. Zie ook Marjan de Groot-Reuvekamp en Arie Wilschut, *Leerrendement Adopteer een monument: onderzoek naar de effecten van een lesprogramma van het Nationaal Comité 4 en 5 mei* (Amsterdam: Hogeschool Amsterdam, 2019).

82 De Groot-Reuvekamp en Wilschut, *Leerrendement*, 38.

83 Twee basisscholen hebben bijvoorbeeld oorlogsgraven in St. Oedenrode geadopteerd; de leerlingen verzorgen de graven (<https://oorlogsgravenstichting.nl/adopteer-ee-graf#>). Het Nationaal 4 en 5 mei Comité ondersteunt de adoptie van oorlogsgraven om kennis van de lokale oorlogsgeschiedenis te vergroten.

84 Nico Schapendonk, 'Trots eerbetoon aan eerste generatie Molukkers Breda', *BN DeStem*, 14-06-2019. Monumenten die herinneren aan het alledaagse leven in Nederlands-Indië worden nauwelijks opgericht. Zie Gert Oostindie, Henk Schulte Nordholt en Fridus Steijlen, *Postkoloniale monumenten in Nederland* (Leiden: KITLV, 2011) 14.

Rituelen rond monumenten worden vaak aangepast aan veranderde sociaal-politieke omstandigheden. Gebeurt dat niet, dan worden ze gefixeerde handelingen zonder zin.⁸⁵ Het gevolg kan zijn dat het monument antiquarisch aandoet en een verouderd narratief uitdrukt, een vorm van geschiedschrijving met politiek-ideologische waarden die schuren met de nieuwe situatie.⁸⁶ Actievoerders gaan protesteren. Voor het bredere publiek biedt de gewaarwording van het monument als een anachronisme kansen op meer historisch besef. De veranderende betekenisgeving gaat ook op dit niveau dus door.

2.4 Iconoclasmie: afrekening met omstreden verleden

In 1965 plaatsten twee provo's een spandoek bij het standbeeld van Johannes van Heutsz in Coevorden met de uitdagende tekst:

*Ontslapen onder het hakenkruis; gesneuveld bij het uitmoorden van het 39ste Atjehse dorp; bij het verkrachten van de 79ste Atjehse vrouw; om het geschokte vertrouwen van het Ned.-Indische bestuur opnieuw te funderen.*⁸⁷

De actievoerders, Alard van Lenthe en Relus ter Beek (de latere PvdA-minister van Defensie), hadden de commotie in Nederland over het verleende ereburgerschap aan oud-Nazi-generaal Friedrich Christiansen op het waddeneiland Föhr behoorlijk hypocriet gevonden. De voormalige gouverneur-generaal van Nederlands-Indië Van Heutsz stond in Nederland jarenlang op een voetstuk, terwijl ook hij bloed aan zijn handen had. Van Lenthe en Ter Beek werden veroordeeld tot een boete van vijftig gulden.⁸⁸

De plannen voor een monument ter ere van Van Heutsz na zijn dood in 1924 waren destijds al omstreden en hadden tot protestacties van sociaal-democraten en communisten geleid.⁸⁹ Vanaf de jaren zestig werden stenen en bronzen herinneringen aan de 'pacificator van Atjeh' regelmatig beklad en beschadigd. Een kleine greep. In hetzelfde jaar als de actie in Coevorden werd het Van Heutsz-monument in

85 Cannadine, 'Introduction', 4; Demant en Pans red., *Constant in beweging*, 22.

86 Janet Donohoe, 'Hannah Arendt and the Ideological Character of Monuments', in S. West Gurley & Geoff Pfeifer eds., *Phenomenology and the Political* (London / New York: Rowman & Littlefield Publishers, 2016) 251-262; Fridus Steijlen in Tony van der Mee, 'Beelden onder vuur: 'Voor Molukse gemeenschap staat J.P. Coen voor geweld'', *AD*, 22-06-2020.

87 'Het Coevorder Lieverdje', *Provo* no. 3, 22-09-1965. Zie ook Vilan van de Loo, *Uit naam van de majesteit. Het leven van J.B. van Heutsz 1851-1924* (Amsterdam: Prometheus, 2020) 331.

88 De Nazi-generaal Christiansen ging na zijn vrijlating in 1951 in Föhr wonen, zijn geboorteplaats. In 1964 werd hij tot grote ergernis van velen in de Bondsrepubliek tot ereburger uitgeroepen. P.J. Kat, 'Voor zijn Führer deed Christiansen alles', *NRC*, 05-12-1972.

89 Van de Loo, *Uit naam van de majesteit*, 8.

Amsterdam-Zuid met witte verf besmeurd. In 1967 pleegde een student daar een mislukte bomaanslag, in 1984 volgde een tweede aanslag met zelf in elkaar geknutselde explosieven waarbij een spelend kind gewond raakte.⁹⁰ Enkele jaren later werd ook de plaquette met het reliëf van Van Heutsz op de sokkel door onbekenden weggehaald. Het stadsdeel Amsterdam Oud-Zuid had er schoon genoeg van en besloot – ook om inhoudelijke redenen – tot aanpassing van de naam en de functie van het monument. Intussen werd in Coevorden op 17 september 2009 het borstbeeld in alle stilte van de sokkel gehaald en verplaatst naar een locatie vlakbij het geboortehuis van Van Heutsz aan de haven. Hierdoor kwam het beeld op een minder opvallende plek te staan. Niettemin, een maand later werd de naam van de generaal bij het borstbeeld met een soort beitel onleesbaar gemaakt en ‘Atjeh’ in de sokkel gekerfd.⁹¹ De vele protesten tegen de beelden van Van Heutsz zijn omgekeerd evenredig aan de bewieroking die hem decennialang als nationale held ten deel viel. Veel Nederlanders eerden hem, niet in het minst koningin Wilhelmina. Van Heutsz was een provocatie in de openbare ruimte: een uitlokking tot iconoclasme. De acties waren een afrekening met het Nederlandse kolonialisme waarin de beschavingsmissie de sociaal-economische en gewelddadige onderdrukking van de lokale bevolking legitimeerde op basis van witte superioriteit en racisme als morele waarden.⁹²

Iconoclasme is geen nieuw verschijnsel. Het woord komt uit het Grieks: *eicoon* staat voor icoon of afbeelding; *klain* betekent ‘breken’, ‘kapot maken’.⁹³ In de Griekse en Romeinse oudheid werden militaire leiders, keizers, geleerden en andere toonaangevende figuren vereeuwigd in standbeelden, stèles en reliëfs om ze te herdenken en te eren. Tijdens de wisseling van de macht maakten veel nieuwe leiders die herinnering weer ongedaan. Met een *damnatio memoriae*, Latijn voor ‘vervloeking van de nagedachtenis’, werd de dode onteerd door iedere herinnering aan de persoon in het collectieve geheugen uit te wissen.⁹⁴ Dat gold ook voor overleden verraders of afvalligen van de staat. Een veel gebruikte manier was om de neus af te hakken, zodat het gezicht onherkenbaar werd. Ook later hebben zich in de Europese geschiedenis

90 De aanslag was gepleegd door de Indische actiegroep ‘Koetoh Reh’, genoemd naar het Atjehse dorp waar onder leiding van Van Heutsz in 1904 een massaslachting had plaatsgevonden. Lizzy van Leeuwen, *Ons Indisch erfgoed: zestig jaar strijd om cultuur en identiteit* (Amsterdam: Prometheus, 2008) 140; ‘Van Thijn en Van Heutsz’, *Het Parool*, 12-09-1984; ‘Generaal Jo van Heutsz (1851-1924) – Goed of fout?’ (z.a.), *Nationaal historisch Museum / Historiek*, 10-08-2020; Van de Loo, *Uit naam van de majesteit*, 333-334; RCE rijksmonumentenregister (<https://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/monumenten/527837>).

91 ‘Van Heutsz monument’ op de Amsterdamse website *Buiten in beeld* (https://www.buitenbeeldinbeeld.nl/Amsterdam_Z/Van_Heutsz.htm). Zie ook de tekst bij J.B. van Heutsz (<https://www.genealogieonline.nl/van-der-waal-stamboom/184496.php>).

92 Larissa Schulte Nordholt en Remco Raben, ‘Principes? Nee, niet overzee’, *De Groene Amsterdammer*, 06-02-2019.

93 Kila, ‘De terugkeer van de beeldenstorm’, 77.

94 Eric Varner, *Mutilation and Transformation: Damnatio Memoriae and Roman Imperial Portraiture* (Leiden / Boston: Brill, 2004).

religieuze en politieke vormen van iconoclasmе voorgedaan. In de vroegchristelijke kerk tijdens het Byzantijnse tijdperk ontstond een theologische tweespalt over de kwestie of christelijke afbeeldingen wel vereerd mochten worden.⁹⁵ In 1566 brak in de Nederlanden de beeldenstorm uit. Protestantse opstandelingen keerden zich tegen het Spaanse gezag, plunderden kerken en sloegen beelden kort en klein. Hoewel de haat van de beeldenstormers tegen het katholicisme groot was, ging het hen ook om het creëren van een eigen kerkruimte zonder beelden.⁹⁶ Tijdens de Franse Revolutie vernielden grote groepen mensen de beelden in en rond kloosters, kerken en kastelen, vaak aangemoedigd door de revolutionaire leiders. Dit politiek iconoclasmе – de grootschalige vernietiging van de materiële nalatenschap van het Franse *ancien régime* – riep na 1790 een nationaal georganiseerde bescherming van al dat erfgoed op.⁹⁷ De nieuwe machthebbers wilden dat de beelden om educatieve redenen zichtbaar bleven voor het volk en richtten openbare musea op, zoals het Louvre. Ook bij latere regimewisselingen – de Commune in Parijs (1871), de Oktoberrevolutie in Rusland (1917), de Culturele revolutie in China (1966) en de val van de Berlijnse muur (1989) – trokken menigten standbeelden van hun sokkel en werden symbolen van gebouwen gehaald.⁹⁸ Naast verwoesting werd ook veel verplaatst en verwijderd. In Budapest werden na 1990 honderden voormalige communistische standbeelden, monumenten en plaquettes uit de openbare ruimte verwijderd. Veel materiële cultuur kwam terecht in het zogeheten Memento Park, in het 22^e district van Budapest.⁹⁹

Iconoclasmе was en is er in soorten en maten. Tegenwoordig zijn er allerlei middelen om de boodschap van monumenten te ontcrachten: bij het monument demonstreren; het standbeeld beschadigen, overgieten met verf of van de sokkel trekken; het spuiten van leuzen op beelden en muren; het aanbrengen van laserprojecties met teksten

95 Tillier, *La disgrâce des statues*, 16. Over de achtergronden van dit iconoclasmе, zie Karim Schelkens, Paul van Geest, Joep van Gennip, *Geschiedenis van het Europees Katholicisme* (Amsterdam: Boom, 2021) 48-50.

96 Lieke Smits, 'Hoe een Beeldenstorm de publieke ruimte verandert', *Wetenschap.nu*, 21-07-2020 (<https://wetenschap.nu/hoe-een-beeldenstorm-de-publieke-ruimte-verandert/>); Elizabeth den Hartog, *Een spoor van vernieling. Het Noord-Nederlandse katholieke kerkinterieur voor, tijdens en na de Beeldenstorm* (Hilversum: Verloren, 2019).

97 Grijzenhout, 'Inleiding', 7; zie ook Tillier, *La disgrâce des statues*, 12.

98 Over het omvertrekken van de Vendome zuil tijdens Parijse Commune en andere voorbeelden, zie Ann Rigney, 'Why monuments matter (and when they don't)', blog op ReAct (UU) (<https://rememberingactivism.eu/2020/06/30/why-monuments-matter-and-when-they-dont/>).

99 Lili Zemplényi, 'Budapest Purged of Lenin Monuments: 30th Anniversary of Hungary's Post-Regime Change Iconoclasm', *Hungarian Conservative*, 23-09-2022 (https://www.hungarianconservative.com/articles/culture_society/budapest-purged-of-lenin-monuments-30th-anniversary-of-hungarys-post-regime-change-iconoclasm/).

op gebouwen.¹⁰⁰ Autoriteiten reageren verschillend: niets doen, een verklarend tekstbord plaatsen, het monument een ander doel geven, verplaatsen naar een andere openbare locatie of het volledig verwijderen.¹⁰¹ Zoals in hoofdstuk 1 aangegeven moet het verschijnsel iconoclasmie niet verward worden met vandalisme: het doel is beschadigen of omvertrekken van monumenten. Ook beschadiging of verwijdering om puur economische redenen door criminelen valt erbuiten. Het demonstratief vernielen van materieel erfgoed door Islamitische Staat (IS) is een twijfelgeval. De acties van IS in de antieke Syrische stad Palmyra in 2015 werden gekenmerkt door politiek-religieuze én economische motieven. Ondanks de suggestieve propagandafilms over het opblazen van tempels werden niet de echte monumenten, maar gipsen modellen of andere replica's vernield; de echte objecten werden voor veel geld verkocht aan smokkelaars om de strijd van IS te kunnen blijven financieren.¹⁰² Het onderwerp van dit rapport is het belaagde monument in de publieke ruimte als drager van een groepsidentiteit dat voor andere gemeenschappen onwelgevallig verleden belichaamt. Met andere woorden, als de beweegredenen voor het iconoclasmie van politieke, sociale en/of religieuze aard zijn.

Iconoclastische acties zijn vaak onderdeel van sociale protesten, zoals in Nederland van provo, de kraakbeweging, Black Lives Matter en andere antiracistische groeperingen. De acties zijn manieren om aandacht te trekken. In juni 2020 bewerkte bijvoorbeeld kunstcollectief 'Helden van Nooit' diverse standbeelden in Rotterdam. De actiegroep had de gedenktekens ingepakt met zwarte en witte doeken of met verf overgoten. In hun persbericht verklaarde de groep: 'Op de gevels van het Witte de With Center for Contemporary Art zijn met verf rode handafdrukken achtergelaten die staan voor het koloniale geweld dat de naam van het instituut met zich meedraagt'. Tot Helden van Nooit behoren, in hun eigen woorden: 'zwarte mensen, niet-zwarte mensen van kleur en witte Nederlanders. Wij besloten, geïnspireerd door de Black-Lives-Matter demonstraties in de Verenigde Staten, het Verenigd Koninkrijk en België, onze krachten te bundelen tegen koloniale en nationalistische verheerlijking van eigen bodem.'¹⁰³ Een niet te onderschatten reden voor dit type iconoclasmie is de beeldtaal van het standbeeld of monument – de hoogte van de sokkel en de houding van een historische figuur – die door verschillende gemeenschappen in een land als provocatie of belediging geïnterpreteerd kunnen worden.

100 Laserprojecties komen tot nu toe uit extreemrechtse hoek, zoals op de Erasmusbrug (01-01-2023) en op de gevel van het Anne Frank Huis (06-02-2023). Wilmer Heck en Andreas Kouwenhoven, 'Uit de VS overgewaaid 'laser-racisme' neemt toe, wie zitten erachter?', *NRC*, 23-02-2023.

101 Ryback, Ellis and Glahn eds., *Contested Histories in Public Spaces*, 277-290; Rigney, 'Decommissioning Monuments'.

102 Kila, 'De terugkeer van de beeldenstorm', 84.

103 Zie het statement van de actiegroep (<https://historibersama.com/statement-helden-van-nooit-never-heroes/?lang=nl>); 'Vijf vragen over standbeelden die worden beklad door demonstranten', *NU.nl*, 13-06-2020.

Bij protesten tegen het bestaande herinneringslandschap zijn kunstenaars belangrijke wegbereiders van artistiek-inhoudelijke vernieuwing. Zij hebben een andere benadering van openbare monumenten ontwikkeld die een mimetische (letterlijke) uitbeelding van heldendom en nationale trots bekritiseert.¹⁰⁴ Bekend is het fenomeen van de *counter monuments*, zoals aangestipt in hoofdstuk 1. Deze constructies stellen de veronderstelde eigenschap van een monument als vaststaand ankerpunt van tijd en betekenis ter discussie. Een voorbeeld is het in 1986 opgerichte loden Monument tegen het Fascisme in Harburg (Hamburg) van Jochen Gerz en Esther Shalev-Gerz dat langzaam in de grond zakke totdat het in 1993 verdween.¹⁰⁵ Enkele jaren later gaf James Young als commentaar:

*Met gedurfde eenvoud negeerde het counter monument van de Gerzes enkele gekoesterde herdenkingsconventies: het was niet bedoeld om te troosten maar om te provoceren, niet om vast te blijven staan maar om te veranderen, niet om eeuwig te zijn maar om te verdwijnen, niet om genegeerd te worden door de voorbijganger maar om interactie te vragen (...).*¹⁰⁶

Kunstenaars veranderen soms ook de materialiteit van het monument, zodat een kunstwerk in de openbare ruimte ontstaat dat aanzet tot reflectie over het doel van het oorspronkelijke monument. Een voorbeeld is het monument *Bunker 599*, een groepsschuilplaats uit 1940 aan de Diefdijk bij Culemborg, waar het kunstenaarscollectief RAAAF een stuk uit heeft gezaagd.¹⁰⁷ Kritische kunstcreaties of installaties geplaatst bij het omstreden monument zijn volgens sommige kunstenaars geen *counter monuments*, omdat het bestaande monument intact blijft en in feite wordt bevestigd. Het zijn eerder compensatiemonumenten.¹⁰⁸ Niettemin, de artistieke herconceptualisering fungeert als een belangwekkende inhoudelijk kritiek op het (zelf) beeld dat nationale en regionale gemeenschappen publiek willen maken.

Controverse over publieke monumenten wordt niet alleen veroorzaakt door de materiële *aanwezigheid* van omstreden historische figuren en gebeurtenissen. Ook de *afwezigheid* van publieke monumenten als herinnering aan een gemeenschap kan

104 Max Bruinsma red., *STIFF. Hans van Houwelingen vs. Public Art* (Amsterdam: Artimo, 2004) en Mihnea Mircan ed., *Undone. Hans van Houwelingen* (Den Haag: Stroom, 2011).

105 Jochen Gerz and Esther Shalev-Gerz, 'Monument Against Fascism', 1986 (<https://jochengerz.eu/works/monument-against-fascism>).

106 James Young in 2000 (<https://jochengerz.eu/works/monument-against-fascism>). Vert. citaat M. Grever.

107 Erik Rietveld en Ronald Rietveld, 'Hardcore Heritage: Imagination for Preservation', *Frontiers in Psychology* 8 (2017) 1-3.

108 Hans van Houwelingen, *Historiografische/artistieke implementatie bij de herstructurering van de Grote Markt in Groningen* (Groningen: gemeente Groningen, 2021) 8; Idem, 'Eren en onteren'. KOG lezing in het Rijksmuseum, 16-01-2023 (<https://kog.nu/agenda/2023/lezing-eren-en-onteren-door-hans-van-houwelingen/>).

pijnlijk zijn. Alsof hun verleden vergeten is of onbelangrijk wordt gevonden. Vandaar de strijd van migrantengemeenschappen en andere groepen om eigen monumenten op te richten.¹⁰⁹ Er kan echter een spanning ontstaan tussen het idee 'iedere groep een eigen monument' en het uitgangspunt dat monumenten nodig zijn om de herinnering aan een *gedeelde* geschiedenis van meerdere gemeenschappen uit te drukken.

2.5 Erkenning in de openbare ruimte

Gemeenschappen in Nederland willen om verschillende redenen een monument in de openbare ruimte. Bijvoorbeeld ter ondersteuning bij de verwerking van leed, uit respect voor een persoon, ter nagedachtenis aan een verzetsdaad, als herinnering aan slachtoffers, en – heel vaak – als blijk van erkenning. Zo maakt de Stichting Landelijk Moluks Monument zich sterk voor een monument aan de Lloydpier in Rotterdam. Op die plek meerden in 1951 de eerste passagiersschepen aan. 'Ongeveer 4000 Molukse KNIL-militairen en marinemannen met hun gezinnen (in totaal 12.500 personen) kwamen op dienstbevel per sloopstransporten naar Nederland. (...) Het monument is bedoeld als herkenningspunt van de Molukse gemeenschap en als uitnodiging om meer over de geschiedenis van de Molukkers in Nederland te leren.'¹¹⁰ De gemeenschap wil een tastbaar gedenkteken, vergelijkbaar met het Nationaal Monument Slavernijverleden. De Rotterdamse commissie van advies over straatnamen en gedenktekens heeft inmiddels positief geadviseerd.

Een herinrichting van de openbare ruimte waarbij bestuurders meer oog krijgen voor de vernederende effecten van bepaalde standbeelden of het ontbreken van gedenktekens kan belangrijk zijn bij het bewerkstelligen van positieve erkenning.¹¹¹ Een dergelijk beleid kan een brug slaan tussen de binnenwereld van het cultureel mentale archief van mensen en de materialisatie ervan in de buitenwereld. Dit impliceert geen 'puriteinse kruistocht naar morele zuiverheid met terugwerkende kracht, met beeldenstormen, verketteringen van historische figuren uit de slaventijd,

109 Gert Oostindie, *Postkoloniaal Nederland: vijftig jaar vergeten, herdenken, verdringen* (Amsterdam: Bert Bakker, 2010). Ook beroepsgroepen zoals politie en brandweer willen een monument. Zie Netten en Te Brake, 'Herdenken en monumenten'.

110 De Molukse werkgroep Samen en het Moluks Historisch Museum hebben een aanvraag voor een gedenkteken over de eerste Molukkers in Rotterdam ingediend (<https://www.landelijkmoluksmonument.nl/>). De commissie straatnamen en gedenktekens heeft een voorlopige aanvraag positief beoordeeld t.a.v. historisch belang, maatschappelijk draagvlak, toegevoegde waarde van het gedenkteken en de Lloydpier als locatie. Zodra een kunstenaar is gekozen kan het ontwerp worden uitgewerkt en de definitieve aanvraag worden ingediend. Met dank aan stadsarchivaris Jantje Steenhuis. Zie ook *Open Rotterdam* (<https://openrotterdam.nl/moluks-monument-lloydkade-komt-steeds-dichterbij/>) en *Erfgoed van betekenis*, 6.

111 Zie ook *Deel en Verbind. Nederland, Nederlands-Indië, Indonesië. Adviesrapport Commissie Versterking kennis geschiedenis voormalig Nederlands Indië* (Den Haag: VWS, 2023) 26.

literaire zuiveringen (...),¹¹² zoals wel is beweed. Het is eerder een manier om het lokale herinneringslandschap te verrijken en de disbalans daarin bespreekbaar te maken. Het ingewikkelde is echter dat de openbare ruimte niet eenduidig is maar multifunctioneel, van iedereen en van niemand.¹¹³ Een groot deel van het publieke leven speelt zich daar af, in de open lucht op straten, pleinen en parken.¹¹⁴ Veel gemeenten proberen bovendien door *city branding* toeristen te trekken en nemen het risico van commercialisering en overdaad op de koop toe.¹¹⁵ Zeker in het centrum van een stad is de openbare ruimte vaak beperkt. Dat maakt de noodzaak om te selecteren nog groter. Het stelt bestuurders soms voor moeilijke dilemma's.

De politieke filosofie van erkenning van onder anderen Charles Taylor en Nancy Fraser biedt voor deze problematiek enkele zinnige aanknopingspunten. Zo wijst Taylor op de consequenties van het negeren of marginaliseren van een culturele gemeenschap: 'Het onthouden van erkenning of het geven van negatieve erkenning kan leed teweegbrengen, kan een vorm van onderdrukking zijn, die iemand gevangen houdt in een verkeerde, misvormde en beperkte wijze van zijn.'¹¹⁶ Fraser maakt een analytisch onderscheid tussen socio-economische en cultureel-symbolische onrechtvaardigheid bij erkenning.¹¹⁷ De eerste onrechtvaardigheid betreft onder meer de zwakke positie van bepaalde groepen op de arbeidsmarkt met als gevolg lage inkomens en geringe sociale participatie. De tweede, cultureel-symbolische onrechtvaardigheid steunt op sociale patronen van representatie en communicatie. Concrete voorbeelden zijn groepen die onzichtbaar zijn in reclame of films, stereotypering en gebrek aan respect tijdens interviews in de media.

112 Wim Berkelaar, 'De 'beeldenstorm' anno 2020: een uiting van pijn maar ook een vertoon van morele superioriteit', *Wordpress*, 17-09-2020; Jean-Marie Dedecker, 'De puriteinse kruistocht naar morele zuiverheid met terugwerkende kracht is op zijn minst selectief', *KNACK*, 01-11-2020.

113 Frans van Burkom, 'Is een kunstwerk Eindig of Definitief? En heeft de kunstenaar uitgesproken opvattingen over het in de tijd veranderende uiterlijk van zijn kunstwerk?', in *Beelden buiten beheer en behoud. Handreiking* (Den Haag: VGN uitgeverij, 2003) 14-26, 21; zie ook Ton Quik, *Meer dan een beeld – gestoorde verhoudingen* (Utrecht: uitgeverij IJzer, 2023) 93 en 188.

114 Vrij toegankelijke overheidsgebouwen en publieke instellingen vallen buiten de scope van dit rapport. Zie Jos Brok, *De onzichtbare openbare ruimte. Exploratief onderzoek naar de ontwikkeling van het beleidsdomein openbare ruimte* (Breda: Markdal, 2010) 57.

115 Adriaan Geuze, 'De verworping van de publieke ruimte', in Akademie van Kunsten, *Gedeelde ruimte. Over het publieke domein van morgen* (Amsterdam: KNAW, 2019) 10-21.

116 Charles Taylor, 'The Politics of Recognition', in Amy Gutmann ed., *Multiculturalism. Examining the Politics of Recognition* (Princeton: Princeton University Press, 1994) 25-73. Over miskennis van Indonesische studenten in Nederland rond WOII, zie Gert Oostindie, *Moed en miskennis. Cleveringa-oratie* (Universiteit Leiden, 2022).

117 Nancy Fraser, 'From Redistribution to Recognition? Dilemmas of Justice in a 'Post-Socialist' Age', *New Left Review*, July / August (1995) 68-93.

Het is zaak om beide typen onrechtvaardigheid zoveel mogelijk te voorkomen, aldus Fraser. Te veel nadruk op de culturele politiek van erkenning kan echter leiden tot intolerantie binnen de groep, omdat leden ertoe worden verplicht zich te vereenzelvigen met de groep zodat die als geheel kan worden erkend. Simpelweg alle identiteitspolitiek verwerpen lost ook niets op. Belangrijker is om een kritische theorie van erkenning te ontwikkelen, die de culturele politiek van erkenning combineert met de sociale politiek van gelijkheid.¹¹⁸ De paradox is echter dat er een gezamenlijke basis nodig is om een gesprek over ongelijkheid te kunnen voeren. Charles Taylor bepleit daarom een *politics of recognition of difference*, al stelt hij wel grenzen aan het erkennen van elke cultuur. De grens is voor hem bereikt als een cultuur basisrechten minacht, zoals het recht op het leven en de vrijheid van meningsuiting.¹¹⁹

Het is echter de vraag of het gewenst is om voor elke gemeenschap of groep een publiek monument op te richten als blijk van erkenning of, aan de andere kant, altijd toe te geven aan de groep die niets veranderd wil zien aan het herinneringslandschap in de regio. De gezamenlijkheid van de openbare ruimte kan ervaren worden als er bereidheid is om elkaars opvattingen over bepaalde monumenten te bevragen en emoties daarover te begrijpen. Dat vergt inzicht in de inrichting van de openbare ruimte én kennis bij degenen die vanuit hun functie dit gesprek begeleiden. Deze kwesties komen in hoofdstuk 3 aan de orde.

118 Fraser, 'From Redistribution to Recognition?', 91-92.

119 Taylor, 'The Politics of Recognition', 59.

HIER WOONDE
LEOPOLD POLLACK
GEB. 1875
GEDEPORTEERD
UIT WESTERBORK
VERMOORD 19-11-1943
AUSCHWITZ

HIER WOONDE
LINA
LÖWER-POLLACK
GEB. 1879
GEDEPORTEERD
UIT WESTERBORK
VERMOORD 19-11-1943
AUSCHWITZ

HIER WOONDE
PAUL ARMAND
JAKUBOWSKI
GEB. 1904
VLUCHT 1939
USA

HIER WOONDE
ZERLINE ELSE
POLLACK-
JAKUBOWSKI
GEB. 1910
VLUCHT 1939
USA

HIER WOONDE
ROBERT LEONHARD
POLLACK
GEB. 1913
GEDEPORTEERD
UIT WESTERBORK
THERESIENSTADT
AUSCHWITZ
VERMOORD 30-4-1945
BRUNNITZ

HIER WOONDE
CHARLOTTE
REINHAUS-POLLACK
GEB. 1912
GEDEPORTEERD
UIT WESTERBORK
THERESIENSTADT
AUSCHWITZ
MITTELBAU-DORA
BEVRIJD

HIER WOONDE
WALTER POLLACK
GEB. 1921
GEDEPORTEERD
UIT WESTERBORK
VERMOORD 31-9-1944
AUSCHWITZ

3. BESTUURLIJKE EN MORELE KADERS

3.1 Inleiding

Publieke monumenten zijn meestal goed toegankelijk.¹²⁰ Soms neemt iemand de tijd om een standbeeld te bekijken. Anderen zien het wellicht elke dag. Ze kunnen eraan gehecht zijn of zich om allerlei redenen ertegen verzetten en het beschadigen. Iconoclasme overkwam lang geleden ook het beeld van Desiderius Erasmus. Erasmus was eeuwenlang de enige figuur in Nederland die een standbeeld had. Geen krijgsman, vorst, staatsman of dichter maar ‘een geleerde, die nog wel dat vaderland tamelijk had veronachtzaamd’, aldus Huizinga.¹²¹ Ter gelegenheid van het bezoek van landvoogdes Margaretha van Hongarije en erfprins Philips aan Rotterdam kreeg Erasmus in 1549 een houten standbeeld dat in 1557 vervangen werd door een stenen versie. Vijftien jaar later vernielden de Spanjaarden het standbeeld en smeten het in de Maas. Al snel zetten de Rotterdammers het beeld van de humanist terug op de Markt in Rotterdam.¹²² Ondanks fel verzet – ditmaal van Calvinistische predikanten – werd het in 1622 vervangen door een bronzen beeld van de hand van Hendrik de Keyzer. Daar stond het fier en vrij, zelfs na het bombardement op Rotterdam op 14 mei 1940. Terwijl de omgeving in puin lag, bleef Erasmus ongedeerd. Uit angst voor de Duitsers haalde de gemeentelijke dienst het standbeeld van de sokkel en verborg het in een met zandzakken beschermde sarcofaag in de binnenhof van Museum Boijmans.

120 Christian van 't Hof, 'Beeldvorming. Over de sociale context van kunstwerken in de openbare ruimte', in *Beelden buiten beheer en behoud*, 27-43, 30-31.

121 J.H. Huizinga, *Erasmus* (Rotterdam: AD. Donker, 1924; 1982, 7^e dr.), 223.

122 Het is onduidelijk of het beeld opnieuw werd geplaatst of dat er een houten vervanging kwam. Voor de hele geschiedenis van het standbeeld zie Lucy Schlüter, *Standbeelden van Erasmus in Rotterdam: 1549-2008* (Rotterdam: Stichting Erasmushuis Rotterdam, 2008); Sandra Langereis, *Erasmus Dwarsdenker. Een biografie* (Amsterdam: De Bezige Bij, 2021) 32.

Na de oorlog kwam Erasmus terug. Zijn standbeeld staat nu vlakbij de Laurenskerk. Het is een rijksmonument en volgens de Erfgoedwet voorwerp van collectieve zorg en toezicht. De RCE adviseert over dergelijke monumenten en voert meer algemeen namens de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) het beleid van de Erfgoedwet uit. De Inspectie Overheidsinformatie en Erfgoed (IOE) controleert of de wet wordt nageleefd en of Nederland zich houdt aan internationale verdragen, zoals die van UNESCO.¹²³ Op gemeentelijk niveau kan de Vereniging Nederlandse Gemeenten (VNG) daarbij adviseren.¹²⁴ De onafhankelijke Raad voor Cultuur en UNESCO Nederland zijn andere organen voor kennisontwikkeling en commentaar op het erfgoedbeleid. In Europees verband heeft de Raad van Europa in 2005 het Verdrag van Faro, *De waarde van cultureel erfgoed voor de samenleving*, opgesteld. Dit Verdrag sluit volgens de RCE goed aan bij Nederlandse ontwikkelingen in de erfgoedzorg over meerstemmigheid, co-creatie, burgerinitiatief en burgerexpertise.¹²⁵ Inmiddels hebben 23 lidstaten het verdrag geratificeerd. Nederland nog niet. In december 2022 heeft de RCE wel de *Uitvoeringsagenda Faro deel I* aan OCW gepresenteerd.¹²⁶

Centraal in dit hoofdstuk staan de bestuurlijke en morele kaders bij de omgang met omstreden monumenten in de openbare ruimte. In hoeverre wordt bijvoorbeeld bij de besluitvorming de stem van de doden en nabestaanden meegewogen? Ook worden de activiteiten van enkele nationale en internationale organisaties belicht die ervaring hebben met het contextualiseren van beladen (publiek) erfgoed in educatieve contexten en het stimuleren van de dialoog daarover.

3.2 Bescherming van cultureel erfgoed

Iconoclasmie, zoals het bekladden of omvertrekken van beelden, krijgt in de media regelmatig aandacht. Recentelijk geldt dat ook voor de klimaatactivisten die zich vastplakken aan waardevolle schilderijen in musea. Bij alle belangstelling wordt nadrukkelijk gewezen op de waarde en de kwetsbaarheid van erfgoed en cultuur, ook van publieke monumenten.

123 Verplaatsing van een publiek standbeeld in een gemeente moet bij de IOE vooraf gemeld worden. Inspectie Overheidsinformatie en Erfgoed (OCW) (<https://www.inspectie-oe.nl/>).

124 Zie (<https://vng.nl/rubrieken/onderwerpen/architectuur-en-erfgoed>). Voor de taakverdeling tussen VNG en RCE zie (<https://vng.nl/artikelen/architectuur-archeologie-en-monumenten-regelgeving>).

125 Het verdrag is een kaderverdrag; de bepalingen zijn alleen een oproep tot beleidsvorming. Zie (<https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/erfgoedparticipatie-faro/verdrag-van-faro>).

126 *Onderweg naar Faro. De betekenis van het Verdrag van Faro voor het Nederlandse erfgoedveld en een vertaling in ambities. Uitvoeringsagenda Faro deel I* (Den Haag: RCE, 2022). Ruim 80 erfgoedkoepels, instellingen, opleidingen en personen hebben met een intentieverklaring hun steun betuigd aan ondertekening van het Verdrag van Faro door Nederland.

Gereguleerde bescherming in Nederland

Voordat een monument in de openbare ruimte wordt opgericht is er al een heel traject afgelegd met discussies over ontwerp, locatie en communicatie met bestuurders, kunstenaars, architecten, buurtbewoners en andere betrokkenen.¹²⁷ Bij de oprichting zijn drie typen opdrachtgevers in het spel: overheden (gemeente, provincie, Rijk), semi-private organisaties (stichtingen), en burgerinitiatieven.¹²⁸ Een deel van de publieke monumenten is beschermd als gemeentelijk, provinciaal of rijksmonument; daaronder vallen ook gedenktekens. Er is dan toezicht op onderhoud, restauratie of aanpassing van het monument.¹²⁹ Criteria zijn schoonheid, cultuurhistorische waarde, stedenbouwkundige waarde, architectuurhistorische waarde of wetenschappelijk betekenis.¹³⁰ Naast de bijna 63.000 rijksmonumenten zijn er in Nederland duizenden beschermde provinciale, gemeentelijke en mobiele monumenten. Zo kent een stad als Utrecht 1.593 rijksmonumenten en 1.600 gemeentelijke monumenten.

Formeel wijst de minister van OCW de Rijksmonumenten aan. Aanwijzing van rijksmonumenten was en is een rijksbevoegdheid, waarbij de RCE het openbare monumentenregister beheert. Daarnaast heeft de RCE een rol bij het verlenen van subsidies voor restauratie en onderhoud. De dienst adviseert gemeentes ook bij sloop, verplaatsing of andere ingrijpende wijzigingen aan beschermde monumenten. In het rijksmonumentenregister staan onder meer woonhuizen, kastelen, forten, kerken, molens, landgoederen en circa 275 gedenktekens (zoals standbeelden, gedenknaalden, grafmonumenten en monumentale zitbanken). Bij het toekennen of intrekken van de status van rijksmonument vraagt het Rijk advies bij de belanghebbenden (meestal de eigenaar) en bij de gemeente waarin het beoogde of af te voeren monument is gelegen. In alle andere gevallen beslist de gemeente over vergunningsaanvragen maar ze moet daarvoor in ingrijpende gevallen wel om advies vragen bij de RCE en als het monument buiten de bebouwde kom ligt ook nog bij de provincie. Gedeputeerde Staten van de provincies wijzen monumenten aan voor de provinciale monumentenlijst.¹³¹ Op gemeentelijk niveau is het college van B&W bevoegd om monumenten op de gemeentelijke monumentenlijst te zetten. Een verzoek moet bij B&W worden ingediend. Meestal maakt de gemeente het voornemen tot aanwijzing

127 Mooij, *Stenen des aanstoots*, 4.

128 *Ruimte voor het onverwachte. Handleiding voor opdrachtgevers van kunst in de openbare ruimte* (Amsterdam: Amsterdams Fonds voor de Kunst / AFK, z.j.) 9-10

129 De aanwijzing tot rijksmonument is een besluit in de zin van de Algemene wet bestuursrecht. Daarvoor geldt een omgevingsvergunningplicht. Voor de instandhouding is in beginsel aanspraak mogelijk op een subsidie (<https://deopenbareruimte.nu/materieel-versus-immaterieel-cultureel-erfgoed/>). Zie ook *Kunst in de openbare ruimte* (Amersfoort: RCE, 2022).

130 Zie (<https://wetten.overheid.nl/BWBR0037521/2021-08-01>).

131 Tot op heden hebben alleen Noord-Holland en Drenthe een provinciale monumentenlijst (<https://www.monumenten.nl/monumenten-overzicht/soorten-monumenten/wat-is-een-provinciaal-monument>) en (<https://data.overheid.nl/dataset/13267-provinciale-monumenten>).

aan burgers bekend vóórdat een gemeentelijk monument wordt aangewezen.¹³² Veel gemeenten laten zich door eigen onafhankelijke monumenten- en straatnamencommissies adviseren. Alleen als er sprake is van onder meer (gedeeltelijke) sloop, reconstructie of ingrijpende wijziging, vraagt de gemeente de RCE om advies. De besluitvorming ligt bij de gemeente.¹³³ Een gemeente kan om allerlei redenen – zoals de bouw van een parkeergarage of bezwaren van omwonenden – besluiten om een standbeeld te verplaatsen of op te bergen in het depot van een museum. Veel hangt af van de historische waarde van het monument, wie de eigenaar is, wie het gemaakt heeft, de locatie, en vooral natuurlijk de aanleiding voor de verplaatsing.

Bij protesten tegen bestaande monumenten wordt advies ingewonnen over de manier waarop gemeente, provincie of Rijk kan reageren. Bijvoorbeeld in 2004 adviseerde de Raad voor Cultuur naar aanleiding van de commotie over de aanwijzing tot rijksmonument van het graf van NSB-er Leendert de Leeuw te Roermond. Het in 1943 opgerichte grafmonument op de Roermondse begraafplaats bevat NSB-symbolen: een gestileerde Germaanse levensvlam en een driehoek.¹³⁴ Het monument werd in 2005 in het register opgenomen omdat het graf een tastbare herinnering is aan Nederlanders die instemden of collaboreerden met de Duitse bezetters. Voor een evenwichtig beeld van de Nederlandse geschiedenis is dit grafmonument belangrijk als voorbeeld van herkenbaar nationaal-socialistische signatuur zonder dat daarmee een ethisch waardeoordeel uitgesproken wordt. In 2020 gaf de RCE advies over de verplaatsing van een standbeeld bij het Amsterdams Olympisch Stadion (zie hoofdstuk 4). De IOE heeft recentelijk een rapport gepubliceerd *Monument en Overtreding. Handreiking voor gemeenten bij strafrechtelijke handhaving*. Daarin vinden gemeenten informatie over bescherming van monumenten in wet- en regelgeving en een stappenplan voor het doen van aangifte bij beschadiging of vernieling.¹³⁵ Gemeenten volgen de adviezen trouwens lang niet altijd op. De wet- en regelgeving is complex en de toepassing ervan verschilt per gemeente. Dit is niet alleen in Nederland het geval.

132 Monumenten.nl 'Wat is een gemeentelijk monument?' (<https://www.monumenten.nl/wat-is-een-gemeentelijk-monument2>).

133 In totaal zijn er in Nederland 342 gemeenten. Sinds 2009 is de RCE niet langer verplicht om te adviseren over vergunningsaanvragen. Zie *Handreiking gemeentelijke monumentencommissies* (Den Haag: VNG, 2009).

134 Raad voor Cultuur, *Advies inzake onroerend erfgoed WO II* (Den Haag: Raad voor Cultuur, 2004) en (<https://rijksmonumenten.nl/monument/520494/grafmon-leendert-willem-de-leeuw/roermond/>). Ook het NIOD was betrokken bij het advies en deelde de mening van de Raad voor Cultuur.

135 *Monument en Overtreding. Handreiking voor gemeenten bij strafrechtelijke handhaving* (Den Haag: IOE, 2022).

Buitenlandse voorbeelden

In het buitenland lopen regels en praktijken rond omstreden monumenten uiteen. In de VS is bijvoorbeeld de omgang met publieke monumenten sinds het tijdperk Trump sterk gepolariseerd. Dit heeft ertoe geleid dat in enkele zuidelijke staten het per wet verboden is om *Confederate* standbeelden – die verwijzen naar helden van de zuidelijke staten in de Amerikaanse burgeroorlog – weg te halen. In Minnesota, de staat waar George Floyd in Minneapolis op 25 mei 2020 door de politie werd gedood, hebben demonstranten uit de inheemse gemeenschap enkele dagen later het standbeeld van Christopher Columbus van zijn sokkel getrokken.¹³⁶ Andere Amerikaanse staten en steden volgden dit voorbeeld. Hoewel Columbus landde op de Bahama's en feitelijk nooit een voet aan land heeft gezet op het huidige grondgebied van de VS – hij werd eeuwen later vooral gepromoot door Italiaanse immigranten – stellen activisten hem wel verantwoordelijk voor de gewelddadige uitbuiting van de inheemse bevolking. Op posters en spandoeken staan slogans als 'Columbus = genocide' en 'Our history is truthless, Columbus was ruthless'.¹³⁷ De Capitol Area Architectural and Planning Board van Minnesota onderzoekt momenteel wat de bevolking wil dat er gebeurt met het Columbusbeeld.¹³⁸ Net als in Nederland worstelen Amerikaanse bestuurders met de besluitvorming over omstreden monumenten.

In België zijn tal van ruitersstandbeelden en borstbeelden van koning Leopold II beschadigd, vanwege de wandaden die in Congo-Vrijstaat onder zijn verantwoordelijkheid werden gepleegd.¹³⁹ Het feit dat zijn beelden zonder kritische uitleg in de openbare ruimte staan, wordt als een vorm van symbolisch geweld tegenover de slachtoffers van het koloniale verleden beschouwd.¹⁴⁰ Vandaar de roep om ze te verwijderen. Het is in België aanleiding voor een uitgebreide reflectie op de omgang met omstreden monumenten.

Regelgeving helpt natuurlijk niet om het opblazen van monumenten bij terreuracties te voorkomen, zoals gebeurde met de metershoge Boeddhabeelden door de Taliban. Het helpt evenmin tegen het bombarderen van stedelijke monumenten in oorlogen, zoals het Russische bombardement in 2022 op het Joodse herdenkingscentrum

136 De actie stond onder leiding van de inheemse leider en Bad River Anishinaabe-activist Mike Forcia. Zie (<https://www.smithsonianmag.com/history/meet-the-indigenous-activist-who-toppled-minnesotas-christopher-columbus-stature-180979488/>).

137 Claudia Lorenzo Rubiera, 'Columbus Statues are Coming Down – Why He is so Offensive to Native Americans', *The Conversation*, 09-07-2020.

138 Gesprek met de secretaris van de Board, Gerritt Clapp-Smith. Amsterdam, 12-012-2022.

139 Adam Hochschild, *De geest van koning Leopold II en de plundering van Congo* (Amsterdam: Meulenhoff, 1998).

140 Raf Scheers, 'Kolonialisme gaat over ontmenselijking', *EOS Wetenschap*, 11-6-2020. De term symbolisch geweld is afkomstig van Pierre Bourdieu, *La distinction. Critique sociale du jugement* (Paris: Minuit, 1979). Zie ook idem, *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip* (Amsterdam: Van Gennep, 1989).

Babi Jar in Kiev. Dergelijke acties zijn bedoeld om te kwetsen of aan te zetten tot geweld. Ze kunnen zelfs een opstap zijn tot volkerenmoord, zodat niemand meer een herinnering heeft aan een bepaalde bevolkingsgroep. De jurist Raphael Lemkin bedacht in 1943 de term ‘genocide’ als reactie op de Armeense volkerenmoord en de Jodenvervolgingen in Nazi-Duitsland. Zijn doel was om het fysieke en culturele bestaan van gemeenschappen via het internationaal volkenrecht te beschermen. De vernietiging van gezichtsbepalend cultureel erfgoed van een gemeenschap werd later aangeduid als ‘culturele genocide’. Deze laatste term is in het internationaal recht omstreden gebleven.¹⁴¹ Toch zijn er goede argumenten om dit fenomeen als zodanig te benoemen. Op de Bebelplatz in Berlijn herinnert een ingetogen gedenk-teken aan de boekverbranding op 10 mei 1933 door de Nazi’s. Op een bronzen plaat er vlakbij staat Heinrich Heines profetisch gebleken strofe: ‘Daar waar men boeken verbrandt, verbrandt men uiteindelijk ook mensen.’¹⁴² Ook recentelijk hebben historici, sociologen en politieke leiders gewezen op het nauwe verband tussen genocide en de opzettelijke vernietiging van cultuur.¹⁴³ Sinds de invasie van Rusland in de Oekraïne worden veel openbare standbeelden ingepakt ter bescherming tegen de Russische bombardementen. Het materiële erfgoed fungeert voor de Oekraïners als markering van de eigen cultuur. Internationale verdragen ondersteunen deze cultuurpolitiek.

Het Haags Verdrag uit 1954

Naar aanleiding van de spanningen tussen de VS en Iran dreigde de Amerikaanse president Trump eind 2019 om als vergeldingsactie Iraans cultureel erfgoed te vernietigen. Zijn concrete doel was om Persepolis – een nederzetting van de Perzische koning Darius in het huidige Iran (ca. 500 v.Chr.) – met de grond gelijk te maken. Op 7 januari 2020 nam het Pentagon afstand van dit dreigement, onder verwijzing van het Haags UNESCO-verdrag uit 1954 ‘inzake de bescherming van culturele goederen in geval van een gewapend conflict’. De aanval ging niet door.

141 Douglas Irvin-Erickson, Raphael Lemkin and the Concept of Genocide (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2017); ‘Het vernietigen van cultureel erfgoed als oorlogsmisdaad: Een terugblik op de Europalezing Protecting Cultural Heritage in Times of Conflict’. Den Haag, 13-06-2016 (https://www.europa-nu.nl/id/vk4fc39axpsh/nieuws/europalezing_verwoesting_van_cultuur_als?ctx=vh6ukzb3nnt0&tab=0&r9e=visdlz102czu&j9v=vikqppojt8zm&start_tab0=2090); Gerrit Berends, ‘De bescherming van monumenten tegen oorlogsgevaaren’, *Jaarboek Monumentenzorg 1995*. Monumenten en oorlogstijd (Zwolle: Waanders, 1995) 49-64.

142 Jonathan Witteman, ‘Bebelplatz. Het plein waar de nazi’s 25 duizend boeken verbrandden’, Duitsland Instituut, 09-05-2008 (<https://duitslandinstituut.nl/artikel/3087/bebelplatz>).

143 Ugur Ümit Üngör, ‘Cultural Genocide. Destruction of Material and Non-Material Human Culture’, in Cathie Carmichael and Richard C. Maguire eds., *The Routledge History of Genocide* (London: Routledge, 2015) 241-253; Hermann Parzinger, *Verdammt und vernichtet. Kulturzerstörungen vom Alten Orient bis zur Gegenwart* (München: C.H. Beck, 2021). Paus Franciscus noemde tijdens zijn reis in Canada het opdringen van de westerse cultuur aan de First Nations culturele genocide. Marije van Beek, ‘Paus sluit bezoek aan Canada af, noemt kwaad dat inheemse volkeren is aangedaan ‘genocide’’, *Trouw*, 30-07-2022.

Het Amerikaanse ministerie van Defensie erkende daarmee de internationale overeenkomst voor de bescherming van erfgoed.¹⁴⁴ Het Haags Verdrag was tot stand gekomen na de verwoesting en plundering van cultureel erfgoed in veel landen tijdens de Tweede Wereldoorlog.¹⁴⁵ Nederlandse steden zoals Rotterdam, Middelburg en Nijmegen hadden zwaar geleden onder de bombardementen. Ook waren Joodse bezittingen, zoals kunstcollecties, door de Nazi's geroofd. In 1999, na de Balkanoorlogen, werd het Haags Verdrag uitgebreid met een tweede protocol waarin het 'moedwillig beschadigen van monumenten en het ontvreemden van kunstvoorwerpen bij een gewapend conflict' als 'een oorlogsmisdaad' wordt beschouwd. De strekking van het Haags Verdrag werd in 2016 vanwege de aanvallen op belangrijk erfgoed in Syrië en Irak herhaald en bevestigd door de VN Veiligheidsraad (Resolutie 2347).¹⁴⁶

Nederland kende tot voor kort expliciete regels om openbare monumenten en ander erfgoed tijdens oorlogen en rampen te beschermen. Die situatie is tijdens kabinet-Rutte III veranderd, zo bleek uit de reacties van toenmalig minister van OCW Ingrid van Engelshoven (D66) op het Adviesrapport *Een wapen in vredetijd* van de Nederlandse UNESCO-commissie. Op 23 juni 2020 vroeg Tweede Kamerlid Lenny Geluk-Poortvliet (CDA) aan Van Engelshoven: 'Onderschrijft u de conclusie van het advies, dat de overheid op dit moment niet genoeg doet om cultureel erfgoed veilig te stellen tegen de voorzienbare gevolgen van een gewapend conflict, conform de afspraken in het Haags Verdrag van 1954 (...)?'¹⁴⁷ Van Engelshoven erkende het belang van bescherming, zoals bij 'een overstroming (...), vernieling in oorlogstijd, bij vandalisme.'¹⁴⁸ Ze verwees daarbij naar de RCE die deskundig is op het terrein van veiligheidszorg voor erfgoed. Ook beschikt de RCE over een incidententeam dat eigenaren van rijksmonumenten adviseert wanneer na een

144 Voor het dreigement en de reactie van het Pentagon, zie Koosje Spitz, 'Moedwillige vernietiging van cultureel erfgoed is een oorlogsmisdaad', *UNESCO nieuws*, 07-01-2020.

145 Op 14 mei 1954 werd in Den Haag het UNESCO Verdrag over de bescherming van culturele goederen in geval van gewapend conflict aangenomen. Het is het enige internationale instrument dat volledig gewijd is aan de bescherming van cultureel erfgoed in oorlogstijd. De regels en uitwerking staan in een protocol. Het tweede protocol werd op 26 maart 1999 aangenomen.

146 De strekking van het Haags Verdrag werd in 2016 door de VN Veiligheidsraad (Resolutie 2347) naar aanleiding van de aanvallen op belangrijk erfgoed in Syrië en Irak herhaald. Zie Spitz, 'Moedwillige vernietiging'.

147 *Een wapen in vredetijd. De uitvoering van het UNESCO Haags Verdrag en het gebruik van het blauw-witte schildje. Advies van de Nederlandse UNESCO commissie* (Den Haag: UNESCO, 2020). Vraag van Lenny Geluk-Poortvliet aan de minister van OCW, 23-06-2020. *Tweede Kamer der Staten-Generaal, Aanhangsel van de Handelingen 2019-2020*, nr. 3468 (Den Haag 2020).

148 *Tweede Kamer der Staten-Generaal, Aanhangsel van de Handelingen 2019-2020*, nr. 3468 (Den Haag 2020). Antwoord minister Ingrid van Engelshoven, ontvangen op 08-07-2020.

incident schade is opgetreden.¹⁴⁹ De RCE wijst namens OCW rijksmonumenten aan en neemt deze op in het register. Het ministerie stelt zich daarin steeds terughoudender op, omdat Nederland 'al een volwaardig monumentenbestand heeft'.¹⁵⁰

In haar uiteindelijke beleidsreactie bevestigde de minister de rol van de RCE in de bescherming van cultureel erfgoed, maar de registratie van speciaal beschermde monumenten en collecties via een Internationaal Kenteken (het blauw-witte schildje) conform het Haags Verdrag schafte ze tot verrassing van UNESCO Nederland en diverse erfgoedorganisaties af. Ze achtte die schildjes niet meer nodig. De zorg voor veiligheid geldt voor ál het cultureel erfgoed, zo stelde de minister, dus ook voor monumenten in de openbare ruimte.¹⁵¹

Voor buitenstaanders is het rijksmonumentenregister overigens moeilijk toegankelijk. Standbeelden staan de ene keer onder gedenktekens, de andere keer niet. De uitleg is beperkt en niet altijd correct; kunstenaars worden niet altijd genoemd. Afbeeldingen of foto's van monumenten ontbreken. In 2018 en 2019 constateerde de RCE zelf dat gedenktekens over koloniaal verleden, slavernij, Tweede Wereldoorlog en Jodenvervolging in het register weinig zichtbaar zijn. De betekenis van dit publieke herinneringserfgoed wordt ook niet actief uitgedragen, waardoor er kansen op samenwerking met initiatieven zoals Mapping Slavery, Black Heritage Tour, Liberation Route en de struikelstenen worden gemist, aldus de RCE.¹⁵² Momenteel loopt bij de RCE een verkennend project rond meerstemmigheid in het bestand aan rijksmonumenten, dat zich onder meer richt op koloniaal verleden en slavernij. Vanuit die invalshoek is de RCE ook bezig om de kennisbank op de

149 RCE veiligheidszorg (<https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/veilig-erfgoed>) en RCE Incidententeam (<https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/veilig-erfgoed/rce-incidententeam>).

150 Zie RCE rijksmonumentenregister (<https://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/>), voorstel aanwijzing rijksmonument (<https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/monumenten-aanwijzen-en-afvoeren/voorstellen-indienen>) en de hoeveelheid rijksmonumenten sinds 1965 (<https://linkeddata.cultureelerfgoed.nl/rce/-/stories/Aanwijzingen-van-Rijksmonumenten>).

151 *Beleidsreactie advies Nederlandse UNESCO Commissie 'Een wapen in vredestijd' aan de voorzitter van de Tweede Kamer van de minister van OCW*, Ingrid van Engelshoven. Den Haag 13-9-2021. Zie ook de protestbrief van het erfgoedveld aan de Tweede Kamer, 15-10-2021 (<https://www.werelderfgoed.nl/nl/nieuws/erfgoedsector-ongerust-over-stoppen-met-blauw-witte-schildjes>).

152 *Erfgoed om bij stil te staan*, 6; *Erfgoed van Betekenis. Verkennend onderzoek naar de relatie tussen onroerend erfgoed en de herinnerings- en herdenkingscultuur in Nederland* (Amersfoort: RCE, 2019) 5-6. Het functieveld in het register is niet altijd correct en consequent ingevuld. Daarnaast wordt inhoudelijke kennis niet meer in de omschrijving van een rijksmonument opgenomen. De omschrijving dient alleen 'ter identificatie'.

website te actualiseren.¹⁵³

Het uitgangspunt van het Haags Verdrag is bescherming met het oog op *behoud* van cultureel erfgoed. Dit adviesrapport richt zich op de *omgang* met publieke monumenten die figuurlijk onder vuur liggen, maar ook dan kan behoud in het geding zijn. Een uitkomst van de discussie over wat te doen met een standbeeld kan het behoud ervan zijn en de weigering om het te verplaatsen; een andere uitkomst kan zijn om het beeld weg te halen. In hoeverre speelt bij deze overwegingen de integriteit van het monument zelf een rol? Dat wil zeggen: wordt recht gedaan aan de bedoeling van opdrachtgevers en kunstenaars, en de beoogde zeggingskracht van het monument?

3.3 De integriteit van een monument

Struikelstenen of *stolpersteine* worden gelegd bij de huizen van slachtoffers van het nationaalsocialisme. De steentjes gedenken vermoorde Joden, Roma, Sinti, communisten, Jehova's getuigen en homoseksuelen. De Duitse kunstenaar Gunther Demnig bedacht het format in 1996 en legt de steentjes meestal zelf.¹⁵⁴ Tijdens een interview vertelde hij dat Nederland in het begin een probleemgeval was: 'De mensen waren tegen de stolpersteine. Totdat Borne, een gemeente in de provincie Overijssel, in 2004 of 2005 zei: 'We doen het!' Toen was het ijs plotseling gebroken. Na Duitsland is Nederland het land waar de meeste stenen liggen. (...) In Amsterdam zelf hebben we een wachttijd van vier jaar.'¹⁵⁵

Bewoners, buurtorganisaties en nabestaanden worden geïnformeerd over plaatsing en kunnen bezwaar aantekenen. In 2017 verscheen daarover in *Het Parool* het volgende bericht.

153 Leonard de Wit, 'Welke beelden houden stand? Omstreden monumenten', *Tijdschrift van de RCE* 2 (2023) 12-14. Voor de kennisbank, zie (<https://kennis.cultureelerfgoed.nl/index.php/Categorie:Monumenten>). Zie ook het recente platform van de RCE waar iedereen die betrokken is bij cultureel erfgoed kan meepraten over het Verdrag van Faro en het proces naar ondertekening (<https://faro.cultureelerfgoed.nl/welcome>).

154 Oliver Matthew, 'New Stolpersteine honor victims of Nazi Germany', *DW Global Media Forum*, 05-07-2019 (<https://amp.dw.com/en/new-berlin-stolpersteine-honor-victims-of-nazi-germany/a-48641967>); Matthew Cook and Micheline van Riemsdijk, 'Agents of Memorialization: Gunther Demnig's Stolpersteine and the Individual (Re-) creation of a Holocaust Landscape in Berlin', *Journal of Historical Geography* 43 (2014) January, 138-147.

155 'Elke steen een lot. Atelier voor Stolpersteine', Goethe Instituut Nederland, juli 2021 (<https://www.goethe.de/ins/nl/nl/kul/kue/22217305/22303699.html>); zie ook De Stichting Stolpersteine (<https://stichting-stolpersteine.nl/>).

Tot nu toe werd twee keer bezwaar gemaakt tegen een struikelsteen', zegt Paul de Haan, die het plaatsen van de stenen regelt. Een man maakte bezwaar omdat zijn echtgenote tijdens de oorlog in Auschwitz heeft gezeten. 'Zij kon het niet opbrengen om iedere dag over een gedenksteentje te stappen waar Auschwitz op stond. We zijn daar in overleg uitgekomen en hebben de steen aan het begin van de straat gelegd.' (...) In een ander geval wilde een hotel niet dat er een steen voor hun voordeur zou komen omdat dat niet 'gezellig' zou zijn voor de toeristen. Dit bezwaar is terzijde geschoven en de steen is gewoon geplaatst.¹⁵⁶

Gemeenten wegen dus de argumenten van bezwaarmakers. Soms kan een steentje verderop worden gelegd, zoals in het geval van de Auschwitz-overlevende. Inmiddels is in 2021 de eerste struikelstenenwerkplaats buiten Duitsland opgericht in de binnentuin van het Goethe Instituut in Amsterdam. Alexander Stukenberg, een van de bestuurders van de Stichting Stolpersteine en opgeleid door Demnig, helpt mee met het leggen van de stenen in de Benelux. Er zijn er ongeveer 8.500 in heel Nederland. Helemaal zeker is dat niet. Tot voor kort ontbrak in Nederland namelijk een centrale registratie of documentatie van alle geplaatste struikelstenen. Stichting Stolpersteine verzamelt sinds 2019 systematisch gegevens over Nederlandse struikelstenen.¹⁵⁷

Al zijn de stenen klein, ze vallen wel op. Ze herinneren op een gepersonaliseerde manier aan de verschrikkingen van de Shoah. Op de messing steentjes staan de namen van de slachtoffers, data en plaats van geboorte, deportatie en dood. Juist die bescheiden weergave maakt indruk. De boodschap is: *hier*, in dit huis, hebben mensen gewoond die zijn weggevoerd en vermoord, vergeet ze niet. De locatie van een monument – klein of groot – doet er dus toe. Zoals gezegd kan een permanente verplaatsing soms nodig zijn. Een dergelijk besluit kan echter de integriteit van het monument aantasten. Het kan bijvoorbeeld de zichtbaarheid verminderen. Er wordt dan onvoldoende recht gedaan aan de bedoeling van opdrachtgevers en kunstenaars, en de zeggingskracht van de vormgeving wordt afgezwakt. Ook reclassificatie van een monument – verandering van naam en/of functie – kan de integriteit aantasten. Dat gebeurde met het Van Heutszmonument in Amsterdam.¹⁵⁸

Na de dood van de gouverneur-generaal in 1924 richtte het koloniale bedrijfsleven een 'Commissie tot Huldiging van de Nagedachtenis van Generaal J.B. van Heutsz' op, met gezaghebbende leden zoals de president van de Nederlandsche Bank en de oud-minister van Koloniën. Prins Hendrik werd erevoorzitter. Het aantal leden van de

156 Marc Kruyswijk, 'Bewoners Oud-Zuid naar rechter om struikelsteen, *Het Parool*, 31-03-2017. Zie ook Patrick Meershoek, 'Stichting wil meer Stolpersteine ter nagedachtenis van slachtoffers WOII', *Het Parool*, 05-12-2019.

157 Aniko Schusterius, 'Glans in het asfalt. 10 feiten over Stolpersteine' (zonder datum) (<https://www.goethe.de/ins/nl/nl/kul/ges/erk/sto/22263584.html>).

158 Stadsarchief Amsterdam (<https://www.amsterdam.nl/stadsarchief/stukken/historie/heutszmonument/>).

commissie groeide gestaag, hoewel er ook enkele afwijzingen binnenkwamen. Onder anderen Anton Philips en Christiaan Snouck Hugronje weigerden mee te doen.¹⁵⁹ Sowieso riep de verering van Van Heutsz veel weerstand op, ook in nationalistische en communistische kringen in Indië.¹⁶⁰ De initiatiefnemers hadden een heroïsch standbeeld verwacht. Maar kunstenaar Frits van Hall ontwierp in 1932 een soort vredeshof met twee hoge pylonen die Nederland en Indië moesten symboliseren, verenigd door een stralende zon van 6 meter hoogte. Aan weerskanten waren gebogen muren van 100 meter lengte opgetrokken. Van Heutsz was enkel aanwezig via een opgehangen portretmedaillon aan de voorkant.¹⁶¹ Op een groots voetstuk stond de Nederlandse maagd, gekleed in een sarong. Van Hall, zelf van gemengd Indo-Europese komaf, had zich laten inspireren door de Javaanse beeldhouwkunst. De reliëfs op de gebogen muren verbeeldden de eilanden in de Archipel. Op dat van Atjeh had hij elk spoor van Nederlandse soldaten achterwege gelaten.¹⁶² Het portret van Van Heutsz was bovendien gemakkelijk te verwijderen, wat in 1984 ook is gebeurd.

Van links tot rechts overheersten door de jaren heen ongemak en ontevredenheid over het monument. In hoofdstuk 2 is al beschreven dat het regelmatig voorwerp van iconoclasme was. Vanwege de verwaarlozing vergeleek een NRC-columnist het monument zelfs met een steenpuist waarmee Amsterdam-Zuid was opgescheept.¹⁶³ In 2001 besloot het stadsdeelbestuur Amsterdam Oud-Zuid dat het rijksmonument gezien de veranderde kijk op Nederlands koloniale verleden in Indonesië niet langer een ereteken voor Van Heutsz kon zijn. Er werd gezocht naar een andere functie. Op advies van Instituut Clingendael werd het monument verbouwd en omgedoopt in 'Monument Indië-Nederland'.¹⁶⁴ In 2007 was de vernieuwing klaar. Haaks op het schoongemaakte monument staan nu vier bakstenen zuilen met lichtornamenten die historische afbeeldingen over de relatie van Nederland met Indonesië belichten. Aan de ene kant staan de jaartallen 1596-1935-1945-1949-2001-2007; aan de andere kant in grote letters de woorden 'Innig-Nederlands-Indië'. Op de achterkant is een plaquette met uitleg bevestigd. Van Heutsz zelf is de grote afwezige. De twee roestige bouten op de sokkel, jarenlang de stille getuigen van protest tegen hem, zijn verdwenen.

159 Van de Loo, *Uit naam van de majesteit*, 315-317.

160 Idem, 326.

161 Voor de beschrijving zie het RCE rijksmonumentenregister (<https://monumentenregister.cultureelergoed.nl/monumenten/527837>) en (<https://amsterdam.kunstwacht.nl/kunstwerken/bekijk/553-monument-indie-nederland>).

162 Dommering's kunstblog, 3 mei 2018 (<http://www.egbertdommering.nl/?p=1068>).

163 Frits Abrahams, 'Mevrouw', *NRC*, 21-09-2000.

164 'Indië monument gerestaureerd', *Het Parool*, 18-12-2007. Kunstenaar Jan Kleingeld gaf de nieuwe betekenis van het monument vorm.

Al spoedig kwam protest tegen deze reclassificatie.¹⁶⁵ In 2012 organiseerde het politiek geëngageerde platform voor kunst en cultuur Framer Framed samen met het Nationaal Comité 4 en 5 mei een kritische publieksbijeenkomst. Ze wilden dat het rijksmonument weer ging functioneren als publiek herinneringsteken, om aan te zetten tot nadenken over de Nederlandse koloniale geschiedenis. In samenwerking met het kunstenaarsduo Iratxe Jaio en Klaas van Gorkum vond een nieuwe onthulling plaats. Met deze performatieve interventie hoopten de actievoerders te bewerkstelligen dat dit ceremonieel jaarlijks zou plaatsvinden, zodat elke generatie vanuit verschillende perspectieven betekenis aan het monument kon geven.¹⁶⁶ Een andere criticus meende dat de reclassificatie een schending was van 'de morele rechten van de kunstenaars, omdat het qua vorm en inhoud de integriteit van hun artistieke schepping vervalst.' Na de roof van het portret van Van Heutsz was 'historisch en artistiek de enig juiste optie geweest om op de plek van het medaillon de tekst aan te brengen: "Aan de vrije republiek Indonesia"'.¹⁶⁷ Kunstenaar Hans van Houwelingen vond de tijd rijp voor de emancipatie van het herdenkingsceremonieel in Nederland, waarin ruimte is voor ontoring en schaamte. In een debat in de Amsterdamse Balie werd zijn voorstel besproken om het 'schandbeeld' als een nieuw denkmodel in de herinneringscultuur te introduceren. Van Heutsz is volgens hem uit de koloniale geschiedenis gegumd omdat er in het vernieuwde monument geen plaats is voor zwarte bladzijden. Hij vindt dat het monument juist ruimte moet bieden aan de schaamtevolle koloniale geschiedenis waarin Van Heutsz voor zijn wandaden ruim een halve eeuw is geëerd.¹⁶⁸

De kritische commentaren zijn begrijpelijk. De wellicht onbedoelde *Tempo-Doeloesfeer* van het huidige monument neutraliseert de gewelddadige koloniale geschiedenis en doet geen recht aan de duizenden doden waarvoor met name Van Heutsz, gesteund door de Nederlandse regering, verantwoordelijk is geweest.

165 Het vernieuwde monument moest een neutrale herinnering voorstellen aan de vier eeuwen dat Nederland en Indië met elkaar verbonden waren. Het laat echter niet zien hoe die verbondenheid tot stand kwam, wie ervan profiteerde, welk verzet het opriep. Oostindie, *Postkoloniale beeldenstormen*, 17 en 19.

166 Zie programma 'Hacking History', 05-05-2012 (<https://framerframed.nl/projecten/hacking-history/>).

167 Egbert Dommering, 'De postkoloniale beeldenstorm en de morele auteursrechten van de beeldhouwer Frits van Hall, auteur van het Van Heutzmonument in Amsterdam-Zuid', *Dommering's kunstblog* (<http://www.egbertdommering.nl/?p=1068>).

168 Hans van Houwelingen, 'Schandbeeld Van Heutsz', 05-04-2018 (<http://www.hansvanhouwelingen.com/nl/projects/schandbeeld/>); Idem, 'Bemoeizuchtig, zij het op een redelijk bescheiden manier', in Akademie van Kunsten, *Gedeelde ruimte*, 22-31. Van Houwelingen en het Indonesische kunstenaarscollectief Ruangrupa onderzoeken hoe het Van Heutsz Monument in Amsterdam op een doordachte manier *aanwezig* kan zijn, parallel aan hoe het door Dudok gemaakte Van Heutsz Monument in Jakarta dat na de Indonesische onafhankelijkheid werd gesloopt, weloverwogen *afwezig* is.

3.4 Recht doen aan de doden

Historici Reinhart Koselleck en Otto Jeisman beschouwen de politieke dodencultus als een antropologische constante, onmisbaar voor een goed begrip van elke cultuur.¹⁶⁹ Door de eeuwen heen zijn slachtoffers van oorlogen, opstanden en revoluties met monumenten herdacht en geëerd. Een grafmonument bevestigt niet alleen het 'geleefde leven' van de doden, maar ook hun status en waardering. Historicus Thomas Laqueur stelt in zijn omvangrijke studie *The Work of the Dead* dat geen enkele cultuur onverschillig is voor de stoffelijke resten van de doden. Ze vervullen voor de levenden een belangrijke functie: in het proces van rouwen, eren en herinneren worden verleden en toekomst met elkaar verbonden. 'The dead body matters', aldus Laqueur.¹⁷⁰

In de twintigste eeuw veranderde de dodencultus in veel landen ingrijpend. De wereldoorlogen en genociden resulteerden in niet te vatten aantallen slachtoffers onder militairen en burgers. Sterker dan voorheen werden oorlogsmonumenten en begrafenisrituelen nationaal ingekleurd. Een uiting van deze omslag zijn de grafmonumenten voor de onbekende soldaat (zie ook hoofdstuk 2). In 1921 werd dit openbaar gedenkteken naar aanleiding van de miljoenen naamloze dode soldaten tijdens de Eerste Wereldoorlog voor het eerst ingewijd als nationaal monument in de Westminster Abbey. Aanvankelijk aarzelde de Engelse elite om het lichaam van een 'gewone' onbekende soldaat ceremonieel te begraven. Maar de belangstelling van het Engelse publiek voor de *Tomb of the Unknown Warrior* bleek overweldigend.¹⁷¹ Ook in veel andere landen oefende dit type grafmonument – soms met het symbool van de eeuwige vlam erbij – grote aantrekkingskracht uit. De onbekende soldaat symboliseert de collectieve herinnering aan de strijd en het leed van de hele natie. De boodschap is dat het offer van de soldaten niet voor niets is geweest. De mannen zijn voor het hogere doel van het vaderland gestorven.¹⁷² Het monument sloot vrouwen uit, ondanks aanzienlijke aantallen vrouwelijke slachtoffers zoals in militaire hospitalen en gevaarlijke munitiefabrieken.

De doden zijn formeel geen rechtssubject meer, al kunnen er indirect juridische rechten zijn via de nabestaanden. Het meewegen van de stem van de doden kan echter een morele verantwoordelijkheid van bestuurders zijn. Filosoof Hans Ruin stelt in zijn boek *Being with the Dead* dat 'humans live not only with the living but also with

169 Reinhart Koselleck und Michael Jeismann, Hrsg., *Der politische Totenkult. Kriegerdenkmäler in der Moderne* (München: Fink, 1994).

170 Thomas Laqueur, *The Work of the Dead: a Cultural History of Mortal Remains* (Princeton: Princeton University Press, 2015) 1.

171 Laqueur, *The Work of the Dead*, 479-481. Het graf van de onbekende soldaat bestond in de negentiende eeuw in diverse landen, maar het kreeg pas na WO I een nationaal karakter.

172 Anderson, *Imagined Communities*, 9-10.

the dead'.¹⁷³ Volgens Ruin wordt de politieke ruimte in elke gemeenschap gecreëerd en voortgezet door de levenden en de doden.¹⁷⁴ Politiek bedrijven impliceert daarom ook de wijze waarop een gemeenschap de doden een plaats geeft en voor hen zorgt. De organisatie van publieke begrafenissen met herdenkingsrituelen, de oprichting van monumenten of gedenktekens en de creatie van een mentale nalatenschap geven de politiek mede vorm en brengen de levenden en de doden samen in een sociale verbintenis over generaties heen. Al deze handelingen gaan niet alleen over herinnering en herdenking, maar ook over de vraag wie en wat telt bij de erkenning van de doden. De interactie tussen de levenden en de doden kan in de loop van de tijd worden voortgezet, uitgebreid maar ook vernietigd. Er zijn in de geschiedenis voorbeelden van het aanpassen of wegvagen van wat Hans Ruin de necropolitieke ruimte noemt.¹⁷⁵

Een intrigerende casus biedt Paul-Laurent Assoun in zijn boek *Tuer le mort*. Hij analyseert hoe Franse revolutionairen in 1793 niet alleen publieke monumenten en beelden vernielden, maar in opdracht van de nieuwe regering ook de eeuwenoude koningsgraven openbraken van vrijwel alle Franse koningen in het mausoleum van de basiliek te Saint-Denis bij Parijs. Met houwelen en koevoeten openden ze de kisten. De gemummificeerde lichamen werden – voor zover intact – vervolgens dagenlang in stukken gehakt en in een put gedumpt. Ook de doden ontkwamen niet aan het revolutionaire geweld. De operaties consolideerden symbolisch de Franse republiek.¹⁷⁶ Het doel van deze verwoesting was volgens Ruin echter ook de constructie van een nieuwe politieke ruimte.¹⁷⁷

Terwijl de Franse revolutionairen eind achttiende eeuw een discontinuïteit in de necropolitieke ruimte van hun land bewerkstelligden, proberen Spanjaarden twee eeuwen later juist continuïteit te creëren. Slachtoffers van de burgeroorlog en het Franco-regime die in massagraven zijn gelegd, worden opgespoord en herbegraven. Het grote verzwijgen is doorbroken, al blijft dit deel van het verleden in Spanje voorlopig nog een nationaal litteken.¹⁷⁸ In 2019 werd het gebalsemde lichaam van

173 Hans Ruin, *Being with the Dead. Burial, Ancestral Politics, and the Roots of Historical Consciousness* (Stanford: Stanford University Press, 2018) 3.

174 Ruin gebruikt voor zijn uitleg het begrip *necropolitics*. Dit begrip is gemunt door Achille Mbembe maar bij hem heeft het een andere betekenis, namelijk de sociaal-politieke machtsuitoefening over leven en dood van grote groepen mensen. Zie zijn artikel 'Necropolitics', *Public Culture* 15 (2003) nr. 1, 11-40. Voor het betekenisverschil zie Ruin, *Being with the Dead*, 7.

175 Ruin, *Being with the Dead*, 90.

176 Paul-Laurent Assoun, *Tuer le mort. Le désir révolutionnaire* (Paris: PUF, 2015); Suzanne G. Lindsay, 'The Revolutionary Exhumations at St-Denis, 1793', *Conversations: An Online Journal of the Center for the Study of Material and Visual Cultures of Religion* (2014) ([doi:10.22332/con.ess.2015.2](https://doi.org/10.22332/con.ess.2015.2)).

177 Ruin, *Being with the Dead*, 90.

178 Rachele Wildeboer Schut and Zoltán Dujisin, 'Spain's Democratic Anxieties through the Lens of Franco's Reburial', *Memory Studies* (July 2022) 1-24. Zie over het grote verzwijgen, het Pacto del Olvido, (<https://99percentinvisible.org/episode/valley-of-the-fallen/>).

Francisco Franco uit zijn graf in de crypte-kerk (tegenwoordig basiliek) van de Valle der Gevallenen gehaald en naar een minder prominente begraafplaats bij Madrid gebracht. In de basiliek zijn aan de zijkanten duizenden anonieme burgers en strijders (meestal van republikeinse zijde) (her)begraven. Van deze locatie waren nabestaanden niet op de hoogte. Momenteel wordt nagedacht over de toekomst van het gigantische *Monumento Nacional*. De voorstellen variëren van een functionele reclassificatie, de bouw van een contramonument tot totale verwoesting.¹⁷⁹ Circa 114.000 nabestaanden blijven zoeken naar stoffelijke resten om hun dierbaren te kunnen herbegraven, soms met steun van een gemeente. Het is als het ware 'een opstanding van de skeletten'.¹⁸⁰ In 2019 zijn 740 massagraven geopend en 9.000 lichamen herbegraven.¹⁸¹ Als die identificatie van de slachtoffers lukt, is voor de nabestaanden wellicht een afsluiting van het rouwproces mogelijk en kunnen de stoffelijke resten met een monument gemarkeerd worden, zoals in 2005 gebeurde in Santaella (Andalusië).¹⁸²

Gemeenschappen onderhouden vaak langdurige emotionele relaties met de doden – voorouders, ouders, kinderen, geliefden, gevallen in oorlogen – die in tal van tradities tot uitdrukking komen. Leven met de doden, voor hen zorgen en hen herdenken, kan een besef van historiciteit – de historische gesitueerdheid van het in-de-wereld-zijn – bewerkstelligen. Het anonimiseren of ontkennen van de doden van een gemeenschap impliceert niet alleen haar existentiële loochening, het belemmert voor álle betrokkenen een besef van historiciteit. Controverses over monumenten hebben daarom ook vaak (direct of indirect) betrekking op gebrek aan erkenning van de doden. Om die achtergronden te kunnen begrijpen is goede educatie en communicatie nodig.

3.5 Educatie en dialoog

Culturele en educatieve instellingen

Musea en herinneringscentra kunnen met exposities en educatieve programma's de kennis over de Nederlandse geschiedenis van kolonialisme, slavernij en oorlogen onder jongeren en volwassenen aanzienlijk verdiepen. Ze functioneren vaak ook als expertisecentra voor studenten, zoals Nationaal Monument Kamp Vught over de Shoah of het Vrijheidsmuseum in Groesbeek over de Tweede Wereldoorlog. Voor het koloniale en slavernijverleden is een begin gemaakt met een uitbreiding van de museale infrastructuur op dat gebied. Behalve een nationaal monument voor het

179 Ignacio Bresco de Luna and Brady Wagoner, 'Memorials from the Perspective of Experience: A Comparison of Spain's Valley of the Fallen to Contemporary Counter-Memorials', *Memory Studies* (2022) 1-21.

180 Henk Driessen, *Terug naar de Spaanse Burgeroorlog: etnografie en het onvoltooid verleden* (Amsterdam: AUP, 2013) 41-52.

181 Francisco Ferrándiz, 'Unburials, Generals, and Phantom Militarism. Engaging with the Spanish War Legacy', *Current Anthropology* 60 (2019) 62-76.

182 Driessen, *Terug naar de Spaanse Burgeroorlog*, 44.

slavernijverleden in 2002 werd een jaar later het NiNsee (Nationaal instituut Nederlands slavernijverleden en erfenis) opgericht.¹⁸³ Binnenkort opent in Amsterdam een nationaal slavernijmuseum.¹⁸⁴ Lokale en regionale musea hebben hun vaste tentoonstellingen aangepast en educatieve materialen ontwikkeld. Het Westfries Museum in Hoorn heeft bijvoorbeeld voor het onderwijs een speciaal ‘dossier-Coen’ gemaakt.¹⁸⁵

Voor de openbare ruimte kan meer gebeuren. Het *Nationaal programma tegen discriminatie en racisme 2022* bekritiseert althans het eenzijdige witte perspectief op het slavernijverleden in het straatbeeld. De aanbeveling vanuit dit programma is om in elk geval QR-codes die verwijzen naar achtergrondinformatie aan te brengen bij straatnamen en standbeelden van personen die een actieve rol hebben gespeeld in het slavernijverleden.¹⁸⁶ Een soortgelijk pleidooi staat in het rapport *Deel en verbind* van de commissie-Busemaker (2023) over de versterking van historische kennis over voormalig Nederlands-Indië. Monumenten in de openbare ruimte zijn een bron van historische kennis, maar er dient volgens de commissie wel een verbinding gelegd te worden met onderwijs en de sector cultuur en erfgoed.¹⁸⁷ Het aanvullende rapport, *Eilanden overal*, richt zich op verbetering van de kennis over voormalig Nederlands Indië bij verschillende vakken in het primair en voortgezet onderwijs, zoals de verbetering van lesmaterialen en de scholing van docenten.¹⁸⁸

Er wordt in Nederland vaak geklaagd over gebrekkig historisch besef, zeker als het gaat om kennis over het koloniale verleden en slavernij.¹⁸⁹ De introductie van de canon heeft dat probleem niet opgelost. Sinds de Mammoetwet in 1968 is het vak geschiedenis namelijk in de bovenbouw van het voortgezet onderwijs een keuzevak geworden; later is het alleen opgenomen in twee van de vier havo/vwo-profielen. In de tweejarige bovenbouw van het vmbo krijgen de meeste leerlingen geen geschiedenisles.¹⁹⁰ Generaties jongeren hebben zodoende na hun veertiende (vmbo) of vijftiende (havo/vwo) jaar weinig geschiedenis meer gehad. Ook de uren op basisscholen en de onderbouw zijn in de loop der tijd ingekrompen.

183 Over het NiNsee (<https://www.ninsee.nl/over-ons>).

184 Over het komende slavernijmuseum (<https://www.amsterdam.nl/sociaaldomein/diversiteit/nationaal-slavernijmuseum-amsterdam/>).

185 Zie de website: *Educatie Coen leraren – Westfries Museum, Hoorn* (<https://wfm.nl/educatie-coen-leraren>).

186 *Nationaal Programma tegen Discriminatie en Racisme 2022* (Den Haag: Bureau NCDR, 2022) 24.

187 *Deel en Verbind*, 5.

188 Stephan Klein, *Eilanden overal. Tijd voor een andere visie op onderwijs over het koloniale verleden (po / vo)* (Amsterdam: LEMM, 2022).

189 Maria Grever, ‘Historisch besef en koloniaal verleden: veranderende interpretaties in het onderwijs’, *Kleio* 64 (2023) nr. 1, 20-24.

190 CBS, vo-leerlingen onderwijssoort (<https://www.cbs.nl/nl-nl/cijfers/detail/80041ned>); Nederlands Jeugd Instituut, cijfers over onderwijsprestaties (<https://www.nji.nl/cijfers/onderwijsprestaties>); Stefan Glasbergen, ‘Geschiedenis: vooral afwezig bij vmbo’, *NRC*, 16-02-2022.

Het heeft echter ook lang geduurd voordat historici en docenten serieuze aandacht gingen besteden aan het koloniale verleden.¹⁹¹ Er was nauwelijks aandacht voor de Nederlandse betrokkenheid bij slavenhandel, slavenplantages en grootschalig geweld in Indonesië vanaf de vroegmoderne tijd tot halverwege de twintigste eeuw. Op de universiteiten domineerden lange tijd de vaderlandse geschiedenis en westers georiënteerde algemene geschiedenis. Soms was er een aparte richting koloniale geschiedenis onder de noemer 'Europese expansie'. Door inhoudelijke vernieuwingen in de geschiedwetenschap en de schoolboeken is deze situatie wat verbeterd. In 2020 bleek uit een onderzoek van *Historisch Nieuwsblad* naar zeven lesmethoden voor de bovenbouw in het voortgezet onderwijs 'dat de meeste schoolboeken goed in elkaar zitten en bij de tijd zijn'.¹⁹² Discussies in de media en de wetenschap over slavernij, koloniën en geweld bij de dekolonisatie klinken door.

Goed geschiedenisonderwijs vereist ook dat leerlingen 'historisch leren denken'. Deze visie op geschiedenisdidactiek heeft in Nederland mede onder invloed van buitenlandse studies zowel in het wetenschappelijk onderzoek als in de toepassing daarvan in het onderwijs een grote vlucht genomen.¹⁹³ Het betekent bijvoorbeeld dat leerlingen teksten en bronfragmenten kritisch kunnen lezen, dat ze diverse perspectieven kunnen herkennen, en dat ze in staat zijn om een onderscheid te maken tussen feiten, meningen en verzinsels, tussen aanleiding en oorzaak, en tussen bedoelde en onbedoelde gevolgen. Over omstreden monumenten zijn voor het onderwijs zinvolle en kritische opdrachten te bedenken.¹⁹⁴ De terreinen van dit adviesrapport – het Nederlandse koloniale verleden en de Nederlandse betrokkenheid bij moderne oorlogen en genociden – zijn echter complex en gelaagd. Om die adequaat te kunnen behandelen zijn professioneel getrainde docenten nodig die een flinke basiskennis hebben, didactisch geschoold zijn en met leerlingen een gesprek over een controversieel onderwerp kunnen voeren.¹⁹⁵ De RCE beschouwt samenwerking tussen cultuur-educatie en geschiedenisonderwijs bij de verkenning van omstreden monumenten en ander beladen publiek erfgoed als een belangrijke ingang voor de versterking van historische kennis onder jongeren.¹⁹⁶ Deze samenwerking kan op langere termijn ook

191 Grever, 'Historisch besef en koloniaal verleden', 22.

192 Bas Kromhout, 'De meeste schoolboeken deugen', *Historisch Nieuwsblad*, jrg. 3, 27-02-2020. Zie recent onderzoek van Tom van der Geugten en Marc van Berkel, 'Een beter beeld van het verleden. Goede voorbeelden uit schoolboeken over Indonesië', *Kleio* 64 (2023) nr. 1, 56-62; Tom van der Geugten, 'Het slavernijverleden in het Nederlandse onderwijs', in Rose Mary Allen e.a. red., *Staat en slavernij. Het Nederlandse koloniale slavernijverleden en zijn doorwerkingen* (Amsterdam: Atheneum, 2-023) 53-63.

193 Zie de bibliografie in Grever en Van Boxtel, *Verlangen naar tastbaar verleden*.

194 Bijvoorbeeld Jan de Vries, 'Actief historisch denken: interactief historische vaardigheden leren', *Leraar24*, 23-09-2020; *Geschiedeniswerkplaats, werkboek 2-vwo* (Groningen: Noordhoff, 2019) 4-5; Idem, *werkboek 3-vwo* (2020) 1-2.

195 Michael S. Merry and Anders Schinkel, 'What is an Appropriate Educational Response to Controversial Historical Monuments?', *Journal of Philosophy of Education* 55 (2021) 484-497.

196 Zie ook *Erfgoed om bij stil te staan*, 2.

een positief effect hebben op de expertise van alle betrokkenen. Toch lossen meer historische kennis en inzicht een ander probleem niet op waarvoor juist gemeenten zich gesteld zien. Zij hebben als bevoegd gezag soms te maken met geagiteerde omwonenden en actievoerders die vóór of tégen behoud van een bepaald monument zijn. Hoe kan met hen een zinvol gesprek worden gevoerd?

Hulpmiddelen voor een dialoog

In het kader van het Verdrag van Faro zijn in enkele provincies dialoogtafels opgezet om musea, stichtingen, ondernemers en inwoners gezamenlijk mee te laten denken over de omgang met erfgoed in hun stad of provincie.¹⁹⁷ Als het gaat om heikele onderwerpen zoals omstreden monumenten, worden de laatste jaren ook educatieve materialen, gespreksmethodieken en vormen van inspraak ontwikkeld om met burgers – jongeren en volwassenen – een gesprek te kunnen voeren.¹⁹⁸

Voor het onderwijs heeft EuroClio, de Europese associatie van geschiedenisdocenten, met de Memory Studies Association voorbeelden verzameld uit diverse landen voor hun website *Contested Histories Onsite*.¹⁹⁹ Onderdeel is het project *Contested Histories in Public Spaces*, een co-initiatief van EuroClio en het Institute for Historical Justice and Reconciliation, waarin omstreden monumenten, gedenktekens en straatnamen in de openbare ruimte worden besproken. Het is een groeiende, wereldwijde catalogus van cases, bedoeld als hulpmiddel voor beleidsmakers, bestuurders, wetenschappers, opvoeders en andere geïnteresseerden. De resultaten omvatten beleidsaanbevelingen, good practices, educatief materiaal en relevante publicaties. Uitgangspunt is dat conflicten over geschiedenis een wereldwijd fenomeen zijn en dat, hoewel elk geval anders is, van vergelijkbare situaties geleerd kan worden. In het bijbehorende online boek worden tien cases over omstreden standbeelden en straatnamen uit Australië, Zuid-Amerika, VS en enkele Europese landen uitgediept.²⁰⁰ Ook passeren voorbeelden van de omgang daarmee de revue: van status quo, contextualiseren, reclassificeren, functieaanpassing tot verplaatsen en permanent verwijderen.

In Nederland hebben erfgoed specialisten Hester Dibbits en Marlous Willemsen de methodiek *Emotienetwerken* bedacht en in de praktijk verder verfijnd. Met deze gespreksmethodiek kan inzicht worden verkregen in de manier waarop emoties

197 Zoals (online) dialoogtafels erfgoed in Middelburg (<https://regioonline.nl/regio-middelburg/dialoogtafels-toekomst-middelburg/>) en Zuid-Holland (<https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/erfgoedparticipatie-faro/faro-in-de-praktijk/zuid-holland-erfgoedlijnen>).

198 Voor meer literatuur zie H. James Garrett and Elaine Alvey, 'Exploring the Emotional Dynamics of a Political Discussion', *Theory & Research in Social Education* 49 (2021) nr. 1, 1-26.

199 Online gesprek met Marie-Louise Jansen, program director Contested Histories, 26-9-2022. Zie ook (<https://contestedhistories.org/onsite/>).

200 Timothy W. Ryback, Mark S. Ellis and Benjamin Glahn eds., *Contested Histories in Public Spaces. Principles, Processes, Best Practices. An International Bar Association Taskforce Report* (London: Bar Association, 2021).

over erfgoed in onderlinge interactie (kunnen) veranderen. De methodiek leent zich voor gesprekken over allerlei erfgoeditems, zoals het gebruik van vuurwerk of een koloniaal standbeeld.²⁰¹ De term 'netwerk' belicht de veranderende relaties tussen mensen en dingen, en tussen mensen onderling. Deze relaties vormen een sociaal netwerk die evenzeer kan veranderen als de mensen en de dingen in het netwerk zelf (zie ook hoofdstuk 2). Het netwerkconcept verduidelijkt hoe individuen met verschillende emoties en belangen zich verhouden tot erfgoed en tot elkaar.²⁰² Het doel is niet om tot een gedeelde conclusie of tot een compromis te komen, maar allereerst om de dynamiek in emotioneel geladen interacties over erfgoed inzichtelijk te maken.²⁰³ Deelnemers wordt gevraagd om bij zichzelf na te gaan wat voor gevoel het erfgoeditem in kwestie oproept en op een 'emotienetwerkblad' positie te kiezen op de assen 'prettig/onprettig' en 'sterk/mild'. Vervolgens worden zij uitgenodigd om hun positie toe te lichten. De bedoeling is dat de deelnemers actief naar elkaar luisteren. Het kan zijn dat deelnemers geraakt worden door de emoties van de ander en dat hun eigen gevoel verandert. Misschien verandert er niets. Soms brengt een tekst of video een nieuw perspectief in. Gaandeweg ontstaat een schema van (deels verschuivende) perspectieven waarover de deelnemers in gesprek kunnen gaan. Belangrijk is daarbij de vraag welke stemmen ontbraken en wat dit betekent voor het gesprek; het kan zijn dat een vervolgsessie nodig is. De methodiek is onder meer toegepast bij het standbeeld van Peerke Donders in Tilburg en het beeld van de Olympische sporter in Amsterdam (zie hoofdstuk 4 en 5).

Bestuurders van gemeenten en provincies worden regelmatig geconfronteerd met dilemma's bij beslissingen over monumenten en straatnamen. Ze hebben niet alleen te maken met wet- en regelgeving, maar ook met de praktische uitvoering daarvan. In haar lezing voor de KNAW-werkconferentie in 2022 vertelde Michaëla Hanssen, programmaleider Faro bij de RCE, dat gemeenten de omgang met beladen erfgoed vaak als een zeer gevoelig communicatievraagstuk benaderen. 'En al is erfgoed een zaak van de samenleving als geheel, de onrust, het debat of de discussie ligt primair op het bord van de gemeente. En die gemeenten worstelen daar mee. In hun eentje.' Het blijkt lastig voor ambtenaren en bestuurders om deze processen goed te begeleiden. Ze vatte het kort samen: 'de gemeente beslist en is de klos'.²⁰⁴ Uit het onderzoek in

201 Daniëlle Kuyten en Hester Dibbits, 'Emotienetwerken: tool voor gesprek', *Agora 2* (2021) 19-20. Zie voor meer informatie de website over emotienetwerken (<https://www.reinwardt.ahk.nl/lectoraat-cultureel-erfgoed/emotienetwerken/>).

202 Jasmijn Rana, Marlous Willemsen and Hester Dibbits, 'Moved by the Tears of Others: Emotion Networking in the Heritage Sphere', *International Journal of Heritage Studies* 10 (2017) 977-988.

203 Hester Dibbits tijdens gespreksronde-3, Amsterdam 29-04-2022. Zie ook het artikel over burgerschapseducatie (<https://www.reinwardt.ahk.nl/lectoraat-cultureel-erfgoed/publicaties/publicatie/emotienetwerken-erfgoed-en-burgerschapseducatie-in-de-21e-eeuw/>).

204 Michaëla Hanssen, 'Omgaan met beladen erfgoed in de openbare ruimte. Naar een netwerk van ervaringsdeskundigen'. Lezing bij de KNAW-werkconferentie, 21-10-2022.

opdracht van de RCE, *Omgang met beladen erfgoed* (2022), kwam van diverse betrokkenen uit de wereld van musea en gemeenten de wens naar voren om een loket of platform, in elk geval een laagdrempelig contact te faciliteren dat kan adviseren bij vragen rond omstreden erfgoed.

Het Bureau Integriteit van de gemeente Amsterdam heeft voor beleidsmakers en ambtenaren in alle stadsdelen een handboek *Training morele oordeelsvorming* ontwikkeld.²⁰⁵ De methodiek kan helpen om bij een lastige casus de argumenten rond de rechten, belangen en wensen van betrokkenen ten opzichte van elkaar te wegen om zo tot een slotsom te komen.²⁰⁶ Morele oordeelsvorming vereist een open houding in een gesprek en een bereidheid om naar elkaar te luisteren. Dit proces impliceert een ethisch perspectief, zodat het doel van het gesprek niet beperkt blijft tot dat ene onderwerp. Langs deze weg kan gevoeligheid voor controversiële thema's ontstaan en het aangaan van een dialoog aangemoedigd worden zonder dat dit per se tot instemming hoeft te leiden.²⁰⁷ Van belang is steeds de ordening en afweging van informatie en perspectieven. Wat is moreel juist en verdedigbaar en wat niet? Al proberen gemeenten bij hun besluit rekening te houden met verschillende betrokkenen, er zullen altijd mensen blijven die het ermee oneens zijn of er pijn van ondervinden. Een voorbeeld waren de bezwaren van sommige bewoners tegen de aanleg van de struikelstenen in een Amsterdamse wijk. Die werden bij de ene bewoner wel erkend (de Auschwitz-overlevende) maar bij een andere niet (de hotelhouder). De gemeente had onderzocht wie mentaal last kon hebben van een bepaalde beslissing. In dit proces is het noodzakelijk dat in beeld komt wie betrokkenen en belanghebbenden zijn bij een monument: niet alleen eigenaars, omwonenden en kunstenaars, maar ook slachtoffers waar het monument direct of indirect naar verwijst en hun nabestaanden.

In 2003 waarschuwde Andreas Huyssen: 'Inevitably, every act of memory carries with it a dimension of betrayal, forgetting, and absence.'²⁰⁸ Exclusieve aandacht voor een persoon als deel van de collectieve herinnering in de vorm van een monument betekent meestal dat anderen die aandacht niet krijgen, onzichtbaar worden en in de vergetelheid raken. Dat is geen toevallig of vrijblijvend proces. Als gevolg van historisch gegroeide machtsverschillen gaat het om selectief vergeten, verdringing en

205 Bureau Integriteit, *Training morele oordeelsvorming. Werkboek* (Amsterdam: gem. Amsterdam, 2016). Zie ook Leonard de Jong, Frans Geraedts en Ruud Meij, 'Over het morele oordeel', in Heleen de Koningh en Fergal van de Wouw red., *Handboek integriteit. Ervaringen uit de praktijk en achtergronden* (Assen: Van Gorcum, 2006).

206 Online gesprek met Bart Hofstee (trainer morele oordeelvorming Bureau Integriteit gemeente Amsterdam) en Michaëla Hanssen (RCE), 24-11-2022.

207 Scherto Gill, 'Holding Oneself Open in a Conversation'. Gadamer's Philosophical Hermeneutics and the Ethics of Dialogue', *Journal of Dialogue Studies* 3 (2015) nr. 1, 9-28.

208 Andreas Huyssen, *Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory* (Stanford: Stanford University Press, 2003) 4.

canonisering. Dat geldt zeker voor het koloniale verleden van veel Europese landen zoals Nederland, waarin uitbuiting en geweld op basis van racisme en witte superioriteit werden gelegitimeerd. Het grote verzwijgen van de vele slachtoffers als gevolg van het kolonialisme en het verzet daartegen is echter óók deel van de Nederlandse geschiedenis. Wat dat betekent voor de omgang met koloniale monumenten komt in het volgende hoofdstuk aan bod.

Standbeeld Jan Pieterszoon Coen in Hoorn

4. NEDERLANDS KOLONIAAL VERLEDEN EN SLAVERNIJ: ZICHTBAAR ONZICHTBAAR

4.1 Inleiding

Vanaf het einde van de zestiende eeuw ontwikkelde de Republiek der Nederlanden zich tot een militaire handelsmacht met handelsposten en factorijen, voornamelijk aan de kusten buiten Europa. De onafhankelijkheidsstrijd met Spanje was nog gaande, de concurrentie met Portugal en Engeland om de meest lucratieve handelsposten fel. Nederlanders veroverden gebieden in Azië, Afrika en Amerika. Ze sloten verdragen met lokale leiders, verdreven en vermoordden oorspronkelijke bewoners, of verhandelden ze op slavenmarkten. De veroverde gebieden kwamen onder Nederlands koloniaal bestuur. Er werd flink aan verdiend. In de periode daarna namen de Britten enkele Nederlandse koloniën over, totdat in de negentiende eeuw de Indonesische archipel, Suriname en de Antillen als koloniale gebieden overbleven. Het kolonialisme en de slavernij waren gebaseerd op hiërarchische en racistische indelingen van de mensensoort. Hoe donkerder de kleur, hoe lager op de sociale ladder.²⁰⁹ Het geweld van de kolonisator tegen de lokale bevolking werd op racistische gronden gelegitimeerd en ging gepaard met een proces van ontmenselijking. Mensen werden van hun vrijheid beroofd, voor het leven tot slaaf gemaakt en door eigenaren als koopwaar verhandeld. Slaafgemaakten hadden geen zeggenschap over hun

209 Siep Stuurman, *De uitvinding van de mensheid. Korte wereldgeschiedenis van het denken over gelijkheid en cultuurverschil* (Amsterdam: Bert Bakker, 2009) 287-294; Maria Grever and Berteke Waaldijk, *Transforming the Public Sphere. The National Exhibition of Women's Labor in 1898* (Durham: Duke University Press, 2004) 135-170

lichaam; de levenslange status ging via de moeder over op hun kinderen.²¹⁰ Ook na de afschaffing van de slavernij door Nederland (in 1860 in Nederlands-Indië, in 1863 in de Antillen en in 1863/1873 in Suriname) bleven vormen van dwangarbeid in de koloniën bestaan.

Standbeelden van Nederlandse zeehelden en militaire leiders die sinds het einde van de negentiende eeuw werden opgericht straalden triomf en trots uit over de 'succes- sen' die zij met hun koloniale veroveringen hadden geboekt. Een kritische omlijsting ontbrak lange tijd. De beelden continueerden op symbolisch niveau de koloniale onderdrukking en het geweld. In hun huidige vorm zijn deze publieke monumenten en standbeelden voor diverse groepen pijnlijk en beledigend; veel Nederlanders zijn niet of nauwelijks bekend met de geschiedenis en achtergronden van de verbeelde personen. In dit hoofdstuk staan drie standbeelden van historische figuren centraal die op verschillende manieren verbonden zijn met het koloniale verleden van Nederland en de slavernij: Jan Pietersz. Coen, Peerke Donders met een geknielde man en Anton de Kom. Van elk beeld komen de levensfasen aan bod: de achtergronden van de oprichting, de geschiedenis van de verbeelde figuur, de veranderende receptie en de beeldtaal. Ten slotte wordt ook de discussie over de dekolonisering van de openbare ruimte belicht.

4.2 Op een wankel voetstuk: Jan Pieterszoon Coen en de VOC

Jan Pieterszoon Coen (1587-1629), de vierde gouverneur-generaal over alle bezittingen van de VOC buiten de Republiek, is van meet af aan controversieel geweest. De stugge Coen was al in zijn eigen tijd berucht om zijn hardvochtig optreden. Hoewel zijn opdrachtgevers het buitensporig geweld dat hij gebruikte wel eens afkeurden, stemden de Staten-Generaal, prins Maurits en het centraal bestuur van de VOC – de Heren XVII – er toch mee in, overigens ook met het gewelddadig optreden van zijn voorgangers en opvolgers. Ze profiteerden volop van de inkomsten van de handel in specerijen.²¹¹

In 1619 verwoestte Coen de stad Jayakarta (het huidige Jakarta) en bouwde hij op de restanten het hoofdkwartier van de VOC, dat op last van de Heren XVII voortaan Batavia werd genoemd. Om verzekerd te zijn van een monopolie over de lucratieve

210 Alex van Stipriaan, *Rotterdam in slavernij* (Amsterdam: Boom, 2020); Rosemary Allen, Esther Captain, Matthias van Rossum en Urwin Vyent, 'Het koloniale slavernijverleden en doorwerkingen: inleiding', in Allen e.a. red., *Staat en slavernij*, 11-20; Charles do Rego, 'Koopwaar, dwangarbeid en opstandigheid: over slavernij en daarna op Nederlands-Caribische eilanden', in Allen e.a. red., *Staat en slavernij*, 225-235.

211 Ook Joost van den Vondel was kritisch over het gewelddadige VOC-beleid van Coen. Agnes Sneller, *De Gouden Eeuw in gedichten van Joost van den Vondel (1587-1679)* (Hilversum: Verloren, 2014) 19; Marjolein van Pagee, *Banda. De genocide van Jan Pieterszoon Coen* (Utrecht: Omniboek, 2021).

nootmuskaathandel richtte Coen zich vervolgens op de zuidelijke Banda-archipel. Met vijftig vaartuigen, inclusief 18 Nederlandse schepen, en ruim 2.000 manschappen kwam hij in 1621 aan bij Banda Lontor (nu Banda Besar) en onderwierp het eiland. In de loop van de tijd werden duizenden Bandanezen – mannen, vrouwen, kinderen – vermoord, de overlevenden als slaven naar Batavia gedeporteerd, hun dorpen en gronden platgebrand. Een groep van circa vierhonderd mensen wist te ontvluchten naar de Kei-eilanden.²¹² Ruim veertig Bandanese leiders (*orang kaya's*) werden gevangen genomen, gemarteld en door Japanse samoerai-beulen in dienst van de VOC met hun zwaarden onthoofd. Enkele afgehakte hoofden werden als afschrikking op bamboestokken gespietst. Coen en andere leden van zijn scheepsraad hadden welbewust tot 'ontvolking' besloten.²¹³

In zijn omvangrijke bronnenuitgave over de opkomst van het Nederlands gezag in Oost-Indië velde archivaris J.K.J. de Jonge in 1865 een scherp oordeel over de VOC-bewindhebbers en Coen die 'om het monopolie der Compagnie te bewaren, zelfs voor eene geheele ontvolking der Banda-eilanden niet zijn teruggedeinst en eigen naam en dien der Nederlandsche natie, in dat gedeelte van den Archipel, met eene schier onuitwischbare bloedvlek hebben beklad'.²¹⁴ Enkele jaren later noteerde Conrad Busken Huet sarcastisch dat de uitvinder van het plan om Banda te ontvolken en perkeniers op het eiland te vestigen, niet van Coen was geweest: 'Die eer komt een zijner voorgangers toe, Jacques L'Hermite.'²¹⁵ L'Hermite had als lid van de Raad van Indië zijn plan voor totale ontvolking in 1612 aan de Heren XVII aangeboden. Tien jaar later voerde Coen het uit.²¹⁶

Ondanks talloze protesten in de loop der tijd werd Coen als grondlegger van het Nederlandse koloniale rijk vereerd, zeker sinds het laatste kwart van de negentiende eeuw met het opkomende nationalisme. Terwijl Coen vermoedelijk begraven ligt op het binnentuintje van het Wajangmuseum te Jakarta, gemarkeerd

212 Jan en Annie Romein stellen dat van de 15.000 zielen op Lontor ca. 800 voor transport in aanmerking kwamen van wie onderweg velen stierven of bij aankomst als slaven werden verhandeld; honderden werden neergesabeld en duizenden gevluchte Bandanezen kwamen van de honger om. Zij vermelden geen bron. Zie Annie en Jan Romein, 'Jan Pieterszoon Coen. Couste que couste', in idem, *Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen* (dl. II) (Amsterdam: Querido, 1946, 5^e dr., oorspr. 1940), 68-106, 92. Voor meer details zie Amitav Ghosh, *The Nutmeg's Curse. Parables for a Planet in Crisis* (London: John Murray, 2021) 21-35.

213 Vincent Loth, 'Pioneers and Perkeniers: the Banda Islands in the 18th Century', *Cakalele* 6 (1995) 13-35; Ghosh, *The Nutmeg's Curse*, 11-14.

214 J.K.J. de Jonge, *De opkomst van het Nederlandsch gezag in Oost-Indië* (Den Haag: Nijhoff, 1865) dl. 3, LXI.

215 Conrad Busken Huet, *Litterarische Fantasieën en Kritieken* (Haarlem: Tjeenk Willink, 1884). Deel 16: 'Mr. van der Linden. Banda en zijne bewoners, door Mr. Van der Linden', 107-118 (oorspr. 1874).

216 Idem, 118.

door een sober monument,²¹⁷ is hij in Nederland op veel plaatsen aanwezig en zichtbaar. Naast het standbeeld in Hoorn, de Coenhaven, de Coentunnel en de gevelbeelden van Coen in Amsterdam, dragen straten, pleinen, boten, bruggen en sluizen in diverse andere steden zijn naam.²¹⁸ Dat de huidige kritiek op zijn persoon geen recht doet aan de maatstaven van destijds, zoals wel wordt beweerd, klopt bepaald niet helemaal.²¹⁹ Zeker, in Batavia stond sinds 1876 voor het paleis van de gouverneur-generaal op het Waterlooplein een groot standbeeld van Coen, waarvan kopieën als trotse trofeeën werden getoond op de wereldtentoonstelling in Amsterdam (1883) en de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in Den Haag (1898).²²⁰ Maar op de plannen voor een beeld in Batavia en in Hoorn werd met gemengde gevoelens gereageerd. De ‘geschiedvorschcr’ Johannes Hageman publiceerde in 1868 een gepeperde kritiek op het plan voor Batavia:

Een deel van ‘het dankbare nageslacht’ wil voor Coens roem een standbeeld oprichten ter ere van: ‘Monopolie, verwoesting van alle vrijheid in handel!’ op de plek ‘waar alles door hem, en op zijnen last, werd verwoest op 1 Junij 1619’ (...) ‘Het erkentelijke landsgenoot geslacht rigt een standbeeld op voor de meest blijk-bare onregtvaardigheid (...). Coen kwam, zag, overwon! Veertienduizend Banda-nezen werden uitgeroeid, uitgedreven, deels ‘aan stukken gehouwen bij executie,’ op bevel van Coen. Een restant werd naar Batavia vervoerd, 1623.²²¹

De letterkundige Johannes van Vloten ging in diezelfde tijd nog een stapje verder met een radicaal standpunt naar aanleiding van een mogelijk standbeeld:

Wilde men op Java een gedenkteken oprichten, een eerlijk en tot waarachtig plichts-besef teruggekomen Nederland ten volle waardig, het zou, in plaats van Nederlandse veroveraars zoals Coen, een Javaanse vrijheidsheld Dipo Negoro (sic) moeten

217 Zie de website Indonesië nu.nl (<https://www.indonesienu.nl/2013/12/het-wayang-museum-in-kota-tua-jakarta.html?m=1>).

218 In Amsterdam is een gevelbeeld van Coen aan de Vijzelstraat, op de hoek van de Beurs van Berlage, en als gebeeldhouwd portret op de hoek van het Scheepvaarthuis van Johan Krop; bij Zaandam is een Coenbrug; het Coenplein ligt ten noorden van Amsterdam; de Coentunnel onder het Noordzeekanaal (feitelijk twee tunnels); de Coenhaven in het Amsterdamse Westelijk Havengebied; de SS ‘Jan Pieterszoon Coen’ van de Stoomvaart Maatschappij Nederland; Coenstraten bijvoorbeeld in Tilburg, Den Haag, Hilversum, Enschede, Utrecht, Arnhem.

219 Maarten van Rossem, ‘Coen in context’, Westfriesmuseum (2012) (<https://wfm.nl/coen/beeldvorming>) en Arie Wilschut, ‘Hoog tijd dat historici zich melden in debat over “foute” helden’, *de Volkskrant* 15-06-2020.

220 Beeldhouwer was Eugène Lacomblé. Het bronzen beeld werd in 1942 tijdens de Japanse bezetting van Nederlands-Indië door Indonesische nationalisten van zijn sokkel gehaald; de actie werd gefilmd (zie de websites achterin het rapport).

221 J. Hageman, *Het ontworpen standbeeld voor Jan Pieterszoon Koen te Batavia tegenover de Geschiedenis* (Batavia: Ogilvie & Co, 1868) 23-24, 26 en 30. Informatie over Johannes Hageman, zie (<https://www.wikitree.com/wiki/Hageman-619>).

*voorstellen, die men dan de onverdroten uitzuiger van dat bejammerenswaardige eiland, Koning Willem I, met zijn handlangers onder de voeten kon leggen.*²²²

In 1886 keerde de historicus J.A. van der Chijs zich tegen het idee van een standbeeld in Nederland. Hij vond één standbeeld voor Coen in Batavia wel genoeg, want: 'Aan zijnen naam kleeft bloed.'²²³ Andere historici, zoals P.J. Blok en H.F.M. Huijbers, volgden later zijn negatieve oordeel. Voorafgaand aan de onthulling in Hoorn hadden socialisten in hun krant *Recht voor Allen* fel tegen de verheerlijking van de gouverneur-generaal van de VOC geageerd. Desondanks werd op 20 mei 1893 zijn standbeeld onthuld op de Roode Steen, het centrale plein in Hoorn. Het toont een ruim drie meter hoge bronzen figuur op een hardstenen sokkel, rondkijkend over het plein, de hand ferm in de zij. Aan zijn voeten ligt een kanon, symbool voor de vijanden die Coen had overwonnen. Sinds 1965 is het beeld een rijksmonument.²²⁴ Zoals bij veel standbeelden in die tijd kwam het initiatief ervoor van de hogere burgerij. Er werd een speciale Coen-commissie ingesteld, waarin de minister van Koloniën – tevens oud-burgemeester van Hoorn – Willem Karel baron Van Dedem zitting had, evenals andere notabelen. Bij de onthulling werden juichende toespraken gehouden, zoals door het katholieke Kamerlid Herman Schaepman.²²⁵

Tegenstanders van een Coen-beeld drongen ook later weinig door tot de publiciteit. In 1916 vond journalist Samuel Kalff dat er twee standbeelden hadden moeten komen: een voor Coen als grondlegger van Nederlands koloniale macht en één voor 'den hardvochtigen puritein, den bekrompen monopolist, en voor geen wreedheid terugdeinzenden provoost geweldiger der Edele Compagnie (...)'.²²⁶ Terwijl de *Oosthoek Encyclopedie* in 1920 een kritische bespreking van Coen publiceerde, bracht Wolters in 1927 een romantische schoolplaat voor de aardrijkskundeles over de nootmuskaatproductie op de markt. Geen enkele verwijzing naar de mishandelde en vermoorde Bandanezen. In sommige boeken voor de jeugd stonden wel kritische geluiden. Een voorbeeld is het jeugdboek *Vaderlandsche geschiedenis* (1928) van de onderwijzer Evert Molt, waarin hij het gewelddadig optreden van de

222 Oene Noordenbos, 'Johannes van Vloten', *Rekenschap. Driemaandelijks tijdschrift voor wetenschap en cultuur* 7 (1960) nr. 4, 152-166. Van Vloten schreef dit stuk tussen 1868 en 1872.

223 J.A. van Chijs, *De vestiging van het Nederlandsche Gezag over de Banda eilanden 1599-1621* (Batavia: Albrecht & Co., 1886), 159.

224 Beeldend kunstenaar was Ferdinand Leenhoff. Rijksmonumentenregister RCE, nr. 22612.

225 A. van Zoonen, 'Standbeeld Jan Pieterszoon Coen 100 jaar geleden "op heilige grond" onthuld', *Oud-Hoorn. Kwartaalblad van de vereniging Oud Hoorn* 15 (1993) nr. 2, 44-46.

226 Aangehaald in Lucas Kiers, *Coen op Banda. De conqueste getoetst aan het recht van den tijd* (dissertatie) (Utrecht: Oosthoek, 1943), 4. Zie ook Joop van den Berg, 'Eerherstel voor S. Kalff. Samensteller van de eerste bloemlezing van de Indisch-Nederlandse letterkunde', *Indische Letteren* 1 (1986) 36-45.

Nederlanders in de koloniën scherp belichtte.²²⁷ Over de VOC schreef hij:

*wat de Compagnie in de Molukken deed om haar waren op prijs te houden, ging alle perken te buiten. Was de markt in Holland met specerijen overvoerd, dan roeide zij op enkele eilanden eenvoudig alle kruidnagel- en muskaatboomen uit. [Bij verzet] werden er korte metten gemaakt. Het eiland Banda werd uitgemoord; wie het leven er afbracht, verviel tot slavernij (...). Wel mag men zeggen, dat er bloed en tranen kleefden aan de kapitalen, die Amsterdam maakten tot een parel onder Europa's hoofdsteden, die den Nederlandschen groothandelaar een macht en aanzien schonken, grooter dan waarover menig vorst had te beschikken.*²²⁸

In 1931 schreef Jan Slauerhoff het bijtende toneelstuk *Jan Pietersz. Coen*, dat vanwege de politieke gevoeligheid lange tijd niet mocht worden opgevoerd. Destijds werd het stuk bekritiseerd vanwege de opruiende inhoud en omdat de literaire vorm tekort zou schieten.²²⁹ Ook later kwam het stuk niet op de planken. Toen bekend werd dat het stuk bij de opening van het Boekenbal in 1948 vertoond zou worden, greep de Amsterdamse burgemeester Arnold d'Ailly in met als reden 'gevaar voor de openbare orde'. De achtergrond was de Indonesische Onafhankelijkheidsoorlog tegen Nederland (1945-1949). In 1961 verbood burgemeester Gijs van Hall de opvoering opnieuw. Ditmaal was de reden de crisis rond de Nederlandse kolonie Nieuw-Guinea (West-Papua). Pas in 1986 werd het toneelstuk opgevoerd.²³⁰

De zelffelicitering van Nederlandse politici met Coen en de VOC was onderdeel van een marketingstrategie, zoals bleek uit de herdenking van zijn geboortjaar in 1937. De antirevolutionaire minister-president Colijn hield in de Grote Kerk te Hoorn een ronkende toespraak, waarin hij de verdiensten van Coen voor het vaderland benadrukte. Na afloop legde hij een krans bij het standbeeld, waarna het Wilhelmus werd gespeeld.²³¹ Jan en Annie Romein bestempelden Coen in hun *Erflaters* (1940) echter kort en krachtig als 'de verwoester van Jakrat en Banda'.²³² Zij eindigden hun biografisch essay met de opmerking:

Hij legde de grondvesten van een koloniaal rijk, dat de gehele verdere politieke, maatschappelijke en culturele geschiedenis van Nederland mede bepaald heeft en hij werd

227 Toine Duijx en Joke Linders, *De goede kameraad. 100 jaar kinderboeken* (Houten: Van Holkema en Warendorf, 1991); Grever, 'Historisch besef en koloniaal verleden'.

228 E. Molt, *Vaderlandsche geschiedenis* (Utrecht: Erven Bijleveld, 1927), 260-261.

229 Coen is in het stuk een wrede massamoordenaar en een racistisch heerser die zich tiranniek opstelt. Sander Janssens, 'Het toneelstuk *Jan Pieterszoon Coen* was omstreden. De reden? De ontmanteling van zijn mythische status', *NRC*, 10-08-2022.

230 Van Pagee, *Banda*, 164-165.

231 Zie voor de opname van de rede *Polygoon Hollands Nieuws*, 01-02-1937 (https://www.openimages.eu/media/1253288/Herdenking_Jan_Pieterszoon_Coen).

232 Jan en Annie Romein, 'Jan Pieterszoon Coen', 104.

*ervoor beloond – afgezien van de omstreden ton gouds – met de vloek van duizenden ongelukkigen. Wie het eerste als zijn doelbewuste daad geëerd wil zien, aanvaarde ook de last van de laatste.*²³³

In de jaren 1960 en 1970 werd het beeld geregeld besmeurd en werden leuzen als ‘Haal ‘m om’ op de sokkel geschilderd. Een andere keer werd een tennisracket onder Coens arm geschoven en waren er ludieke verkleedacties.²³⁴ Bij de herdenking van Coens vierhonderdste geboortedag in 1987 organiseerde het Westfries Museum de tentoonstelling *Jan Pieterszoon Coen, dagen en daden in dienst van de VOC*. Bij die gelegenheid gingen demonstranten grondiger te werk. Er werden protestgedichten gepubliceerd en bij het standbeeld stond een demonstrant met een kritisch spandoek. Tijdens de officiële opening van de tentoonstelling overhandigde de Molukse kunstenaar Willy Nanlohy aan de aanwezige prins Claus een beschrijving van Coens wandaden. Daarna verliet hij in stilte de zaal. Vervolgens verspreidden Molukkers pamfletten met een uitleg van de actie. De aanwezigen reageerden geagiteerd, er ontstond tumult; beveiligers verwijderden de Molukkers. Prins Claus bleef kalm.²³⁵ Nanlohy, wiens grootvader als KNIL-militair in 1951 naar Nederland was gekomen, was uitgenodigd om zijn kunst in het museum op te stellen. Daar ontdekte hij dat Coen in de tentoonstelling als een held werd verheerlijkt en dat over de massamoord op de Bandanezen met geen woord werd gerept. Hij was geschokt en voelde zich gebruikt. Als teken van protest en rouw had hij zijn beelden met zwarte kleden bedekt.²³⁶

In 2011 viel het standbeeld van Coen door een bouwongeval per ongeluk van zijn sokkel op de grond. Er gingen stemmen op om het niet terug te plaatsen, maar de gemeente besloot het geheel te renoveren. Om de groeiende kritiek en protesten het hoofd te bieden, werd een nieuwe paragraaf toegevoegd aan de bestaande inscriptie op de sokkel. Deze tekst (in het Nederlands en Engels) met een QR-code gaat wel in op de gewelddadige acties van Coen. Toch wordt nog steeds de term ‘strafexpeditie’ gebruikt wat op een rechtvaardiging van de massamoord lijkt. Evenmin vermeldde de inscriptie de volledige ontvolking van de Banda-regio.²³⁷ Een creatief voorstel van D66 om een ‘hufterproof’ constructie van vier glazen panelen rond het standbeeld te

233 Idem, 105.

234 Filmpje en foto's van protesten staan op de site van het Westfries Museum (<https://wfm.nl/coen/standbeeld>).

235 Fridus Steijlen, ‘Willy Nanlohy vs J.P. Coen’, *MHM Nieuwsbrief*, 16-06-2015.

236 Fridus Steijlen, *Tjakalele at Full Moon. Oratie* (Amsterdam: Vrije Universiteit Amsterdam, 2018).

237 De eerste tekst luidde: ‘Jan Pieterszoon Coen (1587-1629). Geboren te Hoorn. Gouverneur-generaal van de V.O.C. en grondlegger van Batavia, het huidige Jakarta. Standbeeld geplaatst in 1893’. Zie voor de nieuwe tekst en de QR-site, *Oud Hoorn-Actualiteit*, 16-04-2012 (<https://www.oudhoorn.nl/actualiteit.php?id=01260>). Zie ook Gerlov van Engelenhoven, *Postcolonial Memory in the Netherlands. Meaningful Voices, Meaningful Silences* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2022) 84-90.

laten maken, waarop een beknopte geschiedenis en de evolutie van meningen over Coen in vier talen (ook Indonesisch) zouden worden gegraveerd, haalde het niet.²³⁸ In datzelfde jaar organiseerde het Westfries Museum een 'rechtszaak' met Coen als beklagde en een publieksjury die een vonnis kon vellen over de toekomst van het standbeeld. Twee derde van de bezoekers vond toen dat het beeld mocht blijven staan, een derde wilde dat het verwijderd werd. Een jaar later, in januari 2013, bedacht journalist Max van der Werff een bijzondere actie: ter nagedachtenis aan alle slachtoffers van het Nederlandse kolonialisme ontstak hij, geholpen door andere activisten, duizenden kaarsjes rond het standbeeld.²³⁹

Kritisch tekstbord of niet, de protesten gingen door, vooral sinds Black Lives Matter. In juni 2020 vonden demonstraties plaats waarbij de politie te paard en de ME de actiegroepen 'Coen is OK' en 'Weg met JP Coen' uit elkaar trachtte te houden. De kwestie liep hoog op en burgemeester Jan Nieuwenburg kondigde een noodverordening af.²⁴⁰ Intussen begon het Westfries Museum in 2021 – nog tijdens de coronapandemie – te werken aan de online tentoonstelling *Pala, Nutmeg Tales of Banda*. Om de massamoord op de Banda-eilanden in een brede historische context te kunnen plaatsen, nodigde het museum Molukse en Nederlandse wetenschappers, diverse activisten en organisatoren van de demonstratie tegen het beeld uit om zitting te nemen in de redactie van de tentoonstelling. Deze groep bekeek en besprak het onderwerp met elkaar vanuit verschillende invalshoeken. Omdat de tentoonstelling online moest zijn, inclusief de communicatie erover, werden landsgrenzen overschreden en werden mensen van over de hele wereld betrokken, onder wie ook wetenschappers van de Molukse eilanden. In de expositie wordt als aanvulling op de bestaande kennis nadrukkelijk aandacht besteed aan het Bandanese perspectief op de cultuur en de geschiedenis van de nootmuskaateilanden.²⁴¹

Museumdirecteur Ad Geerdink vertelde dat het Westfries Museum de dialoog over de toekomst van het beeld probeert te faciliteren door 'iedereen die argumenten zoekt, (te) helpen' met informatie over de persoon Jan Pieterszoon Coen, waarom 'hij ooit op een sokkel is gehesen' en waarom hij nu zoveel emoties oproept.²⁴² Terugkijkend

238 Concept en vormgeving van de panelen waren van Matthijs Wolff en Cees Franke. Zie voor het hele D66-plan, inclusief begroting, (<https://docplayer.nl/6019833-D66-hoorn-wil-via-standbeeld-ware-verhaal-jan-pieterszoon-coen-en-voc-vertellen.html>); 'Discussie barst los over toekomst standbeeld JP Coen in Hoorn: "held" of "massamoordenaar"', *Noordhollands Dagblad*, 2012 (zonder datum); *Oud Hoorn-Actualiteit*, 14-03-2012.

239 Van Pagee, *Banda*, 151; zie ook het youtube filmpje van de actie (<https://historibers-ama.com/lichtmonument-voor-slachtoffers-kolonialisme-bij-coen/?lang=nl>).

240 Verslag in het AD (<https://www.ad.nl/binnenland/centrum-hoorn-ontruimd-na-rellen-bij-demonstratie-tegen-standbeeld-j-p-coen-twaalf-arrestaties~a13b6122/>).

241 *Pala, Nutmeg Tales of Banda*, zie website Westfries Museum (www.pala.wfm.nl).

242 'Museumdirecteur over toekomst standbeeld Jan Pieterszoon Coen: 'Met protesten is hoger beroep aangekend', *NH Nieuws*, 12-06-2020. Gesprek met Ad Geerdink, Hoorn 27-07-2022.

ziet hij wel een kanteling in de discussie. De bezwaren tegen het standbeeld worden serieuzer gewogen dan tien jaar geleden. De kritiek op het standbeeld van Coen kent een lange geschiedenis en is een bovenlokaal symbool van een maatschappelijke beweging geworden. Terwijl de discussies in Hoorn onderdeel zijn van lokale politieke verhoudingen in nationale context, is de controverser erover volgens hem beïnvloed door internationale ontwikkelingen.²⁴³ De gemeente Hoorn heeft intussen aangekondigd op niet al te lange termijn een besluit te willen nemen over de toekomst van het standbeeld. In de aanloop daarnaartoe worden in 2023 stadsgesprekken georganiseerd.²⁴⁴

In het vorige hoofdstuk kwam aan de orde hoe een gemeente verschillende opvattingen kan wegen bij een besluit over een omstreden publiek monument aan de hand van een inventarisatie van belangengroepen. Daar horen in dit geval niet alleen de burgers van Hoorn en omwonenden van het standbeeld bij, maar ook de nazaten van de slachtoffers van Coen en de VOC. Die laatste stem liet zich niet zo lang geleden nadrukkelijk horen. Op 8 mei 2021 ontving de gemeente Hoorn namelijk een krachtige protestbrief van de nazaten van de vermoorde Bandanezen uit de Molukken.²⁴⁵ Zij beschouwen de daden van Coen als genocide en eisen dat het standbeeld uit de openbare ruimte wordt verwijderd.

Bij gedenktekens over de Tweede Wereldoorlog worden de slachtoffers en hun nabestaanden bij de besluitvorming over vorm, plaatsing of verplaatsing van een monument meestal meegenomen. Dit is bij het standbeeld van Coen nog niet gebeurd, ondanks het overvloedig bewijs dat Coen en de VOC zich schuldig hebben gemaakt aan massamoord op de Banda-eilanden. Jan en Annie Romein formuleerden het al in 1940: wie de daden van Coen wil eren dient ook de last van de ‘duizenden ongelukkigen’ te aanvaarden.

4.3 Miskende geschiedenis: slavernijverleden

Gedenktekens in de openbare ruimte drukken een bepaalde politiek-ideologische waardering uit van een ver of meer nabij verleden. De boodschap en de daarmee gepaard gaande opvattingen worden niet altijd (meer) door iedereen gedeeld. Het is ook mogelijk dat mensen de beeldtaal niet herkennen. Niet uit te sluiten is overigens dat ze die goed begrijpen, maar geen bezwaar hebben tegen de uitgedrukte waarden.

243 Ad Geerdink tijdens gespreksronde-1, 11-03-2022, en deelnemers tijdens gespreksronde-3, 29-04-2022.

244 Online gesprek met Con Bakker e.a. ambtenaren van de gemeente Hoorn, 19-04-2023.

245 De brief, in het Engels en het Indonesisch, was een ‘Statement of Protest’ aan de gemeente Hoorn (Dewan Pemerintahan Kota), Maluku – Indonesia, 8 May 2021, verstuurd via Stichting Building the Baileo.

Peerke Donders en de geknielde lepralijder²⁴⁶

In Tilburg staat aan de rand van het Wilhelminapark een standbeeld van twee personen: op een 2,5 meter hoge sokkel staat missionaris Petrus Donders met een kruisbeeld in zijn opgeheven hand, de andere hand rust op het hoofd van een geknielde man met ingezwachtelde handen. De figuren vormen een bronzen beeldcombinatie die in 2002 een rijksmonument werd.²⁴⁷ Terwijl Donders – in de volksmond ‘Peerke’ – een bekende Tilburger is, weten we over de geknielde man niets. Hij heeft geen naam, geen levensverhaal. Wel is duidelijk dat hij Afro-Surinaams is en een lepralijder voorstelt, een verwijzing naar de zorg voor lepralijders door Donders.²⁴⁸

Peerke Donders werd geboren in 1809 in Tilburg als zoon van een arme huiswever.²⁴⁹ Hij wilde priester worden, maar voor de opleiding ontbrak het geld. Via de pastoor werd hij knecht op het kleinseminarie Beekvliet. Wegens zijn geloofsijver werd hij alsnog toegelaten. Tijdens zijn studie aan het grootseminarie te Haaren kwam bisschop Jacobus Grooff uit Suriname op bezoek.²⁵⁰ Grooff zocht priesters voor de missie. Donders meldde zich aan. De missie in Suriname was niet gemakkelijk. Vanaf 1786 mochten missionarissen er onder strikte voorwaarden naartoe komen; ze werden alleen toegelaten op plantages van katholieke eigenaren of opzichters.²⁵¹ De melaatsenkolonie Batavia was de enige plaats buiten Paramaribo waar slaafgemaakten gedoopt mochten worden. Grooff had er grond gekocht en een kerk met pastorie laten bouwen die in 1836 gereedkwam.²⁵² Kort daarna gingen er vaste pastoors

246 De informatie in deze paragraaf berust mede op het artikel van Maria Grever, ‘Historical Consciousness and Controversial Statues in a Postcolonial World: the Case of Missionary Peerke Donders (1809-1887)’, *History of Education* 52 (2023) 6.

247 De maker was Johannes Petrus Maas en Zonen. Rijksmonumentenregister, RCE nr. 521218.

248 De RCE duidt de geknielde man in het rijksmonumentenregister onjuist aan: ‘(...) een geknielde oosterse figuur, die gekleed is in een lendendoek.’

249 Donders werd geboren aan de Heikant, een buurtschap met een landelijk karakter aan de noordrand van Tilburg. Zie Karin Bijker m.m.v. J.P. Margry, ‘Z. Petrus (“Peerke”) Donders’, in *Bedevaart en bedevaartplaatsen in Nederland* (Amsterdam: Meertens Instituut, 2018).

250 Jacobus Grooff werkte eerst in Suriname, daarna in Nederlands-Indië. Daar kwam hij in botsing met het Nederlands-Indisch bestuur omdat hij enkele priesters wilde schorsen wegens ‘onwaardig gedrag’, en werd hij weggestuurd. De orde zond hem weer naar Suriname. Daar leefde hij de laatste jaren van zijn leven. Zie Biografisch portaal (<http://www.biografischportaal.nl/persoon/74294964>).

251 *Repertorium van Nederlandse zendingen- en missiearchieven* (<http://resources.huygens.knaw.nl/zendingoverzeesekerken/RepertoriumVanNederlandseZendingen-EnMissiearchieven1800-1960/gids/inleiding/afbakening>); Wim Hoogbergen en Hans Ramsoedh, ‘Suriname, een religieuze mozaïek’, *OSO. Tijdschrift voor Surinaamse taalkunde, letterkunde en geschiedenis* 21 (2002) 5-14.

252 Grooff verbleef vaak in Batavia. Zijn beschrijving van het melaatsenoord en het missiewerk voedde in Nederland de missionarisromantiek. Hij creëerde een beeld van zelfopoffering en heldhaftigheid, wat leidde tot giften van weldoeners. Katholieke weekbladen hielden inzamelacties en Grooffs ster rees. Op 29 oktober 1836 benoemde koning Willem II hem tot ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw.

wonen, die ondersteund werden door zogenaamde ‘kerkslaven’, in de rol van huishoudster, timmerman en koster.²⁵³

Na zijn priesterwijding vertrok Donders in 1842 naar Suriname, in de tijd dat de slavernij nog volop aanwezig was. Na eerst kapelaan te zijn geweest in Paramaribo werd Donders in 1856 overgeplaatst naar de leprakolonie Batavia, ver buiten de bewoonde wereld op de voormalige plantage aan de Coppenerivier.²⁵⁴ Vaak maakte hij wekenlange missiereizen per tentboot naar de Marrons die in het regenwoud leefden. Voor zijn werk werd Donders alom gerespecteerd. Naast het bekeren van Surinamers verpleegde hij zelf de zieken: in de leprakolonie verbond hij de wonden, waste de windselen en veegde de hutten.²⁵⁵ In zijn brieven naar Nederland sprak Donders zich enkele malen uit tegen slavernij, maar van de wintirituelen bij de Marrons moest hij niets hebben. Als hij daar getuige van was, kon hij agressief optreden en alle voorwerpen die erbij hoorden met een stok stukslaan.²⁵⁶ Tijdens zijn leven had hij al de reputatie van een heilige. Volgens de bronnen leidde Donders een sober, arbeidzaam leven en verrichtte hij wonderen, zoals het genezen van een slangenbeet met wijwater.²⁵⁷ Donders overleed in 1887 in Batavia.²⁵⁸ Hij ligt begraven in de St. Petrus en Paulus Kathedraal, een grote houten kerk in gotische stijl in Paramaribo.

In 1900 startte de kerk een proces tot zalig- en heiligverklaring van Donders.²⁵⁹ De ceremoniële onthulling van zijn standbeeld in 1926 was een belangrijke stap in dit proces. Een volgende gebeurtenis was een extra stimulans: de wonderbaarlijke genezing van een ziek jongetje van anderhalf in 1929 na aanbidding van Peerke Donders en het gebruik van water uit de put bij zijn geboortehuisje.²⁶⁰ Nog belangrijker was dat Tilburg in 1944 werd bevrijd door de geallieerden op de verjaardag van Peerke: 27 oktober. Dat kon geen toeval zijn! In de kerkelijke en politieke propaganda werd Donders als ‘ware bevrijder’ van Tilburg naar voren geschoven, in plaats van de Prinses Irene Brigade. In deze brigade hadden ook Surinamers gevochten, zoals Leo

253 Ook bij andere kerkgenootschappen in Suriname werkten ‘kerkslaven’.

254 Pas in 1867 trad Donders toe tot de congregatie van redemptoristen.

255 Op zijn aandringen zorgde het gouvernement voor betere behuizing en bedden. Herman Vuijsje, ‘De goede daden van Peerke Donders. Peerkes tweede wonder’, *de Volkskrant*, 24-10-2009.

256 Jan L. Dankelman, *Peerke Donders: schering en inslag van zijn leven* (Hilversum: Gooi en Sticht, 1982). Zie ook Fleur de Weerd, Iantje Sahadat en Elsbeth Stoker, ‘Wie zijn mijn voorouders? Jeanine Snertring’, *de Volkskrant*, 03-07-2022.

257 Bijker, ‘Z. Petrus (“Peerke”) Donders’.

258 In 1882 werkte hij kort in een ander missiegebied, maar in 1885 werd Donders weer op Batavia gestationeerd. Daar overleed hij op 14 januari 1887. Bijker, ‘Z. Petrus (“Peerke”) Donders’. Zie ook *Biografisch portaal NNWB* (<http://www.biografischportaal.nl/en/per-soon/30012030>).

259 De eerste stap was de ‘verklaring van eerbiedwaardigheid’ in 1913 door paus Pius X. De stichting ‘Heiligverklaring Petrus Donders’ spande zich in voor de zalig- en heiligverklaring.

260 Het ging om de genezing in 1929 van Louis Westland die aan beenmergontsteking leed. Bijker, ‘Z. Petrus (“Peerke”) Donders’.

Alvares. Voor de brigade werd in 1955 een monument opgericht; pas veertig jaar later kwam er een plaque met de namen van de 47 gesneuvelde soldaten.²⁶¹ In 1982 werd Peerke Donders door paus Johannes Paulus II zalig verklaard.²⁶² In dat jaar werd het standbeeld beklad tijdens een manifestatie van het linkse strijkorkest de *Fanfare van de Eeuwigdurende Bijstand* met humoristische leuzen als ‘Golden Wonders’ (een merknaam voor zoute chips), een knipoog naar de wonderen die Peerke ook na zijn dood zou hebben verricht.²⁶³ Het beeld werd schoongemaakt, maar verder schonk de gemeente geen aandacht aan de gebeurtenis. Dit veranderde plotseling in 2018, toen een artikel in het *Brabants Dagblad* verscheen onder de kop: ‘Donder op! Standbeeld van Peerke Donders kan niet meer!’ De schrijver, Herman Fitters, wilde het beeld weg hebben omdat het ‘oude koloniale en raciale verhoudingen vertegenwoordigt’.²⁶⁴ De krant kreeg duizenden boze mails, gevolgd door reacties op sociale media en verhitte debatten in de gemeenteraad. De gewelddadige dood van de Amerikaan Georg Floyd versterkte de protesten. In 2020 hing er een protestbord van Black Lives Matter om de nek van Peerke en werd het beeld in plastic ingepakt.²⁶⁵ Kortom, er was een heftig meningsverschil ontstaan over de betekenis van het standbeeld. De achtergronden van de tegengestelde interpretaties gaan ver terug en zijn gecompliceerd.

Binnen de Nederlandse historische cultuur werd het koloniale systeem in de negentiende eeuw – net als in Engeland of Frankrijk – gerechtvaardigd op grond van een beschavingsmissie, uitgevoerd door kooplieden, bestuurders, geleerden en

261 Ad van den Oord, ‘“Zwart en wit” in Tilburg tijdens oorlog en bevrijding’, 20-52, in Idem, Jules Rijssen en Ted Schouten red., *Een gemeenschappelijke strijd. Tilburg, Suriname, Aruba en de Antillen in de Tweede Wereldoorlog* (Tilburg: Commissie Wereldoorlog II in de West, 2007) 23, 50. Zie voor het monument (https://nl.wikipedia.org/wiki/Monument_Koninklijke_Nederlandse_Brigade_Prinses_Irene).

262 Voor een heiligerverklaring had de kerk meer bewijs nodig. In 2013 gingen Jaap van Dissel (RIVM-directeur) en forensisch antropoloog George Maat naar Suriname voor onderzoek naar lepra. Daar onderzochten historicus Toine Pieters en zijn collega’s de geschiedenis van lepra. De kerk wilde meer weten over de doodsoorzaak van Donders. Had hij zelf geen lepra opgelopen, dan zou dat een extra wonder zijn. Daarom besloten de kerk en de wetenschappers samen te werken. Met toestemming van de Surinaamse bisschop namen de onderzoekers botsplinters van Donders uit zijn graf voor DNA-onderzoek in Leiden. De uitkomst was dat Peerke gestorven was aan een nierontsteking. Bijker, ‘Z. Petrus (“Peerke”) Donders’; Arjen van Veelen, ‘Had Peerke *het* wel of had Peerke *het* niet?’, *NRC*, 07-01-2014.

263 Zie voor de foto van de manifestatie in 1982 het uitgebreide essay van Herman Fitters, ‘Peerke en het verdeelde verleden. Helend verwerken: Mission impossible of Heilige overgave’, *Caraïbisch Uitzicht. Blog Caraïbische Letteren*, 06-06-2020 (<https://werkgroepcaraibischeletteren.nl/peerke-en-het-verdeelde-verleden/>).

264 Herman Fitters, ‘“Donder op!” Standbeeld van Peerke Donders kan niet meer’, *Brabants Dagblad*, 09-01-2018.

265 In 2020 pakte kunstenaar Zeus Hoenderop het standbeeld met doorzichtig plastic in omdat hij het beeld met de nederig geknielde man niet meer van deze tijd vond. Joost Goutziers, ‘Beeld van Peerke Donders ingepakt met plastic. ‘Ons Peerke zat zelf op zijn knieën tussen de mensen’, *Brabants Dagblad*, 02-07-2020.

opvoeders. Lokale bewoners verkeerden in dit discours ‘nog’ in een onderontwikkeld stadium en werden ‘geholpen’ door de opbouw van een koloniaal politiek bestuur, onderwijs en geneeskundige zorg naar westers model. Rond 1900 gingen vrouwen als onderdeel van hun strijd voor burgerrechten zich ook met het beschavingswerk bemoeien.²⁶⁶ De beschavingmissie werd geschraagd door opvattingen over vooruitgang, maakbaarheid en witte superioriteit, en door de kolonisator gebruikt om zich een bevoorrechte positie te verschaffen. Tot diep in de twintigste eeuw waren de opvattingen van veel bestuurders gestoeld op deze koloniale en racistische ideologie. Maurice Swirc geeft daar in zijn boek *De Indische doofpot* diverse voorbeelden van.²⁶⁷ Het historisch besef steunde op deze pijlers, uitgedrukt in woorden, gedrag, kunst, economische exploitatie, fysiek en symbolisch geweld.²⁶⁸

Onbegrepen beeldtaal en kolonialisme

Als we het beeld in Tilburg bekijken tegen de achtergrond van deze geschiedenis van het Nederlandse kolonialisme als beschavingmissie, dan vallen enkele zaken op. Dat is allereerst de houding van beide figuren: de missionaris staat rechtop met een crucifix in zijn hoog opgeheven rechterhand; hij kijkt neer op de geknielde Afro-Surinaamse lepralijder; Donders heeft zijn linkerhand op het hoofd van de man gelegd, die omhoog kijkt naar het kruisbeeld. Deze lichaamstaal kan geïnterpreteerd worden als een superieur vertoon van het katholieke geloof en de geknielde houding als teken van onderwerping.²⁶⁹ Toch is er ook een andere betekenislaag. Terwijl knielen in de koloniale context vaak wordt beschouwd als symbool van slavernij, betekent het in de bijbel aanbidding of smeekbede.²⁷⁰ De missionaris bemiddelt tussen God en de mensen, ongeacht hun kleur; de knielende aanbidder erkent dat God groter is dan hij of zij. In het geval van het standbeeld kan het zijn dat de

266 Antoinette Burton, *Burdens of History, British Feminism, Indian Women, and Imperial Culture, 1865-1915* (Chapell Hill / London: The University of North Carolina Press, 1994); Grever and Waaldijk, *Transforming the Public Sphere*, 19-21.

267 Maurice Swirc, *De Indische doofpot. Waarom Nederlandse oorlogsmisdaden in Indonesië nooit zijn vervolgd* (Amsterdam: Uitgeverij De Arbeiderspers, 2022).

268 In de kolonie Suriname was slavernij van 1600-1873 cruciaal voor de productie van suiker en koffie. Zie Pepijn Brandon en Ulbe Bosma, ‘De betekenis van de Atlantische slavernij voor de Nederlandse economie in de tweede helft van de achttiende eeuw’, *TESG* (2019) 5-45. Over symbolisch geweld, zie ook Obad Mfum-Mensah, *We Come as Members of the Superior Race: Distortions and Education Policy Discourse in Sub-Saharan Africa* (New York / Oxford: Berghahn Books, 2020) 6-7, 11, 30-31.

269 Justyna Olko, ‘Body Language in the Preconquest and Colonial Nahua World’, *Ethnohistory* 61 (Winter 2014) 149-179, 162; zie ook Fitters, ‘Peerke en het verdeelde verleden.’

270 In de bijbel wordt in allerlei contexten geknield voor koningen, vorsten of God. Steeds heeft het met verschil in rang te maken – de lagere smeekt iets af van de hogere. Het is onduidelijk of de geknielde houding in dit geval verwijst naar een religieuze in plaats van koloniale onderwerping. Het blijft echter hoe dan ook een vorm van nederigheid. Over knielen in een katholieke en protestante context, zie artikel 53 in *Christelijke Encyclopedie* (<https://www.ensie.nl/betekenis/knie-knielen>).

lepralijder niet kon staan vanwege zijn ziekte en in feite 'gekniel zit', en dus hoe dan ook lager gepositioneerd is dan Donders. Zo zijn er ook standbeelden van missionarissen met een staande zwarte man, waarover dadelijk meer. De handoplegging is een belangrijk gebaar in veel religies. In de katholieke traditie betekent het meestal een zegening. De priester past dit gebaar echter ook toe als een wijding bij doop, vormsel en andere overgangsrituelen waarbij de overdracht van de Heilige Geest plaatsvindt. De handoplegging kan een enkele maal ook betrekking hebben op genezing.²⁷¹ De kunstenaar verwees met dit gebaar wellicht naar het idee dat Donders melaatsen kon genezen.

Een tweede opvallend element aan het standbeeld is het contrast tussen het ontbloot bovenlijf van de geknielde man en de geklede Donders. Volgens de historica Philippa Levine duidde de ongeklede Afrikaan of Aboriginal in de Victoriaanse tijd op asymmetrische machtsverhoudingen. Koloniale naaktheid stond voor 'primitiviteit'.²⁷² Ze waarschuwt er echter ook voor dat naaktheid geen universele term of toestand is. De betekenissen zijn afhankelijk van tijd, ruimte, culturele contexten en sociale achtergrond van het publiek. In de klassieke oudheid betekende de uitbeelding van het mannelijk naakt de idealisering van een tijdloos heroïsch mensbeeld. In de Europese middeleeuwse cultuur werd het afbeelden van het naakte lichaam onder invloed van de katholieke kerk zeer omstreden. Vanaf de Renaissance werd het uitbeelden van de naakte gestalte weer mogelijk. In de negentiende eeuw was het menselijk naakt een kunstvorm, terwijl bloot ongekleed betekende.²⁷³ Een andere, christelijke betekenis is die van bekering en nederigheid. Zo bevindt zich naast de basiliek van Saint-Remi in Reims sinds 1996 een bronzen beeldcombinatie van een vrijwel naakte Clovis en bisschop Remigius (die de Frankische koning in 496 had gedoopt) in vol ornaat.²⁷⁴ De beeldcombinatie symboliseert de bekering van Clovis tot het christendom. Het ontblote lijf van de (staande) koning benadrukt zijn nederigheid ten opzichte van de bisschop als plaatsvervanger van God.

271 Genezingsprocessen steunen op 'bidden met en voor zieken, biecht en vergeving, handoplegging, zalving met olie en het gebruik van charismatische geestelijke gaven'. Zie World Council of Churches, *Together Towards Life: Mission and Evangelism in Changing Landscapes* (September 6, 2012) (<https://www.oikoumene.org/resources/documents/together-towards-life-mission-and-evangelism-in-changing-landscapes>).

272 Philippa Levine, 'States of Undress: Nakedness and the Colonial Imagination', *Victoria Studies* 50 no. 2 (2008) 189-219, 189-190. De asymmetrische machtsverhoudingen in de koloniën worden volgens haar weerspiegeld in de troep van naaktheid.

273 Michael Gill, *Image of the Body. Aspects of the Nude* (New York: Doubleday, 1989).

274 Over de standbeeldcombinatie, zie wikimedia (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Saint-Remi_baptisant_Clovis.JPG). De maker is de Nederlandse beeldhouwster Daphné Vissinga-du Barry die ook het standbeeld van Pim Fortuyn en de fietsende koningin Beatrix heeft gemaakt (<https://maisons-champagne.com/en/houses/heritage/rheims-and-surrounding-area/article/statue-of-the-baptism-of-clovis>), (http://www.daphne-dubarry.com/en-biography-daphne-du-barry_2.html) en (<http://www.genootschapremigius.nl/index.php/terug-naar-meerssen/media/11-interview-met-kunstenares-daphne-du-barry>).

In de koloniale context staat het ontklede of half geklede lichaam echter meestal voor onzedelijkheid. Missionarissen beschouwden het naakte lichaam als een geestelijk gevaar.²⁷⁵ De tekeningen en foto's die ze van de geklede lokale bevolking maakten, waren het bewijs van de vooruitgang van hun missie. De bekering zou de 'halfnaakte wilden' veranderd hebben in deugdzaame boeren.²⁷⁶ Afbeeldingen van naakte zwarte mensen, zoals in Tilburg, kunnen daarom heftige emoties oproepen omdat ze herinneren aan deze denigrerende interpretaties.

Ook het standbeeld in Palma op Mallorca van missionaris Junípero Serra die met een staande naakte zwarte man staat afgebeeld, wekte onlangs woede op. In 2020 werd het beeld beklad met rode verf.²⁷⁷ Aan de universiteit van St. Louis in Missouri protesteerden studenten en medewerkers tegen het grote beeld op hun campus van de Belgische missionaris Pieter-Jan de Smet met twee lager gepositioneerde 'indianen', van wie een met ontbloot bovenlijf. Het universiteitsbestuur heeft het beeld korte tijd later naar het universiteitsmuseum verplaatst.²⁷⁸ De protesten kwamen mogelijk ook voort uit verzet tegen de abolitionistische beeldvorming, waarbij een beroep op emoties en medelijden werd gedaan. Die geest spreekt bijvoorbeeld uit de bekende *halfpenny* uit 1796. Op de voorzijde staat de tekst 'Am I Not a Man and a Brother?' en de afbeelding van een geknielde, geketende zwarte man die smekend omhoog kijkt.²⁷⁹ Een vergelijkbaar voorbeeld is het standbeeld van Abraham Lincoln uit 1879 in Boston. De president houdt zijn hand boven een geknielde, praktisch

275 Levine, 'States of Undress', 191.

276 Maaïke Derksen, 'Removing the Youth from their Pernicious Environment. Child Separation Practices in South Dutch New-Guinea, 1902-1921', *BMGN* 135 (2020) 56-79.

277 *Majorca Daily Bulletin*, 26 June 2020 (www.majorcadailybulletin.com/news/local/2020/06/24/68861/anger-over-junipero-serra-statue-petra.html). Hetzelfde omstreden standbeeld staat ook in Los Angeles, Californië.

278 Michiel Snoeck, 'Amerikaanse universiteit haalt standbeeld van Belgische pater weg', *De Standaard*, 30-05-2015; Andrew Clarendon, 'Dismantling the legacy of Fr. De Smet', *SSPX, Society of Saint Pius X*, 05-06-2015 (<https://spx.org/en/news-events/news/dismantling-legacy-fr-de-smet-8570>); (<https://ictnews.org/archive/st-louis-university-removes-controversial-statue-of-priest-and-natives>). Het standbeeld van pater Damiaan met een lepralijder dicht tegen zich aangedrukt staat daarentegen nog steeds zichtbaar in de openbare ruimte van Leuven. Voor zover bekend is er in België geen protest tegen dit beeld. Protest kwam wel van een congreslid tegen een standbeeld van Damiaan in het Amerikaanse Capitool (<https://www.hln.be/tremelo/toonbeeld-van-blanke-overheersing-amerikaans-congreslid-haalt-zich-woede-van-tremelo-op-de-hals-na-uitspraken-over-standbeeld-pater-damiaan~a900a1a0/>).

279 De munt is gemodelleerd naar het zegel van het Comité voor de afschaffing van de sla-venhandel. Op de achterzijde staat: 'May Slavery and Oppression Cease Throughout the World'. Zie Jan Nederveen Pieterse, *Wit over zwart. Beelden van Afrika en zwarten in de westerse populaire cultuur* (Amsterdam: NOVIB, 1990), 52-62.

naakte Afro-Amerikaanse man, symbool voor de 'bevrijding' van slaafgemaakten.²⁸⁰ De geknielde man kijkt niet naar een kruisbeeld maar naar de Emancipatieproclamatie in Lincolns hand. Veel mensen interpreteerden het standbeeld als symbool voor onderwerping in plaats van vrijheid. In december 2020 besloot de gemeente Boston na openbare hoorzittingen en een petitie van 12.000 mensen om het standbeeld naar een tijdelijke opslag te verplaatsen.²⁸¹

Net als in Boston vonden in Tilburg hoorzittingen plaats over de toekomst van het beeld van Peerke Donders. Op initiatief van de werkgroep TimeLab, een samenwerking van de stadsbibliotheek en het stadsmuseum Tilburg, werden vijf dialogosessies georganiseerd om met burgers, erfgoedprofessionals en ambtenaren de context en toekomst van het beeld te bespreken. Vanwege de coronapandemie begonnen die in februari 2021 online. Circa 130 mensen – voor- en tegenstanders van het standbeeld – namen deel. Elke sessie werd geopend met een uitleg van een expert, gevolgd door vragen en debat naar aanleiding van een stelling. De eerste sessie begon met de methodiek Emotienetwerken. Uit de rapportage blijkt dat vooral de locatie van het beeld in het Wilhelminapark een kwestie was. De historische context kon volgens sommige deelnemers beter tot zijn recht komen in een besloten setting zoals een museum. Anderen beklemtoonden het belang van herinnering en behoud: 'Peerke was de patroonheilige van Tilburg-Noord. Het culturele beeld van toen moeten we wel blijven respecteren, herinneren binnen het katholieke erfgoed.'²⁸² Veel deelnemers bleven bij hun oorspronkelijke mening; toch zeiden sommigen dat ze van andere gezichtspunten hadden geleerd. Het was wel jammer dat meestal dezelfde mensen bij de sessies betrokken waren, waardoor uiteindelijk maar een relatief kleine groep meepraatte.²⁸³

Het TimeLab concludeerde in de rapportage dat er twee Peerke-Dondersverhalen bestaan: de nederige vader die zich inzette voor de redding van melaatsen en de koloniale missionaris die het Surinaamse volk zonder cultureel respect tot kerstening bracht.²⁸⁴ Tegelijkertijd is het opvallend dat veel Surinaamse Nederlanders het werk van Donders waarden vanwege zijn onvermoeibare hulp aan Surinaamse zieken

280 Het is een replica van het oorspronkelijke standbeeld, de Emancipation Group and Freedman's Memorial, in 1876 onthuld in Lincoln Park Washington, D.C. Drie jaar later werd de kopie in Boston geïnstalleerd. Robin Young, 'Boston Artist Doesn't See Freedom In Lincoln Statue Featuring Enslaved Man, Calls For Removal', *WBUR Here & Now*, 29 June 2020, (<https://www.wbur.org/hereandnow/2020/06/29/boston-lincoln-statue-enslaved-man>).

281 Marie Fazio, 'Boston Removes Statue of Formerly Enslaved Man Knelling Before Lincoln', *New York Times*, 29 December 2020. Kunstenaar Thomas Bullock had het initiatief tot de petitie genomen.

282 Romée Mulder, *Symbool van naastenliefde of koloniale onderdrukking? Verslaglegging over de online bijeenkomsten meerstemmigheid rondom het standbeeld Peerke Donders (1809-1887), georganiseerd door het TijdLab* (Amsterdam: Reinwardt Academie, 2021) 10. Op sociale media werd veel gecommuniceerd, vaak met een negatieve toon.

283 Joost Op 't Hoog, gespreksronde-2, 29-04-2022.

284 Mulder, *Symbool van naastenliefde*, 4-5, 7.

en zijn moed om melaatsen te verzorgen. De aanraking van zieke en besmettelijke mensen suggereerde een vorm van wederkerigheid en wederzijds respect. In de jaarlijkse Peerke Donderslezing in 2016 door Gloria Wekker vertelde ze dat Donders de slavernij weliswaar haatte, maar dat hij ook een kind van zijn tijd was. Dat bleek onder meer uit zijn afkeer van de religie van de Marrons. Aan het einde van haar lezing wees Wekker op de koloniale uitstraling van het standbeeld: 'Hier is asymmetrie, en ongelijkheid is evident.'²⁸⁵

De discussies in Tilburg illustreren waarom een standbeeld kwetsend kan zijn voor de een en dierbaar voor de ander. Opvallend is dat het beeld oudere, paradoxale vertogen over kolonialisme, racisme, klasse, religie en missie bij elkaar brengt.²⁸⁶ Dat maakt het extra ingewikkeld om de betekenis van het beeld te begrijpen. Veel Nederlanders zijn bovendien vervreemd van de symboliek van het katholieke geloof. Door het verlies aan christelijk-religieuze geletterdheid verdwijnen nuances. Een voorbeeld is de handoplegging, een gebaar dat niet noodzakelijk racistisch is. Anderzijds weten mensen vaak niet hoezeer missie en kolonialisme met elkaar verknoot waren. De missie is lang bestempeld als een *softe* vorm van kolonialisme, maar recent onderzoek laat iets anders zien. Missionarissen intervenieerden proactief in het leven van de inheemse bevolking om hen te bekeren. Ze legden hun eigen morele normen mede vanuit racistische opvattingen op. Dat betekent niet dat alle missionarissen kritikloos stonden tegenover de koloniale politiek, maar wel dat het missie- en zendingswerk in het algemeen de repressieve koloniale macht ondersteunde.²⁸⁷

Volgens de Brabantse cultuursocioloog Herman Fitters kwam het initiatief voor het standbeeld ook voort uit een andere missie: die van de katholieke kerk en de elite in Brabant. Zij hadden behoefte aan een held met wie ze de identiteit van hun eigen groep konden profileren. Katholieken hadden in Nederland lang een tweederangspositie

285 Gloria Wekker vertelde dat haar vader een grote fan van Peerke Donders was. Hij woonde de zaligverklaring in 1982 in Rome bij en droeg tot aan zijn dood een kleine gevouwen envelop met een fragment van Donders' doodskest in zijn portemonnee. Tilburg, zesde PeerkeDonderslezing, 06-11-2016 (<https://www.wereldpodium.nu/programmas-en-activiteiten/peerke-donderslezing/peerke-donderslezing-2016-door-gloria-wekker/peerke-donderslezing-2016-lezing/>).

286 Zie voor dergelijke nuancerings met name Agnes Andeweg, 'Layering the Cultural Archive: a Critical Reading of Gloria Wekker's *White Innocence* and Rembrandt's Painting of Two Black Men', *Dutch Crossing. A Journal of Low Countries Studies* (2022) 1-15.

287 In Nederlandse en Belgische koloniën werden kinderen soms gescheiden van hun ouders en hun cultuur door ambtenaren en missionarissen. Geertje Mak, Marit Monteiro and Elisabeth Wesseling, 'Child Separation. (Post)Colonial Policies and Practices in the Netherlands and Belgium', *BMGN* 135, no. 4 (2020) 4-28, 17; Marit Monteiro, 'Colonial Complicities. Catholic Missionaries, Chinese elite and non-kin support for Chinese children in Semarang during the 1930s', *BMGN* 135 no. 4 (2020) 158-183. Zie ook Idesbald Goddeeris, *Missionarissen. Geschiedenis, herinnering, dekolonisering* (Leuven: LannooCampus, 2021).

gehad. Het beeld maakte deel uit van hun emancipatie.²⁸⁸ De Tilburgers konden zich zien als verantwoordelijke burgers die Donders steunden, een heldhaftige martelaar die melaatsen verpleegde. Bovendien schreven de katholieke fabrikanten – die het standbeeld grotendeels hadden gefinancierd – zo indirect voor wat het volk moest denken.²⁸⁹ Omdat textielarbeiders er dagelijks langs liepen, begrepen ze de boodschap: wees vroom, gehoorzaam je meerderen en je komt ver, net als Peerke. Ten slotte is er de sociaalpsychologische factor, de claim van onschuld. In de woorden van Wekker: het tweesnijdend zwaard van ‘niet weten en niet willen weten’.²⁹⁰ Interpretaties die het vertrouwde beeld aantasten van jezelf en de groep waarvan je deel uitmaakt roepen dikwijls weerzin op.²⁹¹ Vanuit een katholiek interpretatiekader representeert het Donders-standbeeld de bekering en redding van ‘heidene[n]’ en de erkenning en integratie van katholieken als Nederlanders. Vanuit een postkoloniaal kader vertelt het standbeeld een verhaal van onderwerping en racisme, de materiële aanwezigheid van een oud herinneringsnarratief dat nog steeds het denken en handelen beïnvloedt.

Tot nu toe ziet de gemeente Tilburg geen reden om het standbeeld van Peerke Donders te verplaatsen, omdat het gesprek erover beter tot zijn recht zou komen in de openbaarheid dan in een museum. Een voor de hand liggende alternatieve locatie is het Processiepark van de Stichting Petrus Donders Tilburg. Daar staan een replica van zijn geboortehuis, een kapel, een monument en een Museum voor Naastenliefde. Op dit moment ziet de stichting echter geen rol voor zichzelf in relatie tot het beeld.²⁹² Wel steunt de stichting het plan voor een verklarend tekstbord. Ook dit ging niet vanzelf. Na langdurige discussies met deskundigen over de inhoud werd geen consensus bereikt. Ten langen leste schreef het college van B&W maar zelf de tekst. Het tekstbord heeft ook een QR-code die naar een uitgebreide online toelichting leidt.²⁹³ Deze contextualisering stelt echter niet iedereen tevreden. Kenneth Cuvalay en Petra Ploeg van de politieke partij Ubuntu Connected Front hebben bij de bestuursrechter in mei 2023 een zaak tegen de gemeente Tilburg aangespannen. Het tekstbord is in hun ogen onvoldoende. Het standbeeld vinden zij racistisch en het moet volgens hen uit de openbare ruimte verdwijnen. De rechter wees het verzoek om procedurele redenen af.²⁹⁴

288 Fitters, ‘Peerke en het verdeelde verleden’. Zie ook Petra Robben, ‘Katholiek of koloniaal? De veranderende waardering van het standbeeld van Peerke Donders’, *Tilburg. Tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur* 38 (2020) nr. 1, 3-12.

289 De Tilburgse ondernemersvereniging Noorderbelang was nauw betrokken bij de totstandkoming van het beeld. Zie Fitters, ‘Peerke en het verdeelde verleden’.

290 Wekker, *Witte onschuld*, 31-32.

291 Essed en Hoving wijzen op ‘zelfvoldane onwetendheid’. Zie ‘Innocence, Smug Ignorance, Resentment: an Introduction to Dutch Racism’, in: idem eds., *Dutch Racism*, 10.

292 Informatie Joost Op ‘t Hoog gemeente Tilburg, 19-04-2023.

293 Gesprekken met Joost Op ‘t Hoog, Tilburg 21-11-2021 en 27-12-2022. Het tekstbord werd in augustus 2022 bij het beeld geplaatst.

294 Kim Spanjers, ‘Politieke partij UCF vangt bot bij de rechter: beeld Peerke Donders blijft in Wilhelminapark staan’, *Brabants Dagblad*, 24-05-2023. Wel kregen de actievoerders de kans om hun bezwaren toe te lichten.

Anton de Kom

Nog niet zo lang geleden, in 2006, is een standbeeld onthuld van Anton de Kom als eerbetoon aan de antikoloniale schrijver en activist.²⁹⁵ Het initiatief kwam ditmaal ‘van onderaf’, van de bewoners van Amsterdam Zuidoost. Toch is ook dit kunstwerk omstreden geworden.

Geboren in 1898 in Paramaribo, volgde De Kom de mulo en behaalde het diploma boekhouden. Na enkele jaren gewerkt te hebben bij de Balata Compagnieën Suriname en Guyana nam hij ontslag en reisde naar Haïti, om een jaar later te verhuizen naar Nederland. Daar vond hij werk, leerde zijn vrouw kennen en werd actief in linkse organisaties, zoals de nationalistische vereniging voor Indonesische studenten in Nederland, de Perhimpunan Indonesia.²⁹⁶ Na ruim tien jaar keerde hij met vrouw en kinderen terug naar Suriname, waar hij door het koloniale gezag nauwlettend in de gaten werd gehouden. Hij begon een adviesbureau voor Surinamers die door Nederlanders waren benadeeld. Een half jaar later al, in mei 1933, werd De Kom uit Suriname verbannen naar Nederland. Daar schreef hij zijn beroemde boek *Wij slaven van Suriname* (1934). In de oorlog nam hij deel aan het verzet tegen de Duitsers. In 1944 werd hij gearresteerd en belandde hij in de concentratiekampen Sachsenhausen en Neuengamme. In 1945, vlak voor het einde van de oorlog, overleed hij in gevangenschap.²⁹⁷

Voor de totstandkoming van een standbeeld van Anton de Kom in Amsterdam werden in 1999 de inhoudelijke randvoorwaarden samen met de bewoners van Zuidoost vastgesteld. Het publiek en een jury – waarin ook een zoon van De Kom zitting had – kozen uit vier ontwerpen voor dat van kunstenaressen Jikke van Loon. Zij vervaardigde een beeld waarmee ze de kracht, onverzettelijkheid en flexibiliteit van De Kom wilde uitdrukken. Van Loon was in 2005 naar Suriname afgereisd om een grote boom – een gele kabbes – te zoeken waaruit ze het monument wilde hakken. Ze koos voor hout omdat dat materiaal sterk verbonden is met Suriname. ‘Hout straalt kracht uit, onverzettelijkheid en flexibiliteit. Hout is veel aardser dan brons’, aldus de kunstenaressen.²⁹⁸ Surinaamse Nederlanders voelden zich echter beledigd doordat de altijd keurig geklede De Kom ‘levenloos, halfnaakt en met vergrote geslachtsdelen’ is afgebeeld.²⁹⁹ Bij de onthulling

295 Dit standbeeld is opgenomen in het register oorlogsmonumenten van het Nationaal Comité 4/5 (<https://www.4en5mei.nl/oorlogsmonumenten/zoeken/939/amsterdam-monument-voor-anton-de-kom>).

296 Martijn Blekendaal, ‘Anton de Kom (1898-1945) en Mohammad Hatta (1902-1980)’, *Historisch Nieuwsblad*, 01-06-2010 (laatste update 2020).

297 Alice Boots en Rob Woortman, *Anton de Kom. Biografie 1898-1945 / 1945-2009* (Amsterdam: Contact, 2009).

298 Zie de uitleg van Jikke van Loon (<https://standbeelden.vanderkrogt.net/object.php?record=NH04xb>).

299 ‘Monument verzetsheld Anton de Kom wekt woede’, *de Volkskrant*, 24-4-2006.

werd de politie ingeschakeld om boze demonstranten tot kalmte te manen.³⁰⁰ De betogers, verenigd in het 'Comité een waardig standbeeld van Anton de Kom', vinden dat De Kom in Nederland symbool staat 'voor het Surinaamse en zwarte bewustwordingsproces. Hij is het gezicht van het antiekoloniale denken'.³⁰¹ Ondanks de protesten staat het beeld op de monumentale trap aan het Anton de Komplein in Amsterdam-Zuidoost. Van de houten versie is een groot bronzen beeld gemaakt, geplaatst op een granieten voetstuk met op een roestvrijstalen punt een tekst van De Kom: 'Strijden ga ik! Eerst na 'd overwinning kom ik terug'.³⁰² Sommige groepen blijven echter pleiten voor een nieuw standbeeld. Er zijn plannen voor Den Haag, de stad waar De Kom woonde.³⁰³

De commotie over dit tamelijk recente standbeeld heeft een andere achtergrond dan bij de beelden van Jan Pieterszoon Coen (1893) of Peerke Donders (1926). Hier werden familieleden van De Kom, nazaten van slaafgemaakten en omwonenden van meet af aan bij het ontwerp betrokken. Toch liep het mis. Mogelijk dat de betrokkenen – inclusief de kunstenares – de kracht van beeldtaal onderschat hebben. Ze zagen niet dat met een vrijwel naakt standbeeld van De Kom onbedoeld een koloniaal discours over primitiviteit leek te worden voortgezet.

4.4 Dekoloniseren van de openbare ruimte

Uit bovenstaande voorbeelden blijkt dat het koloniaal verleden voor veel mensen een pijnlijk en gevoelig *aanwezig verleden* is. Het zou onverstandig zijn om de protesten te negeren of te benadrukken dat dit 'al zo lang geleden is'. Het contextloos laten voortbestaan van publiek koloniaal erfgoed legitimeert dan oude hiërarchische verhoudingen en racisme. Vandaar dat er al langer stemmen opgaan om de openbare ruimte in Nederland te dekoloniseren, om monumenten en de toponymie (namen van straten, pleinen, parken en gebouwen) die hoofdrolspelers uit de koloniale tijd

300 'Protest bij onthulling verzetsheld Anton de Kom monument' (<https://www.documentatiegroep40-45.nl/protest-bij-onthulling-monument-verzetsheld-anton-de-kom/>). Zie ook 'Monument voor Anton de Kom', in Oostindie, Schulte Nordholt en Steijlen, *Postkoloniale monumenten*, 86-87.

301 Over de betogers zie (<https://www.documentatiegroep40-45.nl/protest-bij-onthulling-monument-verzetsheld-anton-de-kom/>) en (<https://www.theblackarchives.nl/blog/de-verborgen-geschiedenis-van-de-strijd-voor-het-anton-de-komplein.html>).

302 De tekst is een zin uit het gedicht *Vaarwel, Akoeba vaarwel!* van Anton de Kom. Zie (<https://www.4en5mei.nl/oorlogsmonumenten/zoeken/939/amsterdam-monument-voor-anton-de-kom>).

303 Het houten beeld is aangekocht door het Rijksmuseum (<https://www.universiteitleiden.nl/nieuws/2021/03/docent-en-studenten-in-actie-anton-de-kom-verdiend-een-standbeeld-in-den-haag>).

verheerlijken te verwijderen dan wel te contextualiseren.³⁰⁴ In 2017 sprak het overgrote deel van de lezers van een door het *Historisch Nieuwsblad* gehouden enquête zich echter uit tegen de verwijdering van omstreden standbeelden van historische helden. Ook vonden de lezers het niet nodig om straatnamen en andere verwijzingen naar historische figuren, die in verband worden gebracht met bijvoorbeeld genocide of slavernij, te vervangen. Wel vonden velen dat er meer aandacht moet komen voor het Nederlandse koloniale verleden.³⁰⁵ Het zou interessant zijn als deze enquête in 2023 herhaald werd. Wat zouden dan de uitkomsten zijn?

Het is opvallend dat in andere landen zoals de VS, Zuid-Afrika en Engeland veel meer debat is over het dekoloniseren van de openbare ruimte dan in Nederland. Ook in België hebben de talrijke publieke representaties van koning Leopold II, ‘eigenaar van zijn privédomain Congo-Vrijstaat’, veel protest en discussies uitgelokt. De recentelijk ingestelde ‘Bijzondere commissie koloniaal verleden’ in België bezint zich op de vraag in hoeverre de openbare ruimte beschouwd moet worden ‘als een palimpsest waarop elke periode sporen nalaat’ en of ‘de dekolonisatie het uitwissen [vereist] van bepaalde sporen die als beledigend worden ervaren’.³⁰⁶ De werkgroep die zich richt op Brussel heeft in 2022 een rapport met aanbevelingen overhandigd aan de voorzitter van het Brussels Gewestelijk Parlement, waarin wordt gepleit voor een ‘dekoloniale en waarlijk inclusieve openbare ruimte’. Dat betekent niet dat alle sporen van het koloniale verleden verwijderd moeten worden, maar dat een ruimte wordt gecreëerd ‘die vrij is van materiële elementen die nog steeds ongelijke verhoudingen promoten tussen de voormalige witte ‘beschaver’ en de voormalige zwarte gekoloniseerde, en die een ideologie voortzetten van racisme en ongelijkheid onder burgers van eenzelfde land op basis van huidskleur’.³⁰⁷ De werkgroep beoogt een transformatie van de geheugendragers in het Brussels stadslandschap.

Inmiddels is de openbare ruimte in Nederland wel wat veranderd. In diverse steden zijn op initiatief van inwoners monumenten over het slavernijverleden opgericht: Amsterdam (2002 en 2003), Middelburg (2005), Rotterdam (2013),

304 Annie Petersen, ‘Er is een nieuwe dekoloniserende beeldenstorm nodig’, *NieuwWij*, 28-10-2017. Zie over dekoloniseren ook Quik, *Meer dan een beeld*, 23-47.

305 “We moeten onze geschiedenis onder ogen zien’. Lezers *Historisch Nieuwsblad* spreken zich uit tegen nieuwe Beeldenstorm’, *Historisch Nieuwsblad*, 2017. Aanleiding voor de enquête was een bijeenkomst op 6-11-2017 in debatcentrum De Rode Hoed, waar ook *Historisch Nieuwsblad* als partner bij betrokken was. Tijdens deze avond gingen deskundigen en betrokkenen in debat over de vraag of het tijd is voor een nieuwe Beeldenstorm.

306 Bijzondere Commissie Koloniaal Verleden, *Koloniaal Verleden. Inleiding en vaststelling van de experts* (Brussel: Kamercommissie, 2022) 103.

307 *Voor de dekolonisering van de openbare ruimte in het Brussels hoofdstedelijk gewest: een reflectiekader en aanbevelingen, Rapport van de werkgroep* (Brussel: Urban/Brussels, 2022) 9.

Tilburg (2022) en Utrecht (2023); Groningen en Den Haag volgen in 2024.³⁰⁸ Hoewel de gemeente Vlissingen na veel debat besloot om excuses te maken voor het grote aandeel van de stad in de slavenhandel, stemde de gemeenteraad tegen een slavernijmonument. De pleitbezorgers van dit monument, voormalig raadslid Angelique Duindam en kunstenaar Zeus Hoenderop, legden zich daar niet bij neer. Op de boulevard waar verderop ook het standbeeld van Michiel de Ruyter prijkt, plaatsten ze bij wijze van protest in de vroege ochtend van 30 juni 2023, de dag vóór Keti Koti, een monument.³⁰⁹ De gemeente Vlissingen liet weten het monument voorlopig te laten staan en nodigde de initiatiefnemers uit voor een gesprek. De volgende nacht werden het monument en de muur erom heen echter beklad met racistische en rechts-extremistische leuzen, zoals ‘2070: blanke minderheid’. De gemeente zei aangifte te zullen doen bij de politie.³¹⁰ De burgemeester voegde er later aan toe dat het monument binnen een week verwijderd moest zijn, omdat een vergunning ontbrak.³¹¹ Het monument is voorlopig naar de binnentuin van het Maritiem MuZEEum Zeeland verhuisd.

Ook omstreden straatnamen zijn in Nederland onder de loep genomen. In 2016 stuurde actiegroep De Grauwe Eeuw een schriftelijk verzoek naar de commissie straatnaamgeving van de gemeente Utrecht om straatnamen te laten verwijderen die verwijzen naar koloniale helden.³¹² De brief was onderdeel van een nationale actie tegen de verheerlijking van het koloniale verleden in Nederland, te beginnen in Utrecht. De actiegroep vond het racistische indoctrinatie dat er in Utrecht een

308 *Utrecht nieuws*, ‘Utrecht krijgt monument over slavernijverleden in Griftpark’, 01-12-2022 (<https://www.utrecht.nl/nieuws/nieuwsbericht-gemeente-utrecht/utrecht-krijgt-monument-over-slavernijverleden-in-griftpark/>); Marten Nauta, ‘Excuses voor vertraging bouw slavernijmonument Groningen’, *RTV Noord*, 16-11-2022 (<https://www.rtvnoord.nl/nieuws/975900/excuses-voor-vertraging-bouw-slavernijmonument-groningen>); Lisa Djasmadi, ‘Herdenken, helen en herstellen: het Haags koloniaal en slavernijverleden’ (<https://www.kis.nl/artikel/herdenken-helen-en-herstellen-het-haags-koloniaal-en-slavernijverleden>).

309 NOS, ‘Vlissingen wilde het niet, maar heeft nu toch slavernijmonument’, 30-06-2023 (<https://nos.nl/collectie/13918/artikel/2480877-vlissingen-wilde-het-niet-maar-heeft-nu-toch-slavernijmonument>).

310 NOS i.s.m. Omroep Zeeland, ‘Slavernijmonument Vlissingen dag na onthulling beklad’, 01-07-2023 (<https://nos.nl/artikel/2481006-slavernijmonument-vlissingen-dag-na-onthulling-beklad>); Judith Harmsen, ‘Slavernijmonument Vlissingen moet toch weer weg’, *de Volkskrant*, 04-07-2023.

311 NOS i.s.m. Omroep Zeeland, ‘Slavernijmonument Vlissingen dag na onthulling beklad’, 01-07-2023 (<https://nos.nl/artikel/2481006-slavernijmonument-vlissingen-dag-na-onthulling-beklad>); Judith Harmsen, ‘Slavernijmonument Vlissingen moet toch weer weg’, *de Volkskrant*, 04-07-2023.

312 ‘Groep “De Grauwe Eeuw” wil naamsverandering straten Lombok: “Racistische indoctrinatie”’, *DUIC* (De Utrechtse Internet Courant), 18-08-2016 (<https://www.duic.nl/algemeen/stichting-wil-naamsverandering-straten-lombok-racistische-indoctrinatie/>). De Lombokwijk was in 1920 opgeleverd. Bettina van Santen, ‘Lombok’, *Onze Indische Buurten* (<https://indischebuurten.nl/buurten/utrecht>).

Jan Pieterszoon Coenstraat is, vernoemd naar een massamoordenaar die de bevolking op de Banda-eilanden heeft uitgeroeid ‘ten gunste van handelsbelangen’. De gemeente reageerde met de mededeling dat het wijzigen van straatnamen alleen bij hoge uitzondering gebeurt en dat het administratief ingewikkeld is. Ook was volgens de gemeente onduidelijk of er draagvlak was voor de naamswijzigingen. Toch werden gesprekken gevoerd met actievoerders en bewoners over de straatnamen. Na bedreigingen, zoals aan het adres van de directeur van Rijkswaterstaat, formeel verantwoordelijk voor de naam van de Coentunnel, wilde de gemeente niet langer met de Grauwe Eeuw aan tafel zitten.³¹³ Ze bleef wel in gesprek met andere burgerorganisaties en medewerkers van de Universiteit Utrecht.

Er kwam een plan van aanpak. Er werd een wandeling *Bitterzoete route* opgezet langs vijftien straten, met uitleg over de namen. Ook nam de gemeenteraad een motie aan om onderzoek te doen naar het Utrechts slavernijverleden.³¹⁴ De straatnamen in de wijk Lombok bleven gehandhaafd.³¹⁵ Voor de gemeente Utrecht leidde dit proces tot meer bewustwording over erkenning, herkenning en zichtbaarheid van het slavernijverleden. De ervaringen waren ook leerzaam voor andere gemeenten. De nadruk kwam voortaan te liggen op geleidelijkheid en dialoog, en er werd meer ingezet op wijkniveau en maatwerk. Ook werd gekeken naar ‘een goede afspiegeling van de bewoners, gemeenschappen, belanghebbenden’ bij de samenstelling van gespreksgroepen.³¹⁶ Amsterdam besloot in 2019 dat circa dertig straten in een nieuwe wijk (Centrumeiland) in IJburg namen zullen krijgen die kritisch verwijzen naar het koloniale verleden en/of de relaties tussen de voormalige koloniën en Nederland.³¹⁷

Naar aanleiding van de dood van George Floyd pleitten progressieve partijen in de Amsterdamse gemeenteraad in 2020 voor een naamsverandering van de Coentunnel. Wel aarzelden de partijen of alles wat aan Coen herinnert weggehaald moest worden. Burgemeester Femke Halsema besloot dat de naam van de tunnel onder het IJ voorlopig blijft. Eerst moeten Amsterdammers de gelegenheid krijgen om een keuze te maken, via een serie stadsgesprekken over discriminatie en racisme. Bovendien vond ze dat de discussie ‘over de geschiedenis in z’n geheel’ gevoerd moet worden en

313 Willem Jan Bloem, ‘Actiegroep De Grauwe Eeuw geweerd uit straatnamen overleg gemeente Utrecht’, *EenVandaag*, 01-11-2017 (<https://eenvandaag.avrotros.nl/item/actiegroep-de-grauwe-eeuw-geweerd-uit-straatnamen-overleg-gemeente-utrecht/>).

314 Er zijn interactieve wandelkaarten en informatie over de straatnamen (<https://bitterzoeteroute.nl/>). Charlotte Huisman, ‘In Utrecht kun je een historische wandeling maken langs de Jan Pieterszoon Coenstraat en andere straten met koloniale namen’, *de Volkskrant*, 26-10-2018.

315 Peter Koop, ‘Utrechtse wijk Lombok behoudt omstreden VOC-straatnamen’, *AD*, 18-10-2018. Later werden de straatnamen beklad uit protest, ‘Straatnamen in Utrechtse wijk Lombok beklad’, *DUIC*, 28-07-2020.

316 *Omgang met beladen erfgoed*, 10.

317 Inhoudelijk advies werd ingewonnen bij KITLV. Zie *Mogelijke (anti-, post-)koloniale straatnamen IJburg, Amsterdam, met advies van Gert Oostindie* (Leiden, KITLV, 2019).

‘niet op basis van incidentele verwijzingen of monumenten in de stad.’³¹⁸ Daarvoor is meer onderzoek nodig naar discutabele standbeelden en straatnamen in de openbare ruimte. Zo was het volgens haar ook in de jaren vijftig gegaan, toen de naam van de Stalinlaan onder druk van de publieke opinie werd veranderd in Vrijheidslaan.³¹⁹ Het besluit van Halsema om het oordeel aan de stad te laten is een beleidswijziging. In 2015 stelde toenmalig burgemeester Eberhard van der Laan namelijk nog dat het veranderen van straatnamen of namen van tunnels verwarrend zou zijn en de ombouwoperatie veel geld kostte. Een naamswijziging zou alleen mogelijk zijn als er zwaarwegende redenen waren, die nog niet bekend waren toen de naam aan een straat of tunnel werd gegeven. Dat was volgens Van der Laan bij Coen niet zo: ‘De betekenis van de vernoemde persoon moet in de context van zijn eigen tijd worden gezien.’³²⁰ Van der Laan was – net als veel Nederlanders – overduidelijk onbekend met de kritische geluiden over de gouverneur-generaal in zijn eigen tijd en de eeuwen daarna.

De nationaal coördinator tegen discriminatie en racisme Rabin Baldewsingh vroeg zich bij de KNAW-werkconferentie in 2022 af ‘hoe we ervoor kunnen zorgen dat grote groepen Nederlanders die aanstoot nemen aan wat er in de openbare ruimte staat zich gehoord voelen.’³²¹ Beeldend kunstenaar Raul Balai deed een oproep tot het radicaal hercontextualiseren van publieke beelden door kunstenaars. In Hoorn kan volgens hem rond Coen een constellatie gebouwd worden met standbeelden van mensen die zich verzetten tegen de VOC en de Nederlandse kolonisator.³²²

4.5 Conclusies

De omgang met de in dit hoofdstuk behandelde standbeelden loopt qua tijd en context uiteen. De beelden van Coen (1893) en Donders (1926) werden op initiatief van de elite opgericht, de onthullingen groots aangepakt. Een zegepralende Coen in Hoorn belichaamde de trots op de handelsgeest van de VOC en het Nederlandse koloniale rijk, een narratief dat ook destijds niet door iedereen werd gedeeld. Donders met de geknielde man in Tilburg vormde de apotheose van de katholieke emancipatie die het zelfvertrouwen en de eigenwaarde van de Tilburgers versterkte. Terwijl er

318 Ruben Knoops, ‘Raad wikt en weegt: moet Coentunnel andere naam krijgen?’, *Het Parool*, 01-07-2020; Ruben Knoops, ‘Halsema: naamswijziging Coentunnel in handen van Amsterdammers’, *Het Parool*, 01-07-2020.

319 ‘Stalinlaan wordt Vrijheidslaan (1956)’, *Historiek*, 14-07-2019.

320 Peter Lagerweij, ‘Coentunnel Amsterdam houdt zijn omstreden naam’, *AD*, 21-01-2015. De Coentunnel is vernoemd naar de in 1921 opgerichte Coenhaven bij Amsterdam. Zie Peter-Paul de Baar, ‘Haven op drift. Van het Damrak naar de polders’, *Ons Amsterdam*, 01-11-2003.

321 Uitspraak Rabin Baldewsingh (NCDR), KNAW-werkconferentie 21-10-2022.

322 Lezing Raul Balai. ‘Oproep tot radicaal hercontextualiseren van beelden in de openbare ruimte door kunstenaars’, KNAW-werkconferentie 21-10-2022. Zie ook Mircan ed., *Undone. Hans van Houwelingen*, 119-124.

bij Coen van meet af aan protesten waren, ontstonden die bij Donders vooral in het nieuwe millennium. De twee standbeelden behoren tot de culturele fase van de koloniale herinnering en hebben inmiddels hun witte onschuld verloren. Dat ligt bij De Kom (2006) anders. Het plan voor zijn standbeeld maakt deel uit van de communicatieve fase. Het was een bottom-up initiatief: Amsterdammers – directe familieleden, nazaten van slaafgemaakten en omwonenden – wilden een permanent erbetoon aan de antikoloniale Surinaamse schrijver en verzetsstrijder. Toch kwam er kritiek.

Belangrijk bij de controverses rond de drie standbeelden is de invloed van massamedia en globalisering. De protesten van Black Lives Matter hebben in Nederland een extra impuls gegeven aan een groeiend besef dat publieke koloniale monumenten het geweld van het kolonialisme en de ontmenselijking van slavernij negeren. De beeldtaal speelt bij deze ‘zichtbare onzichtbaarheid’ een cruciale rol: Coen die vanaf een sokkel rondkijkt over het plein met aan zijn voeten een kanon, Donders die zijn hand legt op het hoofd van een halfnaakt geknielde zwarte man en De Kom die grotendeels naakt is afgebeeld. De vormgeving doet de ene keer superieur en triomfantelijk, dan weer bevoogdend of weinig respectvol aan. Voor het lot van de koloniale slachtoffers en hun nabestaanden is geen oog. Contextualisering aan de hand van een tekstbord met uitleg kan reflectie stimuleren, zo hopen bestuurders. Bij Coen en Donders vinden de critici dit onvoldoende, omdat de vorm van de standbeelden en hun centrale locatie in de openbare ruimte onveranderd blijven. Een opvallende hercontextualisering door een beeldend kunstenaar – zoals voorgesteld in Hoorn – is ook bepleit. Daar is echter tot op heden nog weinig werk van gemaakt.

Stelden bestuurders zich aanvankelijk reactief op naar aanleiding van demonstraties, recentelijk nemen de gemeenten initiatieven om gesprekken te voeren met belanghebbenden, experts en actievoerders over de toekomst van de standbeelden en straatnaamborden. Misschien moet dan wel breder gedacht worden, zoals burgemeester Halsema al suggereerde: ‘niet op basis van incidentele verwijzingen of monumenten in de stad’. Een analyse van het herinneringslandschap van een stad of regio kan helpen om te bekijken welke collectieve herinneringen van het koloniale slavernijverleden aan bestaande of nieuw gecreëerde plaatsen in de openbare ruimte gekoppeld kunnen worden en op welke wijze. Dat is voor de monumenten van oorlogen en genociden niet minder belangrijk, zoals uit het volgende hoofdstuk zal blijken.

1. Feestelijke onthulling standbeeld J.P. Coen in 1893 in aanwezigheid van burgemeester Zimmerman en enkele ministers, zoals de minister van Koloniën Willem Karel van Dedem.

2. Prins Claus op de VOC- tentoonstelling in Hoorn krijgt informatie van de Molukse kunstenaar Willy Nanlohy over de wandaden van J.P. Coen, 1987.

3. Protesten en contraprotesten rond het standbeeld van J.P. Coen in 2020.

4. Borstbeeld Jo van Heutsz in Coevorden, onthuld door prins Hendrik der Nederlanden in 1933.

5. Monument Indië-Nederland; oorspronkelijk Van Heutsz monument. Kunstenaar Jan Kleingeld ontwierp de wijziging in woord en beeld.

6. Protest tegen het monument Indië-Nederland, 2012.

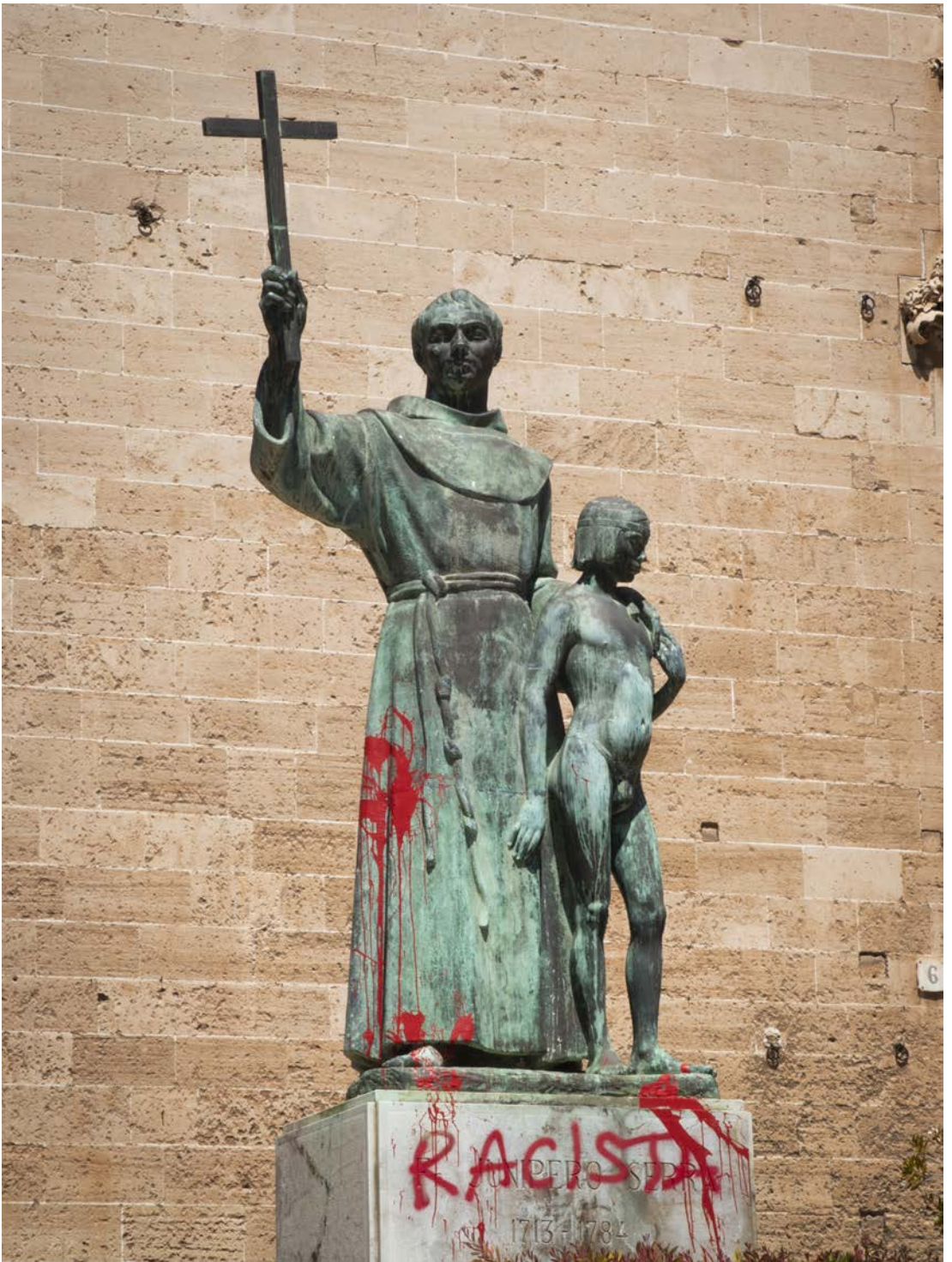
7. Ceremoniële onthulling standbeeld Peerke Donders in 1926 met kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders.

8. Bronzen standbeeld Peerke Donders en geknielde onbekende man.

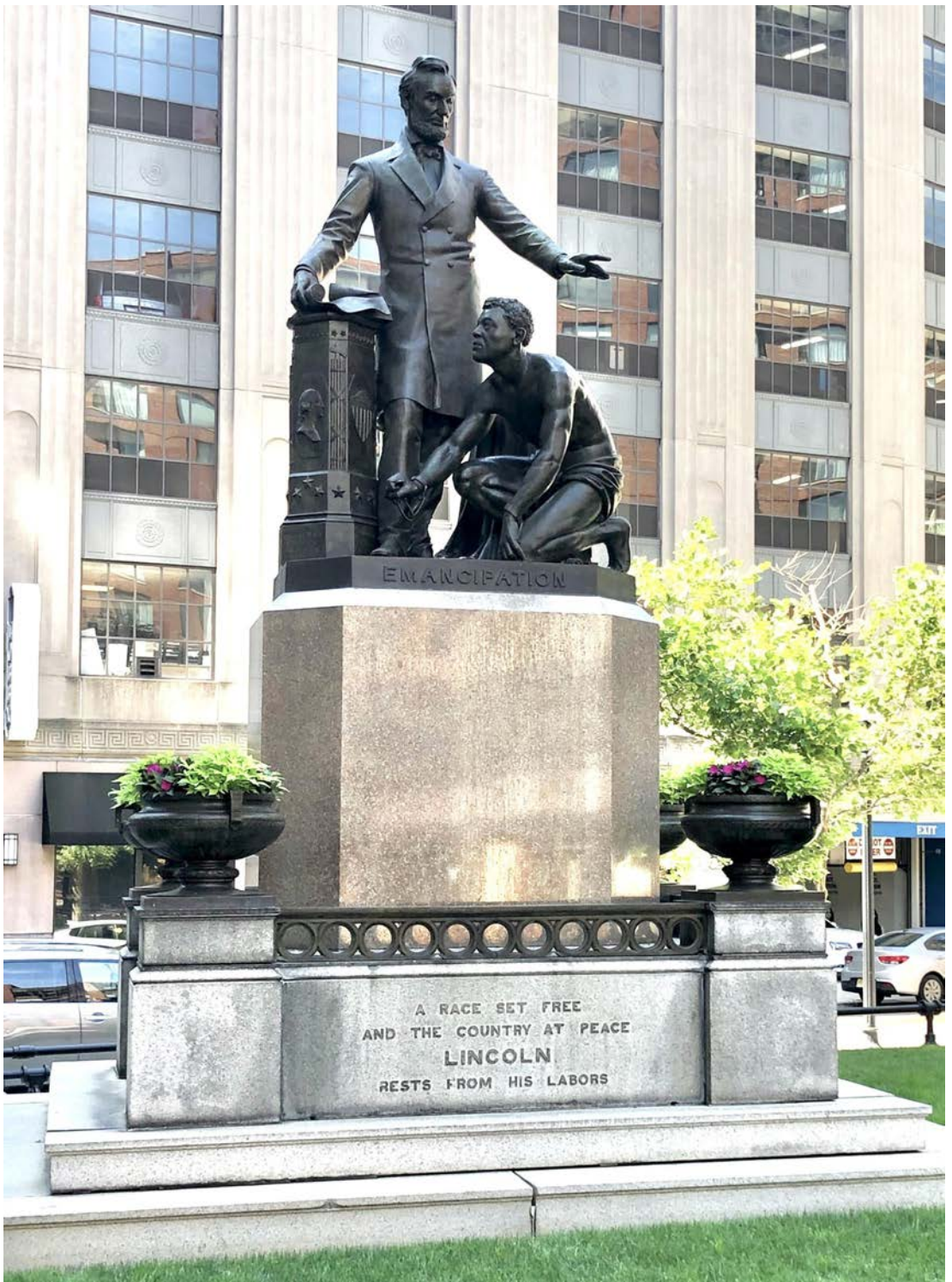
9. Standbeeld Peerke Donders met protestbord Black Lives Matter (BLM) in 2020.

10. Standbeeld Spaanse missionaris Junípero Serra, in 2020 beklad in zijn geboorteplaats Palma de Majorca.

11. Standbeeld Anton de Kom in Amsterdam, onthuld in 2006.

12. Kopie van het Emancipatiemonument uit Washington DC in Boston, onthuld in 1879.

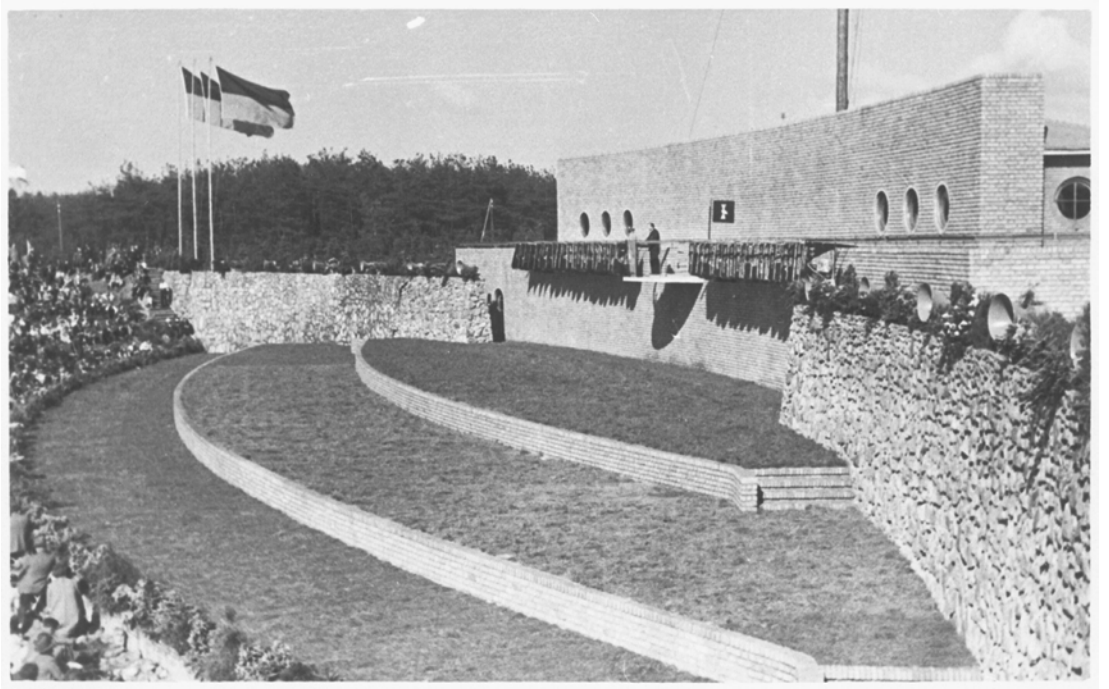
13. Slavernijmonument Vlissingen, in 2023 beklad met rechtsextremistische leuzen.

14. Het Tuijll van Serooskerkenmonument, de 'groetende sportman' in Amsterdam.

15. Restant van de Muur van Mussert, onderdeel van het NSB-partijterrein, gebouwd in 1936.

16. Hagespraak van Mussert op het partijterrein in Lunteren, 22 juni 1940.

17. Grafmonument van NSB-er Leendert Willem de Leeuw op het 'verloren kerkhof' bij de begraafplaats in Roermond, gebouwd in 1943.

18. Monument van Joodse erkentelijkheid in Amsterdam, ook bekend als Monument van Joodse Dankbaarheid.

19. Monument De Schommel in Nijmegen ter nagedachtenis aan 763 burgers die zijn omgekomen bij het geallieerde bombardement in 1944, onder wie 24 kinderen.

20. Onthulling eerste Stolpersteine op 19 mei 2022 in Breda ter nagedachtenis aan Gerhard van de Rhoer, door burgemeester Paul Depla en kleinzoon Gerhard van de Rhoer.

21. De eerste Stolperstein in Breda met een foto van opa Van de Rhoer en kleinzoon.

22. Armeens monument (*chatsjkar* of *khachkar*) op begraafplaats De Boskamp in Assen, onthuld in 2001.

23. Tekst bij het Armeens monument met het later toegevoegde woord 'genocide'.

24. Tijdelijk Monument Srebrenica is Nederlandse geschiedenis in Amsterdam.

25. Bouw van de Tweede Coentunnel, geopend 2013.

26. Compilatie straatnaamborden

27. Logo Bitterzoete Route. Wandeling in de Utrechtse wijk Lombok met uitleg over de koloniale straatnamen.

28. Onthulling naambord in 2023 voor een viaduct bij Arnhem ter nagedachtenis aan de in Bosnië gesneuvelde Dutchbatter Jeffrey Broere.

Nationaal Holocaust Namenmonument, Amsterdam

5. OORLOGEN EN GENOCIDEN IN DE 20^E EEUW

5.1 Inleiding

Enkele jaren geleden ontstond commotie over de plannen om de afbrokkelende ‘muur van Mussert’ op camping de Goudsberg in Lunteren (gemeente Ede) te restaureren. De muur is een restant van een nationaalsocialistisch complex waar NSB-leider Anton Mussert tussen 1936 en 1940 enkele partijbijeenkomsten hield. Het verzet tegen de bescherming kwam voort uit de vrees dat het bouwwerk een pelgrimsoord voor neonazi’s zou worden. Anderen vonden juist dat dit dadererfgoed in de openbare ruimte een plek moest krijgen om ook die kant van het Nederlandse verleden niet te vergeten. De wethouder verklaarde dat de gemeente een morele verantwoordelijkheid heeft om dit erfgoed voor de toekomst te behouden. Dat zou volgens haar ‘op een zorgvuldig en nette manier moeten gebeuren, die past bij de beladenheid waarmee de muur is omgeven en die rekening houdt met de gevoelens van mensen met herinneringen hieraan.’³²³ In 2018 hakte minister Van Engelshoven de knoop door en werd de muur door de RCE als rijksmonument ingeschreven.³²⁴

In dit hoofdstuk wordt de omgang met één standbeeld en drie monumenten geanalyseerd. Na een korte inleiding over de oprichting van herdenkingsmonumenten in de periode na de Tweede Wereldoorlog, zijn dat het standbeeld van de groetende sportman bij het Olympisch Stadion en het Holocaust Namenmonument in Amsterdam. Daarna volgen de gedenksteen in Assen over de genocide in Armenië en het tijdelijk monument in Den Haag dat de genocide in Srebrenica herdenkt.

323 Henk Slechte, ‘De Muur van Mussert: Geschiedenis is ook monumentaal als die niet deugt’, *Trouw*, 17-11-2017; ‘Eigenaar camping: “Muur van Mussert staat in de weg”’, *Omroep Gelderland*, 07-11-2017 (<https://www.gld.nl/nieuws/2148090/eigenaar-camping-muur-van-mussert-staat-in-de-weg>); Annemieke Diekman, ‘Beladen herinneringen’, *VNG Magazine* (2019) nr. 19.

324 De muur werd op 04-09-2018 ingeschreven als rijksmonument onder de noemer ‘Verenigingsgebouw, Nationaal Tehuis van de NSB’. RCE rijksmonumentenregister, nr. 532514.

5.2 De Tweede Wereldoorlog en de Shoah

In de eerste maanden na de Tweede Wereldoorlog werd in Nederland in rap tempo een onoverzienbare rij monumenten opgericht.³²⁵ Gemeentebesturen wilden geval- lenen als gevolg van Duitse represailles, gesneuvelde militairen en verzetsstrijders eren, terwijl naar de vormgeving weinig werd omgekeken. De Nederlandsche Kring van Beeldhouwers ergerde zich aan het amateurisme en vroeg het Militair Gezag om een einde te maken aan de wildgroei. Dat gebeurde. Vanaf 15 oktober 1945 moesten nieuwe plannen vooraf ingediend worden bij het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, dat werd geadviseerd door elf provinciale commissies en een Centrale Commissie. Het kwam wel eens voor dat ‘een al opgericht monument op last van de minister (werd) afgebroken, of verplaatst naar een minder zichtbare plek. Soms omdat de artistieke kwaliteit onder de maat was.’³²⁶ Tegelijkertijd trachtte de overheid door regelgeving de nog levende herinnering aan de oorlog in een nationaal kader te plaatsen, waardoor een nationaal herinneringsdiscours ontstond zoals ook in andere landen gebeurde.³²⁷

Tijdens de wederopbouw was er weinig aandacht voor slachtoffers van de Duitse vervolging, hooguit in de marge. Gedenktekens over de Jodenvervolging werden in diverse gemeenten na 1960 opgericht, waarbij ook hier het nationale perspectief overheerste. Toen drong pas door hoeveel Joden waren weggevoerd en in kampen vermoord. Toen pas ontstond discussie over de houding van Nederlanders en de overheid, over collaboratie en passiviteit.³²⁸ Nog later volgde erkenning van andere categorieën slachtoffers en verzeen ook voor hen monumenten, zoals voor Sinti, Roma, Jevoha’s getuigen en homoseksuelen.

Over slachtoffers als gevolg van de bombardementen door de bevrijders werd lang gezwegen. Zo werd Nijmegen op 22 februari 1944 zwaar gebombardeerd door de geallieerden. Ruim 760 mensen, onder wie veel kinderen, kwamen om; het station en een groot deel van de binnenstad lagen in puin. De oorzaken bleven lang onduidelijk. Was het een vergissing of had de regering in Londen ingestemd, zoals de Duitsers beweerden? Een complicerende factor was dat de nazi’s het bombardement als propaganda misbruikten ter legitimatie van hun bezetting.

325 Hans Blom, ‘Het leed, de vastberadenheid en de mooie vrede. Het Nationaal Monument op de Dam’, in N.C.F. van Sas, *Waar de blanke top der duinen en andere vaderlandse herin- ningen* (Amsterdam: Contact, 1995) 137-150; Frank van Vree, *In de schaduw van Auschwitz. Herinneringen, beelden, geschiedenis* (Groningen: Historische uitgeverij, 1995) 29-30.

326 Bas Kromhout, ‘Oorlogsmonumenten in Nederland’, *Historisch Nieuwsblad*, 17-04-2017; Blom, ‘Het leed’, 139.

327 Van Vree, *In de schaduw van Auschwitz*, 29 en 93.

328 Peter Romijn, ‘The “Lesser Evil” – the case of the Dutch local authorities and the Holocaust’, in *The Persecution of the Jews in the Netherlands, 1940-1945* (Amsterdam: Vossiuspers, 2012) 13-26.

Omdat een bondgenoot van Nederland de bommen had geworpen, werd het drama stilgezwegen.³²⁹ Op initiatief van burgers werd in 1984 in de Molenkerk een oecumenische dienst gehouden die tot verassing van B&W werd bijgewoond door ruim negenhonderd mensen.³³⁰ Vijf jaar later opende burgemeester Ien Dales een kleine expositie over de ramp in het Bevrijdingsmuseum te Groesbeek. Begin jaren negentig kregen ooggetuigen en nabestaanden bij een Nijmeegs Vertelfestival de eerste kans om over hun ervaringen te vertellen. In 2000 werd monument De Schommel van kunstenaar Henk Visch op de voormalige speelplaats van de Montessorischool onthuld, de locatie waar sindsdien jaarlijks een officiële herdenking wordt gehouden.³³¹ Het monument – een ijzeren, vier meter hoge schommel die traag kan bewegen – symboliseert de onschuld van de kinderen die slachtoffer werden van het bombardement.

Van bestaande monumenten was het niet altijd duidelijk of er een relatie was met de Tweede Wereldoorlog, het nazisme of fascisme. Ook over het beeld van de sportman met gestrekte arm bij het Olympisch Stadion rezen vragen in die zin.

De groetende sportman

Naar aanleiding van de Olympische Zomerspelen in 1928 verrees in Amsterdam een Olympisch Stadion in het huidige stadsdeel Zuid. Op het binnenterrein van het stadion, vlakbij de ingang, kwam een architectonische sculptuur van baksteen met daarop een bijna drie meter hoog bronzen standbeeld van een sportman, geplaatst op een gemetselde sokkel. Het beeld was ontworpen door de beeldhouwster Gerarda Rueb in samenwerking met de architect van het stadion, Jan Wils. Het was opgericht ter nagedachtenis aan de oprichter en eerste voorzitter van het Nederlands Olympisch Comité, Frits van Tuyll van Serooskerken. Van daar de officiële naam *Van Tuyll-monument*. De sporter staat met een omhoog gestrekte arm, bedoeld als een verbeelding van de olympische groet destijds. Vanaf de jaren dertig werd dit gebaar echter sterk geassocieerd met de Hitler-groet. Om die reden werd het vanaf de Olympische Zomerspelen in 1948 in Londen

329 Joost Rosendaal, *Nijmegen '44. Verwoesting, verdriet en verwerking* (Nijmegen: Vantilt, 2009) 287.

330 Rosendaal, *Nijmegen '44*, 276.

331 'Het verdriet van Nijmegen: Amerikaanse bommen op de Waalstad. Herdenking bij monument De Schommel – Omroep Gelderland' ([https://gelderland.75jaarvrijheid.nl/1944/2128184/het-verdriet-van-nijmegen-amerikaanse-bommen-op-de-waalstad](https:// gelderland.75jaarvrijheid.nl/1944/2128184/het-verdriet-van-nijmegen-amerikaanse-bommen-op-de-waalstad)). Zie voor het monument het register oorlogsmonumenten van Nationaal Comité 4 en 5 mei (<https://www.4en5mei.nl/oorlogsmonumenten/zoeken/2358/nijmegen-de-schommel>).

verboden bij de Spelen.³³²

In de loop van de tweede helft van de twintigste eeuw raakte het Olympisch Stadion dermate in verval dat de gemeente Amsterdam aan het einde van de jaren 1980 besloot tot sloop. Dit plan werd, mede door steun van toenmalig minister Hedy d'Ancona van VWC, voorkomen. Zij liet het Olympisch Stadion op de rijksmonumentenlijst plaatsen.³³³ De publieke reddingsactie die daarop volgde, zorgde ervoor dat het stadion grondig werd gerenoveerd. In 2000 werd het vernieuwde stadion geopend. Vervolgens nam de gemeente het omliggende gebied onder handen en werd de openbare ruimte rondom het stadion opnieuw ingericht.³³⁴ Bij deze laatste renovatie in 2007 werd een muur deels verwijderd, waardoor het Van Tuyll-monument op zichzelf in de openbare ruimte kwam te staan. Voorbijgangers reageerden sindsdien soms geschokt bij het zien van het beeld vanwege de omhoog gestrekte arm van de sportman. Zodoende werd het beeld omstreden. Een plaquette op het plaveisel gaf als toelichting dat het gebaar een olympische groet toont die op een Hitlergroet lijkt maar 'daarmee geen enkele verbintenis heeft'.³³⁵ De directie had echter grote twijfels over deze verklaring en wendde zich in augustus 2019 tot de gemeente Amsterdam met het verzoek om het monument te mogen verplaatsen vanwege 'de negatieve reacties en emoties die het beeld losmaakt: de geheven arm van de sporter (...) roept vooral herinneringen op aan de gruweldaden van fascisme en nazisme'. Naar aanleiding van dit verzoek zocht de afdeling Monumenten en Archeologie van de gemeente Amsterdam de geschiedenis van het beeld uit en publiceerde een uitgebreide notitie over het Van Tuyll-monument.³³⁶

Dat de olympische groet zou zijn ontstaan in de Romeinse oudheid klopt niet. De oorsprong van het gebaar is vermoedelijk afkomstig van de kunstschilder Jacques-Louis David. Op zijn bekende schilderij *De eed van de Horatii* (1784) zweren de drie broers Horatii met omhoog gestrekte arm dat zij Rome zullen verdedigen tot hun dood, een

332 Op filmpjes van de openingsceremonies van de Spelen in 1920, 1924, 1928, 1932, 1936 is de Olympische eed en/of Olympische groet te zien. In 1948 mochten Duitsland en Japan niet deelnemen. Over de ceremonies met de filmpjes en het verbod van de Olympische groet in 1948 zie Bryan Pinkall, 'Olympic Ceremony Records', 11-07-2012 (<https://bryanpinkall.blogspot.com/2012/07/1948-summer-olympic-opening-ceremony.html>).

333 Rogier Verkroost, 'De strijd om het Olympisch Stadion', *Historiek*, 19-05-2018. Het Van Tuyll-monument werd op 17-01-1995 ingeschreven als rijksmonument. Rijksmonumentenregister RCE, nr. 451751.

334 'Precies 25 jaar geleden werd het Olympisch Stadion gered van de sloop', *Sportgeschiedenis.nl*, 03-12-2021 (<https://sportgeschiedenis.nl/olympische-spelen/precies-25-jaar-geleden-werd-het-olympisch-stadion-gered-van-de-sloop/>).

335 Citaat uit de tekst van de oorspronkelijke plaquette bij het standbeeld.

336 Jan Smit, *Notitie over het Van Tuyll-monument (bij het Olympisch Stadion 1)* (Gemeente Amsterdam, 2019).

geliefd onderwerp uit de Romeinse mythologie.³³⁷ Ook op andere schilderijen werd dit gebaar afgebeeld en bij het grote publiek raakte het bekend als ‘de Romeinse groet’. In 1919 introduceerde Gabriele D’Annunzio – de Italiaanse ‘dichter-soldaat’, nationalist en extreme racist – de groet als een opzwevend gebaar voor zijn paramilitaire troepen tijdens de bezetting van de havenstad Fiume (later Rijeka). Nadat Benito Mussolini de macht in 1922 had overgenomen, integreerde hij het gebaar in parades en andere theatrale rituelen voor zijn fascistische beweging.³³⁸ De fascistische groet werd ook in de wet verankerd. Italiaanse ambtenaren waren voortaan verplicht om op deze wijze te groeten. De bedoeling was zelfs dat de groet het handen schudden helemaal zou vervangen; dat gebaar gold als te bourgeois. Adolf Hitler, die Mussolini op dat moment nog bewonderde, nam de groet in 1923 over voor zijn NSDAP en voegde er de uitroep ‘Sieg Heil’ aan toe.³³⁹ Na de machtsovername in 1933 werd de Hitlergroet voor heel Duitsland verplicht.³⁴⁰

Bij de officiële opening van de Olympische Spelen in Antwerpen in 1920 werd voor het eerst de Olympische eed van trouw door een sporter met opgeheven rechterarm op een verhoging uitgesproken.³⁴¹ Later gebruikten sporters deze eed tijdens het binnenwandelen in het stadion bij de opening ook als begroeting. Grondlegger en tweede voorzitter van het Internationale Olympisch Comité, Pierre baron de Coubertin, introduceerde de olympische groet in 1924 voor de Spelen van Parijs.³⁴² De groet zou tot 1940 een traditie blijven bij de Olympische spelen. Het gebruik ervan werd echter ingehaald door de geschiedenis. Bekend zijn de beelden van geüniformeerde fascist en nazi’s die hun leider met omhoog gestrekte arm begroeten. Hoewel het beeld bij het Olympisch Stadion dateert uit 1928 en de kunstenaar Rueb voor zover bekend geen enkel verband met de Italiaanse en Duitse dictatoriale regimes had beoogd, riep het beeld van de groetende sportman onbedoeld toch associaties op met fascisme en nazisme.

337 Ruud van Capelleveen, ‘Jacques-Louis David (1748-1825)’, *CultuurArchief.nl* (<https://www.cultuurarchief.nl/kunstenaars/david-jacques-louis.htm>).

338 Robert Paxton, *The Anatomy of Fascism* (New York: Knopf, 2004) 59; Robin te Slaa, ‘Het revolutionaire bewind van “dichter-soldaat” D’Annunzio (1919-1920). Een hedonistisch paradys of een fascistisch experiment?’, *Historiek*, 05-12-2022.

339 Paxton, *The Anatomy of Fascism*, 166.

340 ‘Waar komt de Hitlergroet vandaan?’, *Geschiedenis Magazine* (<https://isgeschiedenis.nl/nieuws/waar-komt-de-hitlergroet-vandaan>) (check 07-02-2023).

341 David Goldblatt, *The Games: A Global History of the Olympics* (London: Macmillan, 2016), 104. Zie ook het filmpje van de opening in 1920 bij de website van Bryan Pinkall.

342 Het is niet duidelijk hoe de Olympische eed en groet zich tot elkaar verhielden. De oude filmpjes op de website van Bryan Pinkall laten beide zien. Zie ook Jesper Roele, ‘Omstreden standbeeld met “Hitlergroet” bij Olympisch Stadion weggehaald’, *Het Parool*, 21-03-2022.

De Stichting Olympisch Stadion Amsterdam concludeerde dat het verhaal van de Romeinse groet een fabeltje is en dat de associatie met fascisme en nazisme was aangetoond.³⁴³ De directie van het stadion wilde daarom namens de eigenaar³⁴⁴ een vergunning bij de gemeente aanvragen om het Van Tuyll-monument te verplaatsen. Voor dergelijke vergunningen dient eerst bij de RCE om advies gevraagd te worden. In januari 2020 adviseerde deze in een gesprek met de directie en de gemeente negatief, ondanks de notitie van de gemeentelijke afdeling Monumenten en Archeologie. De RCE sloot verplaatsing in beginsel niet uit, maar eerst moest een maatschappelijke discussie over het Van Tuyll-monument gevoerd worden.³⁴⁵ De directie vond de historische verbondenheid van het standbeeld met fascisme en nazisme wel duidelijk uitgelegd in de notitie en legde het advies van de RCE naast zich neer. Zij diende in juni 2020 een formele aanvraag in om het standbeeld te mogen verplaatsen naar het binnenterrein, in afwachting van een definitieve bestemming. De directie verzocht de gemeente Amsterdam ook om de plaquette met de onjuiste toelichting weg te halen. Dat laatste gebeurde spoedig daarna. De groetende sportman bleef echter voorlopig staan. Zodoende stond het monument vanaf januari 2021 zonder enige toelichting in de openbare ruimte. De directie constateerde:

Nu de plaquette is weggehaald, kleeft de smet nog meer dan voordien aan het Olympisch Stadion omdat de gestrekte arm niet langer wordt vergoelikt met de fabel van 'sportgroet uit de klassieke oudheid'. (...) Bezoekers van het Olympisch Stadion maar ook toeristen die gebruik maken van de P&R faciliteit van de parkeergarage onder het stadion worden sedertdien onthaald door een heuse Hitlergroet.³⁴⁶

Op 3 maart 2021 besloot de gemeente Amsterdam om de aanvraag voor verplaatsing van het beeld in behandeling te nemen. Om de maatschappelijke discussie te stimuleren organiseerde de directie een workshop 'Emotienetwerken' met ruim twintig deelnemers, begeleid door de Reinwardt Academie.³⁴⁷ Dat resulteerde bij de deelnemers in meer kennis over en begrip voor de achtergronden van het beeld. De vergunning van de gemeente kwam op 7 oktober 2021, vlak voordat de Amsterdam

343 Harmen van Dijk, 'Olympisch Stadion verwijderd beeld dat "Hitlergroet" brengt', *Trouw*, 14-08-2020.

344 Het Olympisch Stadion, inclusief het beeld, is sinds 1999 eigendom van de VvE (Vereniging van Eigenaren) Olympisch Stadion die twee leden heeft: Stichting Olympisch Stadion Amsterdam en Bouwinvest. Deze entiteit heeft het besluit tot verplaatsing genomen.

345 Zie over het RCE-advies de website van het Cuypersgenootschap (<https://www.cuypersgenootschap.nl/behoudsacties/cuypersgenootschap-volgt-plannen-van-tuyll-monument-olympisch-stadion/>).

346 Tijdslijn gebeurtenissen rond de verplaatsing van het standbeeld, directie Olympisch Stadion Amsterdam.

347 Dertig tegenstanders van verplaatsing waren uitgenodigd. Slechts één tegenstander kwam. Deze vertelde na afloop begrip te hebben voor het besluit tot verplaatsing. Mailcorrespondentie met Ellen van Haaren, 08-02-2023.

Marathon vanaf het Olympisch Stadion met meer dan 50.000 bezoekers zou vertrekken.³⁴⁸ Ruim drie maanden later werd het standbeeld besmeurd met leuzen als ‘fuck nazi’s’ en ‘fascists die’. Directeur Ellen van Haaren legde aan de pers uit dat de bekladding de urgentie van de verplaatsing aangaf.³⁴⁹ De verwachting was ook dat een ander tekstbord bij het beeld de weerstand niet zou wegnemen.³⁵⁰ De eigenaar (VVE Olympisch Stadion) besloot om het standbeeld te verplaatsen. Aldus werd het beeld op 21 maart 2022 bij de ingang weggehaald, niet toevallig op de Internationale Dag Tegen Racisme en Discriminatie, die door de VN is ingesteld naar aanleiding van het bloedbad in Sharpeville in Zuid-Afrika in 1960. De (witte) politie had toen het vuur geopend op een groep mensen die demonstreerde tegen apartheid. Het Olympisch Stadion greep deze dag aan om het beeld met de gestrekte rechterarm – symbool voor ‘structurele, gewelddadige uitsluiting’ – uit de publieke ruimte te halen, dus ‘uit het zicht van passanten en buiten het bereik van vandalen of adepten.’³⁵¹

Dit alles gebeurde in afwachting van een definitieve bestemming. De Stichting Cuypers Genootschap had namelijk beroep aangetekend tegen het besluit van de gemeente. Dit genootschap, dat zich inzet voor het behoud van bouwkundig erfgoed uit de negentiende en twintigste eeuw, vond de motivatie onvoldoende onderbouwd. Het standbeeld had tevoren, zo was het argument, nauwelijks commotie opgeroepen en er was niets gedaan met de adviezen van de RCE en de gemeentelijke Commissie voor Ruimtelijke Kwaliteit die pleitten voor meer onderzoek naar de noodzaak van verplaatsing, naar ‘de effecten ervan op de monumentale waarde van het beeld én naar een goede, definitieve locatie na verplaatsing.’³⁵² Volgens het genootschap zou de geschiedenis op deze manier uitgewist worden.³⁵³ Een jaar later besloot de rechter

348 De omgevingsvergunning is verleend na een traject dat ruim twee jaar had geduurd. Hangende het beroep van het Cuypersgenootschap werd gewacht met verplaatsing. De kwestie werd urgent na de bekladding. Het beeld werd dus verplaatst vooruitlopend op de uitspraak van de rechter. Dat kon omdat deze handeling reversibel was. Mailcorrespondentie Ellen van Haaren, 23-03-2023.

349 ‘Amsterdam stadion beklad met leuzen: “Fuck nazi’s”’, *AT5 Echt Amsterdams Nieuws*, 16-01-2022 (<https://www.at5.nl/artikelen/213056/olympisch-stadion-beklad-met-leuzen-fuck-nazis>); ‘Olympisch Stadion beklad met “fuck nazi’s”-leuzen’, *De Telegraaf*, 16-01-2022.

350 Ellen van Haaren tijdens gespreksronde-3, 29-04-2022.

351 Het besluit van de eigenaar – de VVE Olympisch Stadion – om het beeld te verplaatsen werd gedragen door de beide leden, het bestuur en in het geval van SOSA, ook door de toezichthouders en alle medewerkers.

352 ‘Cuypersgenootschap tekent beroep aan tegen vergunning verplaatsen Van Tuyll-monument’, *Het Cuypers Genootschap*, 06-12-2021 (<https://www.cuypersgenootschap.nl/behoudsacties/cuypersgenootschap-tekent-beroep-aan-tegen-vergunning-verplaatsen-van-tuyll-monument/>).

353 ‘Standbeeld met “Hitlergroet” mag in trappenhuis Olympisch Stadion blijven staan’, *Het Cuypers Genootschap*, 15-12-2022 (<https://www.cuypersgenootschap.nl/nieuws/standbeeld-met-hitlergroet-mag-in-trappenhuis-olympisch-stadion-blijven-staan/>).

echter dat het standbeeld op het terrein van het stadion mag blijven staan.³⁵⁴ De sportman staat nu in het trappenhuis bij de entree van vak I, dat enkel toegankelijk is voor publiek bij grote evenementen. Het beeld is ook een vast onderdeel van de rondleidingen door het stadion.

Het Nationaal Holocaust Namenmonument

Binnen het nationale herdenkingskader was er direct na de oorlog weinig ruimte voor een speciaal monument voor de Jodenvervolging. Een van de redenen was dat de autoriteiten geen onderscheid wilden maken tussen Joden en niet-Joden, zoals de bezetter had gedaan. In 1950 was er één uitzondering: het monument *Herdenking burgerzin Amsterdamse bevolking tegenover de Joodse bevolking*, vervaardigd door Jobs Wertheim.³⁵⁵ Lange tijd was dit het enige publieke herdenkingsteken dat refereerde aan de Shoah. Refereerde, want in plaats van de slachtoffers stond de dankbaarheid van de Joodse overlevenden aan de Amsterdammers centraal. Het monument aan het Weesperplein, deel van de oude Jodenbuurt, bestaat uit vijf panelen. In het middelste is een vrouw afgebeeld met de tekst '1940-1945 Aan de beschermers der Nederlandse Joden in de bezettingsjaren'. Daarboven staat een Davidster. Joodse overlevenden hadden het initiatief genomen voor het monument, maar velen uit de Joodse gemeenschap waren er van meet af aan heel kritisch over. Het plan om een urn met as uit Auschwitz bij het monument te plaatsen stuitte bij hen dan ook op verzet.³⁵⁶

De geschiedenis van het zogeheten Dankbaarheidsmonument hield hiermee niet op. Nadat het al eens een verhuisd was vanwege de aanleg van de metro, moest het voor de bouw van het Holocaust Namenmonument weer worden verplaatst, terug naar het Weesperplein. Die herplaatsing in 2020 riep in de pers opnieuw gemengde gevoelens op. Het was in de periode van Black Lives Matter, met wereldwijde protesten tegen koloniale standbeelden. Kon dit 'foute monument' ook niet beter worden verwijderd en in een museum worden geplaatst? Dit was een misplaatst monument, aldus de *NRC*, 'als je bedenkt dat bijna driekwart van de 140.000 Nederlandse Joden de bezetting niet overleefde. Het overgrote deel van de Nederlanders keek toe en deed niets – of hielp de bezetter een handje.'³⁵⁷ Nadat er bij het herplaatste monument een verklarend tekstbord kwam, bedaarden de gemoederen wat. Intussen was over de oprichting en uitwerking van het Holocaust Namenmonument echter hevige commotie ontstaan.

354 Dat was op 25 november 2022. Berichtgeving *NOS Nieuws* i.s.m. *NH Nieuws* (<https://nos.nl/artikel/2453933-omstreden-standbeeld-mag-in-trappenhuis-olympisch-stadion-blijven-staan>).

355 Blom, 'Het leed', 144; Van Vree, *In de schaduw van Auschwitz*, 94.

356 'Monument van Joodse Erkentelijkheid', Stadsarchief Gemeente Amsterdam (<https://www.amsterdam.nl/stadsarchief/stukken/tweede-wereldoorlog/monument-joodse-erkentelijkheid/>); Van Vree, *In de schaduw van Auschwitz*, 93.

357 Thijs Niemantsverdriet, 'Het pijnlijkste monument van Amsterdam', *NRC*, 07-10-2021.

Het initiatief voor het Namenmonument kwam in 2007 van het Nederlands Auschwitz Comité, dat onder voorzitterschap stond van Jacques Grishaver.³⁵⁸ Het in 2021 gerealiseerde monument aan de Weesperstraat herdenkt ruim 102.000 Joden die vanuit Nederland zijn gedeporteerd en Nederlandse Joden woonachtig in andere landen, en 220 Sinti en Roma die in vernietigingskampen door de Nazi's zijn vermoord of zijn omgekomen bij transporten en dodenmarsen van wie geen graf bekend is.³⁵⁹ Het monument, ontworpen door Daniel Libeskind, is een labyrint van gangen met aan beide zijden twee meter hoge bakstenen muren. Van bovenaf gezien vormen de muren vier Hebreeuwse letters, een verwijzing naar het woord Lezecher dat 'in herinnering aan' betekent. Op elk van de 102.000 bakstenen staan naam, geboortedatum en leeftijd bij overlijden van een slachtoffer gegraveerd. Toenmalig Rijksbouwmeester Floris Alkemade adviseerde het Auschwitz Comité tijdens het proces. De financiering was mede gebaseerd op bijdragen van de Amsterdamse gemeente, het Rijk en particuliere donateurs die duizenden namen hebben geadopteerd. Het monument valt onder de categorie 'kunstobject in de openbare ruimte' en staat niet op de gemeentelijke monumentenlijst met beschermde status.³⁶⁰

De oprichting van dit enorme monument markeert het uitdoven van de communicatieve fase in de herinneringscultuur van de Shoah, waarin de laatste overlevenden kunnen getuigen van hun kampervaringen. Wat resteert is de culturele fase van archivering, onderzoek, publicaties, monumenten en herdenkingstekens. Het Namenmonument past in de eerder genoemde internationale trend om slachtoffers van grootschalig geweld en genocide van wie geen stoffelijke resten zijn op een bepaalde plek met een opvallend groot monument te herdenken.³⁶¹ De namen van de slachtoffers op het monument zijn belangrijk. Anders is de omvang van een catastrofe moeilijk te vatten. Dan is er alleen een abstract getal. Bekende voorbeelden zijn de *Hall of Names* in het Shoah Remembrance Center Yad Vashem in Jeruzalem, de *Herinneringsmuur* in Buenos Aires met de namen van duizenden personen die vermist raakten tijdens het Videla-regime en het *Kigali Memorial Monument* in Rwanda met de namen van slachtoffers van de genocide op de Tutsi's.³⁶² Het wrange is dat in de schetsen voor het Dankbaarheidmonument van de Joodse beeldhouwer Jaap Kaas in

358 Wim de Wagt, *Vijfhonderd meter namen. De Holocaust en de pijn van de herinnering* (Amsterdam: Boom, 2021) 200.

359 Dit is bijna de letterlijke tekst op de website van het 4 en 5 mei comité. Zie (<https://www.4en5mei.nl/oorlogsmonumenten/zoeken/4417/amsterdam-nationaal-holocaust-namenmonument>).

360 Informatie Bart Hofstee gemeente Amsterdam, 08-03-2023.

361 Een vroeg voorbeeld is het *Thiepval Memorial to the Missing of the Somme* in Noord-Frankrijk dat in 1932 werd onthuld. Het monument herdenkt 72.191 vermiste Britse en Zuid-Afrikaanse soldaten uit WOI. Zie De Wagt, *Vijfhonderd meter namen*, 18 en 199.

362 Zie (<https://www.yadvashem.org/archive/hall-of-names/shoah-victims-names.html>), (<https://after-dictatorship.org/en/continents/america/argentina/memorials.html#c2028>) en (<https://www.visitrwanda.com/interests/kigali-genocide-memorial/>).

1945 de namen van alle Joodse slachtoffers opgenomen zouden worden. Het comité voelde er toen niets voor. Dat was te zeer een aanklacht, geen dankbaarheid. Kaas trok zich terug.³⁶³

Al vroeg had het Auschwitz Comité van toenmalig burgemeester Job Cohen te horen gekregen dat er geen behoefte was aan een groot namenmonument in Amsterdam; in de Hollandsche Schouwburg was immers al een familienamenwand.³⁶⁴ In januari 2009 spoorde hij het comité aan om te overleggen met het Joods Historisch Museum. De gesprekken leverden niets op. Grishaver hield eraan vast dat het monument 'op een openbaar toegankelijke, duidelijk zichtbare plaats in de stad' moest komen. Cohen wees het initiatief daarop af.³⁶⁵ Cohens opvolger, burgemeester Eberhard van der Laan, reageerde anders. In maart 2014 besloten burgemeester en gemeenteraad om wel mee te werken aan de komst van het Namenmonument. In juni dat jaar lanceerde Van der Laan het ontwerp van Libeskind tijdens een persconferentie. Zijn eerste ontwerp voor het Wertheimpark vlakbij het Auschwitzmonument van Jan Wolkers had de buurt mede vanwege de omvang afgekeurd. Na onderzoek van een extern bureau en een haalbaarheidsstudie naar de stedenbouwkundige aspecten door de gemeente viel de keus op een groenstrook aan de Weesperstraat. Na informatie- en inspraakbijeenkomsten stemde de Amsterdamse gemeenteraad op 22 juni 2016 unaniem in met deze locatie.³⁶⁶ Veel omwonenden ervoeren dat als een klap in hun gezicht. Zij verweten de gemeenteraad dat er met hen niet over het ontwerp en niet over deze nieuwe locatie was gesproken. Waarom had er bijvoorbeeld geen artistiek-inhoudelijke discussie plaatsgevonden?³⁶⁷

Een jaar later kwam de omgevingsvergunning en volgde de kapvergunning voor 24 iepen ten behoeve van de bouw. De vraag rees vervolgens of er zorgvuldig was gehandeld bij de afgifte van een omgevingsvergunning voor het monument. Nee, zei een tiental organisaties en particulieren die bezwaar maakten tegen de komst van het monument naar het Weesperplantsoen. Ja, zeiden de gemeente en het Nederlands Auschwitz Comité.³⁶⁸ Naast de felle discussies over de procedures voelden omwonenden en andere opposanten zich ook gegriefd omdat zij door Grishaver geframed werden als mensen die de herinnering aan de Shoah niet belangrijk zouden vinden. Tijdens een inspraakronde had hij gezegd: 'Buurtbewoners die in huizen wonen waar mijn familie woonde, willen niet uitkijken op een monument dat hen herdenkt.'

363 De Wagt, *Vijfhonderd meter namen*, 62-66. Zie ook Jan Teeuwisse, *Leven en werk van beeldhouwer-tekenaar Jaap Kaas* (Utrecht: Impress BV, 1987).

364 Patrick Meershoek, 'Schimmig besluit rond omstreden Auschwitzmonument', *Het Parool*, 14-06-2014,

365 De Wagt, *Vijfhonderd meter namen*, 205-206.

366 Idem, 223.

367 Herman Vuijsje, 'Het Holocaustmonument: groot, groter, grotesk', *NRC*, 28-05-2016.

368 Patrick Meershoek, 'Verzet tegen Namenmonument laait weer op', *het Parool*, 16-05-2018; Hans van Houwelingen, 'Dit monument neemt ons denken over', *NRC* 26-10-2018.

Ze willen hun namen uitwissen.³⁶⁹ De acties tegen het Namenmonument werden zo in verband gebracht met sluimerend antisemitisme. Grishaver verweet de opstellers van een plan voor een alternatief monument op een andere locatie ‘niet zonder eigenbelang’ te opereren.³⁷⁰ Juist deze relationele interpretaties en de aan opposenten toegeschreven intenties maakten dat een open gedachtewisseling nauwelijks meer mogelijk was.³⁷¹

De opposenten dienden bezwaarschriften in bij de gemeentelijke adviescommissie. In een openbare hoorzitting op 15 mei 2018 in De Balie werden deze gepresenteerd. Voor- en tegenstanders roerden zich in de pers en spanden juridische procedures aan. De emoties liepen hoog op. Een jaar later gaf Femke Halsema die Van der Laan als burgemeester was opgevolgd groen licht voor het monument. In een interview zei ze te hopen dat de bezwaarmakers zich zouden verzoenen met het plan. Zij erkende wel dat haar voorganger procedureel niet altijd correct had gehandeld. Dat kwam omdat hij vaart wilde maken na het ehech in het Wertheimpark. Ook andere betrokkenen lieten hun bezwaren varen, zoals de huidige directeur van het Joods Cultureel Kwartier.³⁷² De omwonenden besloten om in hoger beroep te gaan tot aan de Raad van State. De Raad besliste op 28 oktober 2020 dat hun bezwaren ongegrond waren.³⁷³ Krap een jaar later onthulde de koning het monument.

5.3 Monumenten als erkenning van genocide

Bijna alle tot nu toe besproken monumenten zijn object van een bepaalde identiteitspolitiek van een land, stad of herinneringsgemeenschap. Ze zijn bedoeld om te eren, te herdenken of te erkennen. Bij de publieke herinnering in Nederland aan de Armeense genocide en het drama in Srebrenica staan echter ook internationale politieke betrekkingen op het spel.

De Armeense gedenksteen

De geschiedenis van Armenië is in Nederland weinig bekend. Sinds 1454 was Armenië deel van het islamitische Ottomaanse Rijk. Tijdens de Russisch-Turkse oorlogen in de achttiende eeuw leden de Ottomanen grote verliezen. Vanaf 1774 stonden de

369 Thijs Niemantsverdriet, ‘Aan dit monument is alles beladen’, *NRC*, 17-10-2018.

370 Marien Schouten en 54 ondertekenaars, ‘Monument moet van iedereen zijn’, *NRC* 18-10-2018.

371 Jaap Wertheim, ‘Tweede namenwand is verspilling van middelen’, in Petra Catz, Bram de Swaan en Herman Vuijsje, *Bedenkt eer gij herdenkt. Kritische geluiden over het geplande Holocaust Namenmonument* (Amsterdam: Lecturis, 2019) 27-31.

372 De Wagt, *Vijfhonderd meter namen*, 250-252.

373 Uitspraak raad van State, afdeling bestuursrechtspraak, 28-10-2020. Uitspraak 201906164/1/R1 ECLI, ECLI:NL:RVS:2020:2569 (<https://www.raadvanstate.nl/@123014/201906164-1-r1/>).

Armeens orthodoxe christenen onder bescherming van Rusland. Door de opkomende Europese natiestaten en de Russische expansie in de negentiende eeuw desintegreerde het Ottomaanse rijk verder. Miljoenen moslims werden verdreven uit de Balkan en de Kaukasus naar Anatolië en Istanboel. Tegelijkertijd eisten verschillende etnische groepen in het Ottomaanse rijk hun onafhankelijkheid op. Zo ook de christelijke Armeniërs. In 1894 en 1895 werden zij het slachtoffer van pogroms door de Ottomanen die Sultan Abdul Hamid II oogluikend toeliet. Duizenden werden gedood of gedwongen zich tot de islam te bekeren. Honderden kerken, kloosters, en andere cultuurgoederen, huizen en bedrijven werden vernietigd.³⁷⁴

In een volgende fase probeerde het regime van de 'Jonge Turken' hun land onder één islamitische cultuur te brengen. Tijdens de Eerste Wereldoorlog steunde het nieuwe regime de Duitsers, ook om het verloren land op de Russen terug te veroveren. Grote groepen Armeniërs sloten zich vervolgens aan bij de binnenvallende Russische troepen in de hoop op een onafhankelijke natiestaat. Dat wakkerde het wantrouwen bij de 'Jonge Turken' nog meer aan. In de periode tussen 1915 en 1917 werd ruim een miljoen Armeniërs vervolgd en vermoord.³⁷⁵ Vrouwen werden verkracht, mannen gedood, gedwongen tot dienstplicht of dwangarbeid. Daarna volgde de deportatie van vrouwen, kinderen, ouderen en zieken naar de Syrische woestijn. Velen stierven tijdens de tocht. Wie overleefde, mocht niet terugkeren naar Turkije. Turkije was etnisch en religieus gezuiverd.³⁷⁶ Armeniërs vluchtten naar het Midden-Oosten, Rusland, Argentinië, Australië en Europa.

Aan het einde van de Eerste Wereldoorlog was er even sprake van dat Armenië onder Nederlands mandaat zou komen. Nederland zou de voogdij krijgen over het Armeense deel van het voormalige Ottomaanse rijk onder toezicht van de Volkenbond.³⁷⁷ In het Midden-Oosten werden Palestina en Jordanië mandaatgebieden van Engeland, Syrië en Libanon van Frankrijk. Het plan voor een Nederlands mandaat werd door Turkije en Armenië, maar ook van Nederlandse zijde afgewezen. Later, in 1923 bij de bijeenkomst in Zwitserland waar het Verdrag van Lausanne werd gesloten met tien deelnemende landen (zonder Nederland), werd de Republiek Turkije

374 Dirk Roodzant, *De Armeense gruwelen. Nederland en de vervolgingen van de Armeniërs in het Ottomaanse Rijk, 1889-1923* (Hilversum: Verloren, 2021).

375 Roodzant, *De Armeense gruwelen*, 15-16. Over het precieze aantal slachtoffers lopen de meningen uiteen, maar veel historici erkennen de genocide van de Armeniërs. Het Duitse Instituut für Diaspora- und Genozidforschung aan de Universiteit van Bochum legde tussen 1988 en 1996 138 ooggetuigenverslagen van Armeense overlevenden op film vast. Zie de documentaire 'Turkije / Armenië: genocide of propaganda?', *Andere Tijden* VPRO/NTR 12-02-2006 (<https://www.anderetijden.nl/aflevering/401/TurkijeArmenie-genocide-of-propaganda>).

376 Uğur Ümit Üngör, 'De Armeense genocide van 1915', in Barbara Boender en Wichert ten Have red., *De Holocaust en andere genociden. Een inleiding* (Amsterdam: AUP, 2012) 45-72.

377 Roodzant, *De Armeense gruwelen*, 234-236.

erkend; over de Armeniërs of Koerden die in Turkije hadden gewoond geen woord. Als ze al waren teruggekeerd naar hun geboorteplaatsen werden ze opnieuw verdreven naar de Sovjet-Unie, Syrië, Libanon en Cyprus. Turkije erkent tegenwoordig dat in 1915 veel Armeniërs zijn gedood, maar het land ontkent in alle toonaarden dat sprake was van genocide, dus dat er een systeem achter de moorden zou hebben gezeten. De Turken spreken nog steeds van 'de Armeense kwestie'.

De grootste Armeense gemeenschap in Europa woont sinds de jaren 1920 in Frankrijk. Momenteel hebben daar ruim 500.000 mensen een Armeense nationaliteit of afkomst. In Nederland wonen circa 20.000 Armeniërs of migranten met een Armeense achtergrond, veelal in Almelo, Assen en Amsterdam. Een belangrijk bindmiddel voor de Armeense diaspora zijn het christelijk geloof en de christelijke tradities, geleid door de Armeense Apostolische Kerk die net als de Syrisch-Orthodoxe Kerk en de Koptische Kerk tot de oriëntaals-orthodoxe kerken behoort.³⁷⁸ Al in de zeventiende eeuw woonden Armeense handelaren in Amsterdam. Daar werd in 1666 ook de eerste Armeense bijbel gedrukt.³⁷⁹

In 1999 nam de Armeense Nederlander Nicolai Romashuk het initiatief om in zijn woonplaats Assen een monument ter nagedachtenis aan de Armeense genocide te plaatsen. Het is een traditionele *chatsjkar* of stèle, een staande steen met decoraties van planten en in het midden een groot kruis. Aan de voet bevindt zich een klein altaar, waarop een tekst kan worden geplaatst. Romashuk kreeg toestemming van de gemeente en liet een *chatsjkar* maken van tufsteen in Armenië. Enkele dagen later berichtte de gemeente dat het besluit op een vergissing berustte. Het college van B&W zei dat er geen directe relatie was tussen Assen en de Armeense genocide. Daarop tekende Romashuk met succes bezwaar aan bij de Commissie voor Bezwaar en Beroep. Op 24 april 2000, de nationale herdenkingsdag van Armenië, zou het monument onthuld worden.³⁸⁰ Intussen kwamen er hevige protesten vanuit de Turkse gemeenschap, met name vanuit de Nationalistische Actiepartij (Milliyetçi Hareket Partisi), ook bekend als de Grijsen Wolven. De Turken verzamelden handtekeningen, bestookten de gemeente Assen met mails en Romashuk moest zelfs kort onderduiken.³⁸¹ De Turks-Islamitische Culturele Vereniging kondigde een demonstra-

378 Heleen Murre-van den Berg, *Licht uit het oosten. Oosters- en oriëntaals-orthodoxe kerken in Nederland en wereldwijd* (Baarn: Willen de Zwijgerstichting, 2022). Zie ook Ton Crijnen, 'Het geheim van de Armeniërs in Nederland', *Trouw*, 04-03-2000.

379 De banden zijn misschien nog ouder. Mogelijk is Sint Servaas, bisschop van Maastricht in de 4^e of 5^e eeuw na Christus, afkomstig uit het koninkrijk Armenië. Zie de tijdlijn op de website Surp Hoki van de Armeens Apostolische Kerk Amsterdam (<https://www.armeensekerk.org/nl/geschiedenis>).

380 'Armeens monument komt aan de Boskamp', *Nieuwsblad van het Noorden*, 02-02-2000.

381 Mehmet Ulger, 'Naar zijn eigen hemel. De Turkse identiteit onder druk', *De Groene Amsterdammer*, 02-02-2007.

tie aan en twintig Turken legden zwarte kransen bij het gemeentehuis te Assen.³⁸² De Turkse consul riep toenmalig burgemeester Dineke van As ter verantwoording. Deze stelde dat het ging om een gedenksteen voor overleden voorouders en niet om een genocidemonument. Mede onder druk van de felle protesten besloot de gemeente de onthulling uit te stellen en de aanvraag ter inzage aan de burgers van Assen voor te leggen. De voor- en tegenstanders veranderden nauwelijks van positie, waarop B&W de vergunning voor het monument gaf, onder de voorwaarde dat het woord 'genocide' vermeden zou worden.³⁸³ En zo gebeurde. De tekst op het monument, in het Nederlands en het Armeens, luidde voorlopig: *Ter herdenking aan onze Armeense voorouders uit de periode 1910-1920.*³⁸⁴

Een belangrijk criterium voor gemeenten om een vergunning voor een publiek monument te verlenen is of het initiatief uit de lokale gemeenschap komt. Dat was hier het geval.³⁸⁵ De Turkse gemeenschap had daar geen boodschap aan. De Turks Islamitisch Culturele Vereniging Assen stapte daarop in maart 2001 naar de rechter. De rechtbank verklaarde het beroep echter niet-ontvankelijk omdat de vereniging niet als belanghebbende kon worden beschouwd. Vervolgens werd de zaak voorgelegd aan de Raad van State; deze ging mee met de uitspraak van de rechter.³⁸⁶ Op 24 april 2001 werd op de openbare begraafplaats De Boskamp in Assen het eerste Armeense monument in Nederland onthuld door de leider van de Armeense kerk in Frankrijk.

De datum 24 april geldt als nationale herdenkingsdag van de Armeniërs, omdat op die dag in 1915 honderden Armeense leiders en intellectuelen in Istanbul werden opgepakt, zonder vorm van proces werden gedeporteerd en vermoord. Het was het begin van de Armeense genocide. Jaarlijks lopen duizenden Armeniërs naar het grote nationale monument in de Armeense hoofdstad Jerevan om de slachtoffers van de genocide te herdenken. In Frankrijk werd de ontkenning van de Armeense genocide in 2012 bij wet verboden, tot woede van Turkije.³⁸⁷ Sinds 2019 heeft Frankrijk 24 april ook als nationale herdenkingsdag van de Armeense genocide ingesteld. Het was

382 'Zwarte krans tegen monument', *Nieuwsblad van het Noorden*, 12-02-2000.

383 Eerste Aanleg – Meervoudig Bestuursrecht overig, 30-03-2001, plaatsing gedenksteen te Assen (<https://www.uitspraken.nl/uitspraak/rechtbank-assen/bestuursrecht/bestuursrecht-overig/eerste-aanleg-meervoudig/ecli-nl-rbass-2001-ab0824>); 'Elke dag, elke minuut voel ik de pijn', *Trouw*, 22-09-2000.

384 Marten Mulder, 'Assen – Een omstreden Armeens monument op begraafplaats De Boskamp', *DodenAkkers-Funerair Erfgoed*, 26-04-2004 (update in 2022).

385 Online gesprek met de burgemeester van Assen, Marco Out, en Nicolai Romashuk, de initiatiefnemer van het monument, 25-01-2023.

386 Uitspraak Raad van State (<https://www.uitspraken.nl/uitspraak/raad-van-state/bestuursrecht/bestuursrecht-overig/hoger-beroep/ecli-nl-rvs-2002-ae6491>).

387 Ewout Klei, 'Stel verbod op erkenning en ontkenning Armeense genocide niet strafbaar', BNN / VARA, 24-01-2012 (<https://www.bnnvara.nl/joop/artikelen/stel-verbod-op-erkenning-en-ontkenning-armeense-genocide-niet-strafbaar>).

een verkiezingsbelofte van president Macron aan de Armeense migranten in Frankrijk.³⁸⁸ In Nederland debatteerde de Tweede Kamer in 2015 op initiatief van het CDA en de ChristenUnie over de wenselijkheid om zich te laten vertegenwoordigen door de minister-president of een minister bij de herdenking op 24 april in Jerevan en over het gebruik van de term 'Armeense genocide'. De toenmalige minister voor Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking Bert Koenders wilde echter niet verder gaan dan de formulering 'de kwestie van de Armeense genocide'.³⁸⁹ In 2018 erkende een grote meerderheid van de Tweede Kamer de massamoord door Turken op Armeniërs als 'de Armeense genocide'. De regering hield het bij de formulering 'de kwestie van de Armeense genocide' en dat is tot op heden zo gebleven. Bij de nationale herdenking in 2018 in Jerevan was wel voor het eerst een lid van het kabinet aanwezig.³⁹⁰

Inmiddels zijn er andere herdenkingstekens voor de Armeniërs bijgekomen: in Almelo op het terrein van de Apostolische kerk (2014) en in Amsterdam (2018) een ingemetselde stèle van drie meter hoog aan de buitenmuur van de oude Armeense Apostolische kerk vlakbij de Nieuwmarkt met een onderschrift ter nagedachtenis aan de slachtoffers van 'de Armeense genocide'.³⁹¹ Kort daarna is op het monument in Assen het woord 'genocide' alsnog in de tekst opgenomen.³⁹² De monumenten zijn een belangrijke culturele herinnering, een mnemonisch houvast voor de Armeense gemeenschap in Nederland, vooral omdat de meeste slachtoffers van de genocide ongeïdentificeerd in massagraven liggen. De oprichting van de gedenksteen in Assen, een lokaal initiatief, en alle commotie daaromheen hebben meer bekendheid gegeven aan de Armeense geschiedenis en de genocide. De laatste jaren wonen meer Nederlandse politici de herdenkingen bij, vooral van de christelijke partijen. Ook is de term 'Armeense genocide' in Nederland minder beladen geworden. Mogelijk is het orthodox-christelijk geloof van de Armeniërs van invloed op deze positieve opstelling in combinatie met de wisselende verhouding tussen Nederland en het overwegend islamitische Turkije. Dat ligt anders bij een nog op te richten gedenkteken voor de slachtoffers van een genocide waar Nederland wél zelf bij betrokken is geweest: Srebrenica.

388 Bastiaan Nagtegaal, 'Frankrijk maakt 24 april tot nationale herdenkingsdag Armeense genocide', *NRC*, 06-02-2019.

389 *Handelingen Tweede Kamer*, 'Federatie Armeense Organisaties in Nederland', 01-04-2015. Twee aanvullende moties van PVV (Beertema, Wilders), CU (Voordewind) en SGP (Van der Staaij) (https://www.tweedekamer.nl/debat_en_vergadering/plenaire_vergaderingen/details/activiteit?id=2015A01403).

390 Dat was staatssecretaris Menno Snel. Pieterneel Gruppen, 'Nederlandse minister bij herdenking Armeense genocide zal de Turken niet van hun stuk brengen', *Trouw*, 16-02-2018.

391 De voormalige Armeense kerk is een rijksmonument. RCE rijksmonumentenregister, nr. 634. Tom Kieft, 'Gedenksteen voor Armeense genocide in Amsterdam', *Het Parool*, 31-03-2018.

392. Online gesprek met Marco Out en Nicolai Romashuk, 25-01-2023.

Srebrenica: roep om een nationaal monument

Begin jaren negentig eisten Bosnische Serviërs (meest orthodoxe christenen) in Bosnië en Herzegovina met toenemende agressie een eigen onafhankelijke republiek op. Achtergrond was het Servisch ultranationalisme dat als doel had om alle Serviërs op den duur in één staat te verenigen.³⁹³ Servische paramilitaire eenheden verdreven en vermoordden de Bosniakken (veelal moslims) en brandden hun dorpen plat.³⁹⁴ Bij de etnische 'zuiveringen' die in Oost-Bosnië begonnen, stond niet zozeer religie centraal maar etniciteit, het niet-Serviër zijn.³⁹⁵ Om escalatie te voorkomen creëerde de VN in 1992 *safe areas* en werden militaire vredesmissies gestuurd. De VN droeg de formele en materiële verantwoordelijkheid voor de militairen.³⁹⁶ De VN en de NAVO hadden afgesproken dat de NAVO luchtaanvallen zou uitvoeren als de *safe areas* werden binnengedrongen. Srebrenica was een van de *safe areas*. Het Nederlandse VN-bataljon Dutchbat dat uit 470 militairen bestond, moest dit gebied beschermen. Hun militaire hoofdkwartier – de compound van Dutchbat – was een oude accufabriek in Potočari, een deelgemeente van Srebrenica.³⁹⁷ Toen de grenzen door Bosnische Serviërs steeds verder werden overschreden, vroeg Dutchbat de NAVO om luchtsteun. De gevraagde luchtsteun bleef echter nagenoeg uit.

Op 11 juli 1995 veroverde het oprukkende Bosnisch Servische leger onder leiding van generaal Ratko Mladić de *safe area* Srebrenica waar inmiddels 40.000 Bosniakken hun toevlucht hadden gezocht.³⁹⁸ In de nacht van 11 op 12 juli trachtten circa 15.000 mannen, jongens en enkele vrouwen te vluchten door vijandig gebied naar de *safe area* Tuzla. Een groot deel van hen werd tijdens de chaotische tocht vermoord. Een andere groep – veelal vrouwen en ouderen – vluchtte naar de compound van Dutchbat in Potočari. Ook zij werden vermoord. Op 13 juli trokken de Bosnische

393 Iva Vukusic, 'Masters of Life and death: Paramilitary Violence in Two Bosnian Towns', *Journal of Perpetrator Research* 3 (2021) 66-86, 73.

394 Iva Vukusic, *Serbian Paramilitaries and the Breakup of Yugoslavia: State Connections and Patterns of Violence* (New York: Routledge, 2023). In voormalig Joegoslavië opereerden 83 paramilitaire eenheden: 56 Servisch, 13 Kroatisch, 14 Bosniak. Servische paramilitaire eenheden waren het meest actief en pleegden oorlogsmisdaden. Zie James Gow, *The Serbian Project and its Adversaries: A Strategy of War crimes* (London: Hurst & Co, 2003).

395 Hasan Nuhanović, *De tolk van Srebrenica* (Amsterdam: Querido Fosfor, 2020); radio-uitzending OVT met Alma Mustafic en Frank Westerman, 'Hoe deze tolk de genocide in Srebrenica overleefde', 08-07-2020 (<https://www.nporadio1.nl/nieuws/geschiedenis/515960c7-47ce-494f-93af-be531244689d/hoe-deze-tolk-de-genocide-in-srebrenica-overleefde>).

396 J.C.H. Blom en P. Romijn, *Srebrenica. Een 'veilig' gebied. Reconstructie, achtergronden, gevolgen en analyses van de val van een Safe Area*. Verkorte versie door Peter Bootsma red. (Amsterdam: Boom, 2002) 63.

397 *Nederlands aandeel in United Nations Protection Force (UNPROFOR) en de United Nations Peace Forces (UNPF)* (<https://www.defensie.nl/onderwerpen/historische-missies/missie-overzicht/1992/united-nations-protection-force-unprofor-en-de-united-nations-peace-forces-unpf/nederlands-aandeel>).

398 Blom en Romijn, *Srebrenica*, 67, 82-85.

Serviërs de compound binnen. Daar bevonden zich ca. 5000 door Dutchbat toegelaten vluchtelingen. Na een overeenkomst tussen Dutchbat-commandant Thom Karremans en Mladić beloofde de laatste dat hij alle Bosnische moslims op de compound in veiligheid zou brengen. Deze groep werd naar bussen begeleid om elders te worden ondergebracht terwijl de mannen en jongens boven de 16 jaar door de Bosnisch-Servische soldaten werden afgescheiden van de groep. Deze ongeveer 350 mannen en jongens werden hardhandig afgevoerd en op locaties in de buurt *en masse* vermoord.

In 2019 oordeelde de Hoge Raad dat Dutchbat op 13 juli de tot dan toe verleende medewerking aan de evacuatie uit de compound had moeten staken, omdat de mannelijke vluchtelingen door de afscheiding – zoals Dutchbat toen wist of had moeten weten – werden blootgesteld aan het reële risico van executies. De Nederlandse staat is volgens de Raad op dit punt deels aansprakelijk voor deze moord, omdat Dutchbat aan de mannen de keuze had moeten bieden om op de compound achter te blijven. De uitspraak was zeer pijnlijk voor Nederland en de veteranen.³⁹⁹ In totaal zijn 8.372 Bosniakken (Bosnische moslims) door het Bosnisch-Servische leger vermoord.⁴⁰⁰ Deze genocide – de eerste in Europa sinds de Tweede Wereldoorlog – heeft in Bosnië diepe sporen nagelaten. De wonden zijn nog lang niet geheeld, als dat al mogelijk is.⁴⁰¹ In Nederland leidden de schokkende gebeurtenissen tot veel commotie en debat. Het kabinet-Kok gaf in 1996 het NIOD de opdracht om ‘de gebeurtenissen voor, tijdens en na de val van Srebrenica’ te onderzoeken.⁴⁰²

Sinds 1997 worden de slachtoffers van de gruwelijkheden in Srebrenica jaarlijks in Den Haag herdacht. De organisatie is in handen van het Comité Nationale Herdenking Srebrenica Genocide, een samenwerking van Bosnische en Nederlandse organisaties,

399 Uitspraak Hoge Raad, 19-07-2019: ‘verklaart voor recht dat de Staat onrechtmatig heeft gehandeld door de mannelijke vluchtelingen die zich op 13 juli 1995 op de compound bevonden niet de keuze te bieden om op de compound te blijven en hun aldus de kans van 10% te onthouden om niet te worden blootgesteld aan de onmenselijke behandelingen en executies door de Bosnische Serven. (...) Daarom is de aansprakelijkheid van de Staat beperkt tot 10% van de schade die de nabestaanden van deze mannelijke vluchtelingen hebben geleden’ (<https://uitspraken.rechtspraak.nl/#!/details?id=ECLI:NL:HR:2019:1223>).

400 Van de slachtoffers zijn ca. 7.000 lichamen geïdentificeerd. Zie voor het aantal slachtoffers de Vera and Donald Blinks Open Society Archives (<https://www.osaarchivum.org/press-room/announcements/the-srebrenica-memorial-center-archive-was-opened-today>).

401 Emir Suljagic, *Een landkaart van het verdwijnen. Terug naar Srebrenica* (Amsterdam: Arbeiderspers, 2022); Siri Driessen, *Touching War. An Ethnographic Analysis of War Tourism in Europe* dissertatie (Rotterdam: EUR, 2020) 82-83.

402 Blom en Romijn, *Srebrenica*, 27. Voor kritische reflecties op het NIOD-rapport, zie Frank Ankersmit e.a. red., ‘Het drama Srebrenica. Geschiedtheoretische beschouwingen over het NIOD-rapport’, *Tijdschrift voor geschiedenis* 116 (2003) nr. 2.

inclusief Bosnische overlevenden.⁴⁰³ Op 10 april 2002 werd het NIOD-rapport van 6.600 pagina's gepresenteerd. Naar aanleiding van de bevindingen trad het kabinet-Kok II kort daarna af. Er volgden meer onderzoeken, zoals een parlementaire enquête, waarvan het rapport eind januari 2003 verscheen. De parlementaire enquêtecommissie concludeerde dat Nederland een 'geheel eigen verantwoordelijkheid' heeft gehad bij de val van Srebrenica.⁴⁰⁴ Hoewel de massamoord door de Bosnische Serviërs was begaan en luchtsteun van de NAVO uitbleef, kon het falen van Dutchbat niet geheel worden afgeschoven op de internationale context.

In die tijd was de aandacht in Nederland vooral gericht op de Dutchbat-veteranen: op hun mogelijke schuld en psychische klachten. De 'echte slachtoffers in Bosnië' leken daardoor naar de achtergrond te zijn gedrukt, aldus historicus Selma Leydesdorff.⁴⁰⁵ De erkenning van het leed van de nabestaanden door de Nederlandse overheid verliep moeizaam. Dat bleek ook bij de officiële opening van het *Srebrenica-Potočari Memorial Centre and Cemetery for the Victims of the 1995 Genocide* in Srebrenica door Bill Clinton.⁴⁰⁶ Nederland had meebetaald aan de totstandkoming van het Centre, maar een officiële Nederlandse delegatie bij de opening ontbrak. Herinneringscentrum Kamp Westerbork en vredesorganisatie PAX waren wel betrokken bij de oprichting. Zij organiseerden terugkeerreizen voor Dutchbat-veteranen. In 2005 constateerde Amnesty dat de opvang van nabestaanden in Nederland traag verliep en dat zij geen compensatie van Nederland hadden gekregen.⁴⁰⁷ In datzelfde jaar startten de jaarlijkse vredesmarsen in Bosnië en Herzegovina, de *Marš Mira*, georganiseerd ter nagedachtenis aan de slachtoffers van de genocide Srebrenica. Elk jaar nemen duizenden Bosniërs en buitenlanders – ook Dutchbat-veteranen – daaraan deel. De tocht duurt drie dagen en eindigt in Potočari bij het *Srebrenica Genocide Memorial*, waar ook een kerkhof is. De dag erna vindt de begrafenis plaats van nieuwgevonden slachtoffers.⁴⁰⁸

In 2014 besloot de Nederlandse overheid om in samenwerking met Herinneringscentrum Westerbork en PAX een permanente tentoonstelling te laten inrichten bij het Memorial Centre in Srebrenica. Bij de uitvoering van de opdracht waren zowel nabestaanden van de slachtoffers als Dutchbat-veteranen betrokken. Drie jaar later werd de tentoonstelling *Srebrenica Genocide – the Failure of the International Community*

403 Over het Comité Nationale Herdenking Srebrenica Genocide zie (<https://www.srebrenica-herdenking.nl/index.php>).

404 *Missie zonder vrede. Parlementaire enquête Srebrenica (2002-2003)* (https://www.parlement.com/id/vh8lnhrpmsvc/parlementaire_enquete_srebrenica_2002).

405 Selma Leydesdorff, *De leegte achter ons gelaten. Een geschiedenis van de vrouwen van Srebrenica* (Amsterdam: Prometheus, 2008).

406 Op de begraafplaats liggen voornamelijk Bosniakken die door het Bosnisch-Servisch leger zijn vermoord. Website Srebrenica Memorial (<https://srebrenicamemorial.org/en>).

407 'Srebrenica', website Amnesty (<https://www.amnesty.nl/encyclopedie/srebrenica>).

408 Voor een beschrijving, zie 'Walking the Marš Mira' in Driessen, *Touching War*, 129-142.

geopend. Het ministerie van Buitenlandse Zaken wilde de bezoekers aan het denken zetten over de rol van de internationale gemeenschap in conflicten, aldus de RCE. Van belang was ook de erkenning van ‘het leed van de nabestaanden’ en ‘de machteloze gevoelens van vele Dutchbatters.’⁴⁰⁹ Behalve de gebeurtenissen die leidden tot de val van Srebrenica wordt het verhaal verteld over het opsporen en identificeren van de slachtoffers in de massagraven. In deze context ontstond het idee om in Nederland een nationaal monument op te richten.

Tijdens de 25-ste Srebrenica-herdenking in Den Haag verklaarde burgemeester Jan van Zaanen dat een herdenkingsmonument voor de slachtoffers van de Srebrenica-genocide nodig was: ‘Als stad van vrede en recht is het van belang om het drama dat zich in 1995 heeft afgespeeld te herdenken’. Volgens de voorzitter van het Comité Nationale Herdenking Srebrenica Genocide, Samir Hajdarevic, was dit besluit ‘vooral erkenning voor het leed dat is aangedaan en belangrijk voor de verwerking. We zijn ervan overtuigd dat Srebrenica een onderdeel is van de Nederlandse geschiedenis. Hiermee krijgt het een permanente rol daarin.’⁴¹⁰ Op initiatief van het collectief ‘Bosnian Girl’ – vier Bosnische vrouwen uit de Nederlandse culturele en maatschappelijke sector – werd ter voorbereiding op het definitieve monument op het Plein een tijdelijk monument geplaatst *Srebrenica is Nederlandse geschiedenis*. Het was een cirkelvormige opstelling van 25 portretfoto’s van Bosnisch-Nederlandse jongeren. De foto’s symboliseerden hun dubbele nationale identiteit: de verbondenheid met de Bosnische en de Nederlandse geschiedenis. Na drie weken reisde het monument verder naar andere steden.⁴¹¹ Ruim twee decennia hadden nabestaanden van de slachtoffers moeten lobbyen voor een monument in Nederland. Nu zou het ervan komen. Toch bleef het narratief van Dutchbat overheersen. Recentelijk interviewde Coen Verbraak in de documentaireserie *Srebrenica – de machteloze missie van Dutchbat* negen betrokken Dutchbatters, onder wie Thom Karremans. Met hen blikte Verbraak terug op de dramatische gebeurtenissen en op de impact ervan op hun leven.⁴¹²

Vooraf door toedoen van Bosnische Nederlanders werd het perspectief van de slachtoffers geleidelijk meer belicht. Een van de weinige Nederlandse organisaties die van

409 ‘Srebrenica Museum – verhaal over genocide’, RCE (<https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/erfgoedparticipatie-faro/faro-in-de-praktijk/srebrenica-museum>).

410 ‘Den Haag krijgt nationaal herdenkingsmonument Srebrenica’, *Trouw*, 11-07-2020; zie ook (<https://nos.nl/collectie/13844/artikel/2340304-den-haag-krijgt-nationaal-herdenkingsmonument-srebrenica>).

411 De naam van het collectief verwijst naar het befaamde kunstwerk *Bosnian Girl* van de Bosnische kunstenares Šejla Kamerić. Fotografe Robin de Puy had de 25 foto’s gemaakt. Het collectief startte ook de speciale website (<https://srebrenicaisnederlandsegeschiedenis.nl/>) die later is overgedragen aan het non-profit platform voor jongeren Mladi BiH (<https://www.mladibih.nl/>). Over het tijdelijke monument in 2020 zie de site van *Bosnian Girl*.

412 BNN/VARA, ‘Over Srebrenica’. Coen Verbraak interviewt oud-Dutchbatters over de val van Srebrenica in 1995, 25 jaar geleden (<https://www.bnnvara.nl/srebrenica/over>).

meet af aan oog hadden voor het Bosnische narratief was het al eerdergenoemde PAX. In hun opdracht werd onderzocht wat de plaats van Srebrenica was in schoolboeken en het curriculum van het primair en voortgezet onderwijs. Het bleek dat de historische context van de oorlog in Srebrenica en de genocide gebrekkig of zeer eenzijdig behandeld worden; de ervaringen van Dutchbat domineren.⁴¹³ Op 3 juli 2020 lanceerde Bosnian Girl de campagne *Srebrenica is Nederlandse geschiedenis*, met als doel: meer aandacht voor de genocide in het Nederlandse onderwijs, een permanent nationaal monument in Den Haag waar alle burgers kunnen herdenken, en structurele financiering vanuit de overheid voor de herdenking.⁴¹⁴ In september 2020 ging de film *Quo vadis, Aida?* in première, gebaseerd op de traumatische ervaringen van de Bosnische Dutchbat-tolk Hasan Nuhanović.⁴¹⁵ Een jaar later ging de indringende voorstelling *25 jaar Srebrenica/Gevaarlijke Namen* op tournee. Centraal in deze theaterproductie staan twee overlevenden, die elk vanuit hun perspectief vertellen over wat zij hadden meegemaakt: Alma Mustafic die haar vader Rizo Mustafic in de Srebrenica-genocide verloor, en Dutchbat-veteraan Raymond Braat.⁴¹⁶

In 2021 sprak minister van Defensie Ank Bijleveld bij de herdenking in Den Haag. Ook de ambassadeur van Bosnië-Herzegovina Almir Sahovic voerde het woord. Edina Pašalić, dochter van een overlevende, las een tekst voor. Op dezelfde dag werden 19 slachtoffers herbegraven in Potočari. Hun namen werden tijdens de Haagse herdenking voorgelezen.⁴¹⁷ Bijleveld stelde dat de komst van een nationaal monument een stap dichterbij was gekomen. Nadat premier Rutte op 18 juni 2022 in Schaarsbergen excuses had aangeboden aan 350 Dutchbat III veteranen voor de omstandigheden waaronder zij destijds waren uitgezonden en voor het gebrek aan support na terugkeer, volgden bij de herdenking in Potočari op 11 juli de excuses van minister van Defensie Kajsa Ollongren aan de nabestaanden van de slachtoffers in Srebrenica. In haar toespraak zei ze onder meer:

'Dit is úw herinnering. Het is ónze herinnering. Een herinnering aan de vreselijke genocide, die niet mag verdwijnen in de geschiedenis. (...) De afschuwelijke genocide is de schuld van slechts één partij: het Bosnisch-Servische leger. En gelukkig zijn belangrijke verantwoordelijken inmiddels berecht door het International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY) in Den Haag. Maar ondanks dit feit faalde de internationale gemeenschap in de bescherming van de mensen van Srebrenica.

413 Marc van Berkel, *Veilig gebied? Srebrenica in het onderwijs* (Utrecht: PAX, 2020).

414 Zie (<https://srebrenicaisnederlandsegeschiedenis.nl/>).

415 Hasan Nuhanovic, *De tolk van Srebrenica* (Amsterdam: Singel Uitgeverijen, 2020). Zie ook Michael Dobbs, 'Who killed Muhamed Nuhanović?', *Foreign Policy Magazine* 26-03-2012.

416 Zie de website van het theaterstuk (<https://www.25jaarsrebrenica.nl/>). Na elke uitvoering volgde een discussie met het publiek.

417 Ministerie van Defensie, '26 jaar na genocide in Srebrenica: "We dragen dit samen"', 11-07-2021 (<https://www.defensie.nl/actueel/nieuws/2021/07/11/26-jaar-na-genocide-in-srebrenica-we-dragen-dit-samen>).

*Als deel van deze gemeenschap deelt de Nederlandse regering in de verantwoordelijkheid voor de situatie, waarin dit kon gebeuren. Daarvoor bieden wij onze diepste excuses aan. (...) En we laten onze stem óók horen in Den Haag – de internationale stad van vrede en recht – waar gewerkt wordt aan een nationaal monument voor de genocide van Srebrenica. Nabestaanden en veteranen van Dutchbat werken er samen aan – met één stem.*⁴¹⁸

Tijdens de herdenking in 2022 bevestigde de Haagse wethouder en oud-Dutchbatter Anne Mulder dat er in Den Haag een monument komt. Srebrenica is volgens hem onderdeel van de Nederlandse geschiedenis, daarom is een monument nodig 'dat herinnert aan de ruim achtduizend slachtoffers die na de val van de enclave in koelen bloede en met voorbedachten rade zijn vermoord. En komende generaties politici en bestuurders er ook toe maant om in de toekomst humanitaire interventies zo op te zetten dat zij werkelijk kans van slagen hebben.'⁴¹⁹ Een 'Werkgroep Nationaal Monument Srebrenica 95' onder voorzitterschap van Samir Hajdarevic zet zich op vrijwillige basis in voor de realisatie van het monument. De werkgroep geeft de voorkeur aan een monument in de internationale zone van Den Haag, bijvoorbeeld bij het gebouw van het voormalige International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. Die plek heeft voor nabestaanden grote historische betekenis.⁴²⁰ De wens is ook om daar een Srebrenica-museum en onderzoekscentrum te huisvesten, zodat er goede voorlichting beschikbaar is over de genocide in Srebrenica, de slachtoffers en de rol van de NAVO en Dutchbat.⁴²¹ Het is echter onduidelijk hoe de oprichting van het monument verder verloopt. Bij navraag was de reactie van de Haagse Afdeling Monumentenzorg & Welstand in maart 2023: 'Op dit moment is de gemeente Den Haag de haalbaarheid van een Srebrenica-monument in Den Haag aan het beoordelen. Er is (...) verder nog niet echt iets concreets te zeggen.'⁴²²

418 Ministerie van Defensie, 'Nederland biedt nabestaanden Srebrenica excuses aan', 11-07-2022 (<https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2022/07/11/nederland-biedt-nabestaanden-srebrenica-excuses-aan>).

419 'Honderden mensen herdenken genocide Srebrenica op Malieveld, Den Haag krijgt monument voor slachtoffers', *AD* 11-07-2022.

420 '26 jaar na genocide in Srebrenica: "We dragen dit samen", ministerie van Defensie, 11-07-2021 (<https://www.defensie.nl/actueel/nieuws/2021/07/11/26-jaar-na-genocide-in-srebrenica-we-dragen-dit-samen>). I.v.m. de taakverdeling is Samir Hajdarevic niet langer voorzitter van het 'Comité nationale herdenking Srebrenica genocide', maar van de 'Werkgroep Srebrenica-monument'. Andere betrokken organisaties zijn de Bosnische organisatie Platforma BiH, IZBN (Islamitische Vereniging voor Bosniaks in Nederland), Stichting Geschiedenis Totalitaire Regimes en hun Slachtoffers, Vereniging van overlevenden van Srebrenica, Vereniging Dutchbat 3, Designing Memory en platform Mladi BiH.

421 Dit sluit ook aan bij de aanbevelingen voor de behandeling van de Srebrenica-genocide in het onderwijs in het PAX rapport. Zie Van Berkel, *Veilig gebied?*, 70-72.

422 Mail afd. Monumentenzorg & Welstand, gemeente Den Haag, 31-03-2023.

Onlangs is wel besloten om een viaduct over de A12 bij Arnhem te vernoemen naar Dutchbat-soldaat Jeffrey Broere die in 1995 op twintigjarige leeftijd om het leven kwam bij een morteraanval te Simin Han in Bosnië-Herzegovina. Het viaduct krijgt de naam *Soldaat der 1e klasse Jeffrey Broere*. Twee andere viaducten over de rijksweg werden vernoemd naar militairen die zijn gesneuveld bij vredesmissies in Korea. Het initiatief is afkomstig van het Veteranenplatform.⁴²³ De officiële naamgevingceremonie voor de drie viaducten vond op 19 januari 2023 plaats in het stadhuis van Arnhem in aanwezigheid van nabestaanden, vertegenwoordigers van het ministerie van Defensie, Rijkswaterstaat en de Vereniging Oud Korea Strijders. Tijdens de ceremonie onthulde wethouder Bob Roelofs symbolisch de naamborden.⁴²⁴ De drie viaducten zijn onderdeel van het nationale project 'Vernoeming omgekomen militairen tijdens missies op infrastructuur en kunstwerken'. Doel is het maatschappelijk zichtbaar maken van militairen die in het recente verleden hun leven gaven voor de vrijheid. Het project wordt ondersteund door de ministeries van Defensie en van Infrastructuur en Waterstaat.⁴²⁵

Het initiatief roept de vraag op waarom bij de naamgeving van een viaduct niet gedacht is aan de Bosnische tolk die voor Dutchbat werkte. Het verontrustende van een genocide is immers dat een bevolkingsgroep doelbewust wordt vermoord, de doden in massagraven verdwijnen zonder naam of identiteit en dat hun geschiedenis wordt weggevaagd. Dit gegeven maakt de behoefte van nabestaanden aan een zichtbare herinnering in de openbare ruimte in Nederland begrijpelijk. De onzekerheid of er een Nationaal Monument Srebrenica gaat komen, kan leiden tot een herbeleving van hun trauma. Gebrek aan erkenning, onbegrip en machteloosheid worden dan opnieuw ervaren maar nu met een nieuwe 'tegenstander'.

5.4 Conclusies

De Armeense gedenksteen (2001), het tijdelijke Srebrenica-monument (2020) en het Holocaust Namenmonument (2021) zijn culturele herinneringen aan de slachtoffers van genocide. Voor de Armeense gemeenschap in Nederland biedt een gedenksteen een houvast omdat de communicatieve herinneringsfase voorbij is; er zijn geen overlevenden meer. Voor de Joodse gemeenschap is de overgang naar de culturele fase gaande en blijft de behoefte aan een zichtbare herinnering aan de slachtoffers urgent. Voor de nabestaanden van de Srebrenica-slachtoffers is de communicatieve fase nog

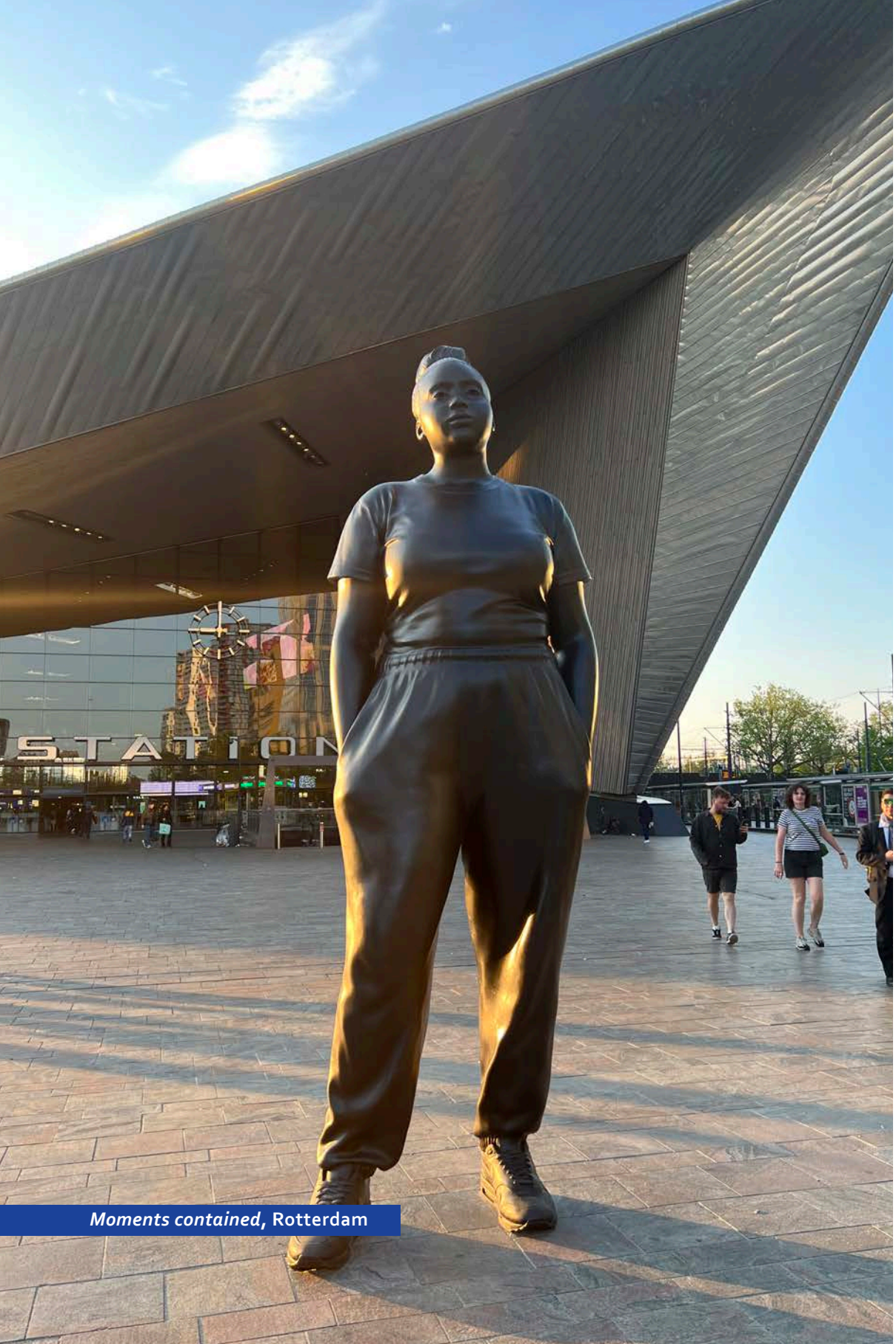
423 'Namen omgekomen militairen op bruggen en viaducten' (<https://veteranenplatform.nl/namen-omgekomen-militairen-op-bruggen-en-viaducten/>).

424 Foto onthulling naambord, *AD*, 19-01-2023 (<https://www.ad.nl/arnhem/arnhem-eert-gesneuvelde-militairen-met-hun-namen-als-wachters-voor-de-eeuwigheid-boven-drie-viaducten-br~a23c09ce/226518125/>).

425 'Viaduct krijgt naam van gesneuvelde militair Jeffrey Broere', *Het Kontakt Krimpenerwaard*, 20-01-2023 (<https://www.hetkontakt.nl/krimpenerwaard/335912/viaduct-krijgt-naam-van-gesneuvelde-militair-jeffrey-broere>).

in volle gang. Het ontbreken van een permanent nationaal monument in Nederland is voor hen extra pijnlijk. Een openbaar monument biedt niet alleen een zeker tegenwicht tegen het vervagen van de communicatieve herinnering aan de doden, maar het zou ook een tastbare erkenning van de dramatische geschiedenis zijn.

De communicatie rond de verplaatsing van het standbeeld bij het Olympisch Stadion en de oprichting van de monumenten voor de slachtoffers van de genociden verdient bepaald geen schoonheidsprijs. Belanghebbenden zochten hun toevlucht in juridische procedures; een open communicatie was soms onmogelijk. Bij het beeld van de groetende sportman liepen de meningen uiteen over de interpretatie van de beeldtaal, en of die voldoende grond bood voor verplaatsing van het standbeeld. Naar aanleiding van het Armeens gedenkteken kwam er fel protest uit de Turkse gemeenschap tegen de erkenning van de Armeense genocide. Bij het Namenmonument ging de controverse vooral over gebrek aan communicatie met de omwonenden. Opmerkelijk is dat voor de oprichting van het Nationaal Monument Srebrenica, zoals beloofd door twee ministers van Defensie, tot nu toe concrete plannen ontbreken. Er is althans voor zover bekend geen informatie over.

Moments contained, Rotterdam

6. BEHOUD VAN EEN RIJKE BRON: SLOTBESCHOUWING

6.1 Inleiding

Nederlanders hechten aan standbeelden, zo kwam naar voren uit een speciaal katern van *de Volkskrant*. De reflex is dikwijls: 'Kom niet aan onze held'. Anderen roepen: 'weg met die beelden'.⁴²⁶ Voor de een zijn ze in steen gehouwen gekoesterd verleden, voor de ander een steen des aanstoets. Hoe het ook zij, publieke monumenten kunnen sterk resoneren in het politieke en sociaal-culturele leven. Dat bleek in juni 2023 ook uit de ophef over het bronzen beeld van een jonge zwarte vrouw voor het centraal station in Rotterdam: *Moments Contained*, van kunstenaar Thomas Price. Na de onthulling vlogen commentaren via columns en sociale media over en weer. Dit standbeeld is weliswaar geen drager van een specifieke herinnering, maar markeert wel een historisch gegroeide verandering in de samenstelling van de Nederlandse bevolking.

Monumenten, standbeelden en straatnamen vertellen en creëren historische verhalen in een gemeenschap met de suggestie of de hoop dat die op grotere schaal *gedeeld* verleden worden. Als bouwstenen van een herinneringslandschap beïnvloeden ze lokale, nationale en transnationale identiteiten. Ze kunnen continuïteit of juist discontinuïteit tussen verleden en heden oproepen; soms doen ze beide. Zo drukken het monument *De verwoeste stad* in Rotterdam en het Nationaal Slavernijmonument in Amsterdam zowel continuïteit als discontinuïteit met het verleden uit: na de pijn, het verdriet en het leed kwam de bevrijding. Naast verbindende elementen in de stad zijn beide monumenten ook belangrijke ankerpunten in de vormgeving van de nationale identiteit van Nederland.

426 Arno Haijtema en Anna van Leeuwen, 'V. Standbeelden', katern *de Volkskrant*, 08-03-2023; Babah Tarawally, 'Ik zeg, weg met die standbeelden', *Trouw*, 09-07-202;

In dit rapport zijn zeven omstreden monumenten geanalyseerd en passeerden elf andere (niet noodzakelijk omstreden) voorbeelden de revue, verdeeld over twee terreinen: het Nederlandse koloniale rijk (inclusief slavernijverleden) en de Nederlandse betrokkenheid bij oorlogen en genociden in de twintigste eeuw. Van deze achttien monumenten hebben er zeven de status van rijksmonument (zie bijlage II). Wat kunnen we op basis van deze voorbeelden concluderen? In deze slotbeschouwing wordt antwoord gegeven op de hoofdvraag: *wat maakt monumenten in de openbare sfeer omstreden en wat zijn de voorwaarden voor een evenwichtige communicatie hierover met betrokkenen?*

6.2 Bronnen van discussie en conflict

Ondanks het unieke karakter van elke case zijn enkele patronen van omgang met omstreden monumenten te identificeren. Het gaat om drie bronnen van mogelijke discussie of zelfs conflict die nauw met elkaar samenhangen:

- *Wie en wat*: de voorstelling als representatie
- *Hoe en waar*: vorm, beeldtaal en locatie
- *Informatie en communicatie*: mate van informatie, inspraak en transparantie

Wie en wat uit een ver of meer nabij verleden is verbeeld, vormt de eerste potentiële conflictbron. Van de achttien besproken monumenten, standbeelden en straatnamen zijn er vijftien inhoudelijk omstreden omdat ze verwijzen naar koloniaal geweld, slavernijverleden, daderschap en genocide, terwijl de verklarende context van het monument ófwel ontbreekt ófwel als onvoldoende kritisch wordt beschouwd.

Zeer omstreden is het standbeeld van Jan Pieterszoon Coen. Traditioneel behoort hij tot de gecanoniseerde helden van de ‘vaderlandse geschiedenis van een klein landje met een groot koloniaal rijk’. Voor mensen die geweld en onderdrukking verafschuwden of zich met de vermoorde Bandanezen en andere slachtoffers van het kolonialisme identificeren zijn het standbeeld in Hoorn, de andere afbeeldingen van Coen en de naar hem genoemde straten of tunnels in diverse andere gemeenten pijnlijk en beledigend. Voorstanders van het beeld van Peerke Donders in Tilburg zien hem als een onbaatzuchtige missionaris die zich over zwakke en zieke mensen ontfermde. Tegenstanders beschouwen de zwarte geknielde man als symbool van slavernij, koloniale onderdrukking en de suprematie van het christelijk geloof. Het gedenkteken voor de Armeense genocide in Assen heeft in de Turkse gemeenschap tot protest en dreigementen geleid, omdat het de genocide rond 1915 erkent. Zowel bij dit monument als bij het Srebrenica-monument in Den Haag dat nog gerealiseerd moet worden, zijn actuele politiek gevoelige internationale verhoudingen in het spel die de commotie over het (op te richten) monument hoog doen oplopen.

Een van de bevindingen bij vrijwel alle onderzochte monumenten is dat de geschiedenis van de verbeelde figuren, gebeurtenissen en het monument zelf weinig bekend is bij bestuurders, ambtenaren en het grote publiek. Nog onbekender is de canoniëring van bepaalde verhalen en de marginalisering van tegenstemmen. Er is dus ook gebrekkige kennis over de veranderende interpretaties van het verleden. Sinds enige tijd wordt in de museumwereld meer aandacht besteed aan onderwerpen als het slavernijverleden of de vervolging van Sinti en Roma. Pas na langdurige acties en protesten, publicaties in de media en door populaire vertolkingen in films en theater dringt in de samenleving door wat er in het verleden gebeurd is. Dan worden wat stappen ondernomen om een kerndoel in het geschiedenisonderwijs aan te passen, een nieuw canonvenster op te nemen, of worden nieuwe tentoonstellingen in musea ingericht. Deze maatregelen hebben echter meestal een tijdelijk karakter.

Een opvallende bevinding in het verlengde hiervan is de veronachtzaming van sommige groepen slachtoffers bij de omgang met monumenten die direct of indirect verwijzen naar grootschalig geweld, oorlogen en genocide. Voor de slachtoffers van de MH17 kwam al snel een monument. In andere gevallen van geweld en oorlog, waar de Nederlandse overheid en/of Nederlanders op enigerlei wijze verantwoordelijk voor zijn geweest, duurde het lang voordat overheden en publiek oog kregen voor de doden en de effecten van hun handelen voor de nazaten. Zo verrezen voor Joodse en andere slachtoffers van de Holocaust de eerste (meest lokale) gedenktekens pas in de jaren 1960 en 1970. Sinds 1977 is er een Auschwitzmonument; een Holocaust Namenmonument kwam in 2021. Tegenwoordig is geschiedschrijving over Auschwitz zonder de slachtoffers en hun verzet te benoemen niet langer acceptabel. Deze historiografische omslag is ook traceerbaar in de monumenten. Een soortgelijk patroon van trage reacties voltrok zich bij slachtoffers van het slavernijverleden en kolonialisme. In 2002 werd het Nationaal Monument Slavernijverleden onthuld en zijn inmiddels in verschillende gemeenten gedenksteden en monumenten opgericht. Voor de slachtoffers van de koloniale oorlogen in Indonesië en de genocide in Srebrenica bestaat echter tot op heden geen nationaal monument in Nederland en dreigt het grote vergeten te worden voortgezet.

Het opsporen en identificeren van de slachtoffers van grootschalig geweld zoals een genocide helpt niet alleen bij de rouwverwerking, maar is ook urgent vanwege de desoriënterende ervaring van de nabestaanden na de vernietiging van hun gemeenschap. Een publiek monument, gedenkteken of grafsteen vormt een erkenning voor de getroffen gemeenschap. Zorg dragen voor de doden en hen herdenken, gemarkeerd door een duidelijk monument, is een poging tot het hervinden, herstellen en herwinnen van de collectieve herinnering. Het bewerkstelligt bovendien een besef van historiciteit: door het ritueel van eren en herinneren worden verleden, heden en toekomst met elkaar verbonden.

Wat de reacties zijn van overlevenden en nazaten op een monument houdt ook verband met de fase waarin de herinneringscultuur van een gemeenschap verkeert: de communicatieve fase waarbij overlevenden, nazaten en anderen nog kunnen getuigen van het gepleegde geweld; de overgang van de communicatieve naar de culturele fase; de culturele fase zelf waarin alleen de herinnering in de vorm van boeken, films, rituelen en monumenten kan worden voortgezet. Als het opsporen en identificeren van slachtoffers niet meer mogelijk is – zoals bij het door Coen aangerichte bloedbad op Banda uit 1621 en deels ook bij de genocide in Srebrenica in 1995 – dan is juist eerherstel en gerechtigheid van de slachtoffers in de vorm van een publiek gedenkteken heel belangrijk.⁴²⁷ Gaan bestuurders daaraan voorbij, dan blijven emoties opborrelen en protesten terugkomen.

Vorm, beeldtaal en locatie hebben grote invloed op de zeggingskracht van een monument of standbeeld. Coen is nog meer omstreden omdat hij op een sokkel staat, kijkend over het marktplein, de hand in de zij met aan zijn voeten een kanon. Zijn superieure houding lijkt op de klassieke beelden uit de Renaissance. Net als bij *Moments Contained*, het beeld van de zwarte jonge vrouw in Rotterdam, heeft ook hij een standbeen waarop zijn gewicht rust en een speelbeen.⁴²⁸ Het verschil is wel dat zij op de grond staat en hij op een sokkel. De boodschap is: Coen is belangrijk, hij is een held. Het standbeeld drukt een vorm van symbolisch geweld uit. De wrede machtsuitoefening door Coen wordt namelijk in de openbare ruimte als deel van het *extern* cultureel archief van de samenleving bevestigd en voortgezet, met alle bewuste en onbewuste opvattingen, ingesleten vooroordelen en emoties die horen bij kolonialisme en racisme.

Dat beeldtaal cruciaal is voor de (onbewuste) interpretatie van een monument blijkt ook uit het standbeeld van Peerke Donders met de geknielde zwarte man en het standbeeld van Anton de Kom. Beide beelden roepen verontwaardiging op, omdat de afbeelding van halfnaakte Afro-Surinaamse mannen herinnert aan de onmenselijke behandeling en uitbuiting van slaafgemaakten in de koloniale tijd, of aan het paternalisme van abolitionisten. Het standbeeld van de groetende sportman bij het Olympisch Stadion was voor passanten en toeristen een schok, omdat het gebaar van de sportman leek op de Hitlergroet, wat historisch gezien ook bleek te kloppen.

Wáár een monument in de openbare ruimte staat – in het drukke centrum van een stad of bij een stil laantje – accentueert de mate van waardering. De plaquette ter

427 Angelique Townsend EagleWoman, 'The Ongoing Traumatic Experience of Genocide for American Indians and Alaska Natives in the United States: the Call to Recognize Full Human Rights as set forth in the United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples', *American Indian Law Journal* 3 (2015) 2, 424-451.

428 Paul Steenhuis, 'Dit beeld van een zwarte vrouw viert onovertroffen het gewone, moderne Nederland', *NRC*, 06-06-2023.

nagedachtenis aan de vermoorde Sinti en Roma was door de afbraak van enkele huizen onzichtbaar geworden. Na protesten werd de plaquette op een kubusachtige sokkel geplaatst op een zichtbare plek. De felle controverse rond Coen en Donders draait óók om de locatie. Tegenstanders vinden dat de standbeelden niet langer op het marktplein in Hoorn of bij het Wilhelminapark in Tilburg kunnen blijven staan, omdat die plekken zelf eerbetoon uitdrukken. Deze argumenten vinden we ook terug bij het standbeeld van Piet Hein op een brug in de Rotterdamse deelgemeente Delfshaven. Het beeld van deze ‘rovende moordenaar’ moet van actievoerders uit de openbare ruimte verdwijnen.

Inhoud, vorm, beeldtaal en locatie van een monument én de plaats in het grotere herinneringslandschap beïnvloeden samen de ideologische boodschap van de representatie en de relevantie. In feite is elk monument een *performatief statement*: de woordloze boodschap dat bepaalde personen of gebeurtenissen exclusieve aandacht verdienen in de openbare ruimte. Tegelijkertijd zijn monumenten en ook straatnamen verbonden met andere media, zoals rituelen, liederen, verhalen, theater en film. Ze maken dus deel uit van een interactief netwerk van collectieve herinneringen die elkaar wel of niet kunnen versterken.

Informatie en communicatie zijn misschien wel de belangrijkste factoren voor commotie. Bij vrijwel alle onderzochte omstreden monumenten heeft ontbrekende of eenzijdige informatie tot heftige emoties en conflicten geleid. Tijdens gesprekken met ambtenaren bleek dat gemeenten niet altijd voldoende kennis in huis hebben over het eigenaarschap van een monument en de auteursrechten van kunstenaars en uitvoerders.

Een voorbeeld van evenwichtige communicatie was het besluit van minister Van Engelshoven in 2018 om de ‘muur van Mussert’ ondanks protesten tegen dit daderfgoed een beschermde status als rijksmonument te geven. Dat was een moeilijke maar ook duidelijke beslissing: de voor- en nadelen waren vooraf grondig gewogen. De communicatie rond het Holocaust Namenmonument in de periode 2014-2020 verliep daarentegen tegenstrijdig en chaotisch. Een open dialoog over locatie en vormgeving van het monument tussen burgers, de gemeente Amsterdam en het Auschwitz Comité bleek onmogelijk. Betrokken burgers konden zich uiteindelijk alleen laten horen via bezwaarprocedures.

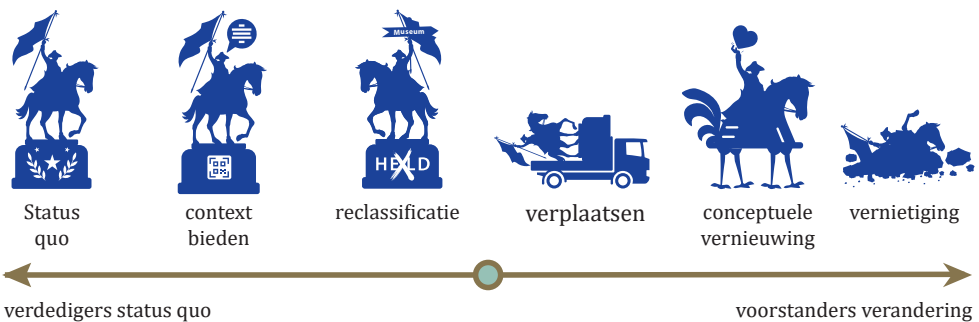
Aandacht voor het mogelijk omstreden karakter van een bestaand standbeeld ontstaat vaak pas na jarenlange acties en demonstraties. De communicatie voltrekt zich in eerste instantie vooral performatief en interactief: door het bekladden of inpakken van standbeelden, het demonstreren tegen het monument met spandoeken en het scanderen van leuzen. Hierop volgen ‘tegenacties’ van de voorstanders van een beeld; de gemeente treedt op met schoonmaak en beveiliging. Zo brachten protesten van actievoerders tegen het standbeeld van Coen anderen ertoe zich als ‘beschermers’

ervan op te stellen. De plaatsing van een slavernijmonument zonder vergunning in Vlissingen op 30 juni 2023 was een protest tegen de beslissing van de gemeenteraad om geen slavernijmonument op te richten. De gemeente liet het monument voorlopig ongemoeid en nodigde de initiatiefnemers uit voor een gesprek. In de nacht daarop werd het slavernijmonument beklad met rechts-extremistische leuzen als protest tegen het protest. Een week later moest het monument van de gemeente alsnog verdwijnen, omdat er geen vergunning voor was verleend.

In het proces van de oprichting van nieuwe monumenten doet zich een merkwaardige paradox voor. Het honoreren van het verzoek van elke groep om een eigen monument op te richten als blijk van erkenning brengt mensen niet altijd dichtertot elkaar. Een dergelijk beleid kan de verschillen tussen groepen mensen vergroten en het streven naar een gedeeld verleden belemmeren. Een aanvraag voor een nieuw monument vergt daarom steeds een zorgvuldige afweging van belangen. Daar komt nog bij dat gemeenten, zoals uit dit onderzoek blijkt, niet altijd goed zicht hebben op herdenkingstekens en publieke monumenten in hun regio. Een aanvraag voor een monument of een protest tegen een monument lijkt bestuurders soms te overvallen. De ene keer is er een database van monumenten, de andere keer (nog) niet. Er is met andere woorden weinig kennis van het lokale herinneringslandschap als geheel, laat staan dat er een doordachte visie is of beleid.

6.3 Handelingsopties

Uit de besproken cases blijkt dat bestuurders, beleidsmakers, actievoerders, omwonenden en vertegenwoordigers van gemeenschappen aan verschillende opties denken voor de omgang met bestaande omstreden monumenten in de openbare ruimte.⁴²⁹

⁴²⁹ Deze handelingsopties zijn mede gebaseerd op de nota *Betwist Erfgoed*, 8-11 en *Contested Histories in Public Spaces*, 277 en 285-290.

Het handhaven van de **status quo** – niets doen – komt in de praktijk vaak voor, maar is weinig bevredigend en continueert de onrust. Toch is dat voor enkele monumenten op het ogenblik wel de situatie. Over Coen in Hoorn en Donders in Tilburg hebben de betrokken gemeenten na jarenlange slepende discussies nog altijd geen besluit genomen. Het bieden van **context** gebeurt vaak door het plaatsen van een verklarend tekstbord bij een beeld. Deze aanpak wordt door betrekkelijk veel mensen geaccepteerd en geeft even lucht aan de spanningen die er kunnen zijn, maar het resultaat is beperkt. Voor een goede uitleg is namelijk veel tekst nodig. Dat kan beter via een QR-code die verwijst naar online informatie. Intussen staan de figuren nog steeds op hun sokkel in de openbare ruimte. Zij blijven daarmee een teken van eerbetoon. Contextualiseren is bovendien voor naamborden van straten, pleinen en bruggen heel lastig; bij tunnels is het vrijwel onmogelijk. In Utrecht is met de wandeling *Bitterzoete route* langs vijftien straten een alternatieve vorm van contextualisering bedacht.

Reclassificatie (het geven van een nieuwe naam en/of nieuwe functie) gebeurde bij het oude Van Heutsz-monument. Dat leverde veel weerstand en verzet op, ook omdat daarmee de koloniale geschiedenis als het ware werd uitgewist en het gewelddadig optreden van Van Heutsz en zijn mannen gemarginaliseerd. Wel waren de debatten over de reclassificatie leerzaam. Voorbeelden van zinvolle reclassificaties zijn Kamp Vught en Kamp Westerbork die nu functioneren als educatieve herinneringscentra. Dit was ook de bedoeling met de muur van Mussert. Het idee was dat de muur een educatieve functie zou gaan vervullen. Omdat de muur op een privéterrein van een campinghouder staat, is daar nog niet veel van terecht gekomen. Over het **verplaatsen** van een monument naar een kelder, depot of een museum wordt veel gedacht en gesproken, maar voor wat betreft de twee onderzoeksterreinen van dit rapport is het tot nu toe alleen gebeurd met de groetende sportman bij het Olympisch Stadion.

Een veelbelovende aanpak van een omstreden monument is **conceptuele vernieuwing**. Beeldend kunstenaars kunnen een bestaand omstreden monument kritisch omlijsten, symbolisch tegenspreken, een artistieke transformatie van de materialiteit creëren, de lege plek van een verwijderd monument vormgeven en vervreemding bewerkstelligen. Als monumenten in nieuwe contexten en tijdframes worden geplaatst kan dat voorbijgangers en bezoekers bewust maken van hun normatieve blik en zicht bieden op nieuwe, geëmancipeerde culturele kaders. Langs die weg kunnen kunstenaars ruimte geven aan andere interpretaties van het koloniale verleden en moderne oorlogen en genociden. Monumenten in de openbare ruimte kunnen dan een nieuwe betekenis krijgen.⁴³⁰

Vernietiging van het omstreden monument, of verwijdering van een straatnaam, is ingrijpend met als risico de ‘onthistorisering’ van de openbare ruimte. Toch is dit geen onmogelijke optie. Zo zijn direct na de Tweede Wereldoorlog en na de val van

430 Voor creatieve en reflexieve voorbeelden, zie Mircan ed., *Undone*.

de Sovjet-Unie in diverse landen standbeelden van politieke leiders omver getrokken of verwoest. In Nederland zijn naamborden van Adolf Hitler bij straten en pleinen verwijderd (Valkenburg en Loon op Zand); in Amsterdam werd de naam Stalinlaan vervangen door Vrijheidslaan. In de besproken cases was de vernietiging van een standbeeld of monument nergens aan de orde.

6.4 Tot slot

Hoewel dit adviesrapport zich richt op drie doelgroepen (bestuur; beleid en politiek; onderwijs, musea, erfgoedhuizen; burgers) kreeg vooral de eerste groep veel aandacht. Dat is ook te merken aan de aanbevelingen in het volgende hoofdstuk. De reden is dat zij de eindverantwoordelijken zijn voor de inrichting van de openbare ruimte. Met name om de doelgroep burgers (inclusief omwonenden en herinneringsgemeenschappen) goed te kunnen adviseren is meer empirisch onderzoek nodig. Bijvoorbeeld wat hun wensen zijn en of zij vinden dat er andere monumenten in hun directe omgeving bij moeten komen. Ook de complexe inkadering van publiek erfgoed – juridische regels, nationale wetgeving en internationale verdragen – verdient meer studie. Het is niettemin te hopen dat de analyses van de commotie over omstreden monumenten en straatnamen, en de aanbevelingen over de omgang daarmee informatief zijn voor de drie doelgroepen gezamenlijk.

Discussies en conflicten over monumenten bieden veel inzicht in de hedendaagse neerslag van de veelkleurige geschiedenis van Nederland en de wereld, in de canonicisering en uitsluiting van historische personen en gebeurtenissen, en in de verandering van interpretaties. Publieke monumenten, standbeelden en straatnamen zijn een stille maar fascinerende kennisbron van het verleden die eeuwigheidswaarde lijkt te suggereren. Uit zichzelf geven ze echter vaak een eenzijdige en momentgebonden kijk op het verleden, terwijl hun betekenisgeving verandert en sommige standbeelden inmiddels op hun sokkels wankelen. De acties voor of tegen bepaalde monumenten, de felle reacties in de media en de publieksdebatten zijn een uiting van veranderd historisch besef. Zo is er in Nederland de laatste jaren veel meer kennis opgebouwd over de doorwerking van het koloniale verleden over generaties heen. Met de commotie over publieke monumenten wordt tegelijkertijd een nieuwe geschiedenis geschreven en gemaakt, en verandert geleidelijk aan ook het cultureel-mentale archief in de harten en de hoofden van mensen.

Vrijheid van meningsuiting over omstreden monumenten is kenmerkend voor de democratie in Nederland. Het ergste wat een samenleving in dit opzicht kan gebeuren is dat het verleden is uitgewist én dat niemand meer weet dat het is uitgewist. Dan ontbreekt de belangrijkste bron waarmee mensen een visie op zichzelf en de wereld kunnen ontwikkelen. Het huidige herinneringslandschap in Nederland biedt – mét alle tekortkomingen, debatten, emoties, demonstraties en acties – nog steeds deze rijke bron. Dat is een groot goed.

Computerbewerking van het Emancipatiemonument, Washington

7. AANBEVELINGEN

7.1 Algemene aanbevelingen

Discussies over publieke monumenten hebben vaak dieperliggende oorzaken dan op het eerste gezicht lijkt. Acties kunnen een signaal zijn dat een gemeenschap zich onvoldoende erkend voelt, of dat collectieve herinneringen in de openbare ruimte schuren. Voor een evenwichtige en effectieve communicatie over omstreden monumenten zijn drie voorwaarden noodzakelijk:

- Een historiserende benadering
- Artistiek conceptueel onderzoek
- Bereidheid tot dialoog

Historiserende benadering

Een historiserende benadering van omstreden monumenten, standbeelden, borstbeelden, namen van straten, pleinen en bruggen enzovoorts geeft meer inzicht in de meningsverschillen en de achtergronden daarvan. Het betekent allereerst de bestudering van de levensfasen of de 'biografie' van het *monument*: vanaf het initiatief, de toenmalige waardering inclusief mogelijke weerstanden tot en met de huidige receptie. Wetenschappers kunnen hierbij een rol vervullen en eraan bijdragen dat mythevorming bij alle partijen wordt tegengegaan. Het gaat om kennis over een historische persoon of gebeurtenis én over de iconografie van het monument. Zo bleek bijvoorbeeld na grondig onderzoek door de gemeente Amsterdam dat de gestrekte arm van het standbeeld bij het Olympisch Stadion te herleiden was naar de groet van de fascistten rond Mussolini.

Daarnaast kan de interpretatie van de *verbeelde figuren en gebeurtenissen* in de loop van de tijd wijzigen door maatschappelijke ontwikkelingen, demografische verschuivingen en nieuwe wetenschappelijke inzichten. Terwijl monumenten lange tijd onwrikbaar blijven staan, verandert de omgeving. Ze continueren soms verhalen

die niet meer compatibel zijn met de betekenisgeving in het heden. Een negentiende-eeuws standbeeld van een triomferende VOC-leider is voor velen 'niet meer van deze tijd'. Daar komt bij dat er ook in hun eigen tijd al veel kritiek was op het gewelddadig optreden van Coen en Van Heutsz. Ook tegen de latere plannen voor hun standbeelden en monumenten rees direct verzet. Deze protesten zijn echter vergeten of actief uit de geschiedenis weggeschreven. De aanbeveling is om beweringen als 'de slavenhandel was toen nu eenmaal gebruikelijk' niet voor zoete koek aan te nemen. Bij historisering hoort ook het betrekken van toenmalige kritische commentaren en vormen van verzet.

Artistiek-conceptueel onderzoek

De betekenis van monumenten is – ondanks hun meestal vaste en driedimensionale vorm in steen, brons of ander materiaal – heel fluïde. De monumenten bewegen zich als complexe kunstwerken dynamisch door de tijd in een veranderend politiek en cultureel landschap, verbonden met andere media. Dat impliceert dat historisering alleen niet volstaat om vat te krijgen op de betekenislagen van monumenten die bepaalde groepen niet (meer) herkennen, of die voor andere schokkend of discriminerend kunnen zijn. Kunsthistorici en gespecialiseerde beeldend kunstenaars zijn ertoe uitgerust om cruciale, vaak verborgen, betekenisgeving in de vormgeving te detecteren en te contextualiseren. Degelijk artistiek-conceptueel onderzoek is onmisbaar voor een effectieve communicatie over een bestaand omstreden monument. Ook bij nieuw op te richten monumenten is het raadzaam om beeldend kunstenaars te betrekken bij de gedachtewisseling over vormgeving en locatie.

Bereidheid tot dialoog

Tegenstanders van een bestaand monument of initiatiefnemers voor een nieuw monument proberen onderdrukte, gemarginaliseerde of vergeten gemeenschappen uit het verleden zichtbaar te maken en een stem te geven. Ze vragen om erkenning in de openbare ruimte. Het gaat in dit rapport om verwanten en nazaten van – met name – slachtoffers van de Shoah, de bewoners van de Banda eilanden, Molukkers die naar Nederland kwamen, slaafgemaakten in Suriname en de Antillen, Armeniërs uit het Ottomaanse rijk en Bosniakken uit Bosnisch Servië. De uitdaging is om elkaars collectieve herinnering te erkennen maar het in beton gieten van groepsidentiteiten te voorkomen.

Het meewegen van diverse perspectieven van alle betrokkenen bij de besluitvorming over een monument is een morele verantwoordelijkheid van bestuurders. Dat proces vereist echter bij alle partijen – bestuurders, omwonenden, actievoerders – een bereidheid om te luisteren. Het toeschrijven van intenties en het maken van beschuldigende oordelen, zoals gebeurde bij het Holocaust Namenmonument, belemmert een open gesprek. Daarom is het belangrijk dat er contact is met betrokkenen vóórdat een bezwaarprocedure in gang is gezet, want dan is door het juridisch getouwtrek een open gesprek vrijwel onmogelijk geworden. Voorwaarde is verder dat alle (potentiële) betrokkenen tijdig geïnformeerd zijn over wie verantwoordelijk is, wat de

juridische kaders zijn, de te volgen procedures en wie aanspreekpunt is. Een gesprek kan beginnen met het uitzoeken wat de gemeenschappelijke interpretaties van het verleden zijn en waar verschillen liggen. Daarna kan een uitwisseling van standpunten plaatsvinden zonder dat de deelnemers per se tot consensus hoeven te komen.

Bij de communicatie rond omstreden monumenten doet zich echter wel de volgende paradox voor: het streven naar *inclusie* in de openbare ruimte gaat moeilijk samen met een fenomeen dat per definitie wordt gebruikt voor *exclusie*, zoals een monument of standbeeld op een sokkel. De oprichting van een monument of standbeeld ter ere van of ter herinnering aan een persoon of groep is immers steeds een keuze. Niet iedereen krijgt een standbeeld. Lastig is ook het spanningsveld dat 'iedere groep een eigen monument' oproept. Gehoor geven aan de wens van elke gemeenschap om een monument op te richten staat namelijk haaks op het streven naar een *gedeelde* openbare ruimte. Dit dilemma is moeilijk oplosbaar. Voor alle betrokkenen geldt: accepteer dat participatie en afweging van verschillende perspectieven niet altijd tot consensus kunnen leiden. Niettemin, de overheid kan wel een belangrijke taak vervullen door zorg te dragen voor de kwaliteit van de communicatie.

7.2 Aanbevelingen per doelgroep

Bestuur, beleid en politiek

- Als een gemeente vindt dat de openbare ruimte een functie heeft in de vormgeving van het herinneringslandschap in de regio, dan zijn een **beleidsopvatting** en een **visie** daarop nodig. Bij de formulering daarvan worden burgers, wetenschappers, kunstenaars en relevante instellingen (musea, erfgoedhuizen, scholen) gehoord. Op deze manier worden ad-hoc-oplossingen vermeden.
- **Historiseer** het betreffende monument. Naar welke geschiedenis verwijst het? Hoe dacht men destijds? Waren er tegenstemmen en in hoeverre is de receptie veranderd? Welke canonisering heeft plaatsgevonden?
- Zorg dat ambtenaren **informatie** hebben over eigenaars, kunstenaars, omwonenden, relevante gemeenschappen, slachtoffers waar het monument (indirect) naar verwijst en nabestaanden. Maak voorafgaand aan een besluit een **afweging van perspectieven** van betrokkenen. Betrek daarbij het lokale herinneringslandschap.
- Denk vooruit en **procesmatig**. De korte termijn van een gemeentelijke politieke agenda strookt vaak niet met de lange tijdspanne van het bestaan van een monument. Besef dat een monument of straatnaam een ideologische boodschap langdurig blijft uitdragen. Organiseer daarom periodiek een **evaluatie** over de monumentale inrichting van de openbare ruimte, inclusief daarbij behorende herdenkingen. Betrek omwonenden, gemeenschappen, erfgoedexperts, (kunst) historici en beeldend kunstenaars.
- **Faciliteer burgerparticipatie**: geef burgers de ruimte voor initiatieven voor de oprichting of aanpassing van een monument. Betrek ze bij de planfase en de

evaluatie; geef ze een handreiking over procedures. Bekijk óf en hoe een verzoek of protest van burgers een beginpunt van een gemeentelijk kennisproject kan zijn, zoals een onderzoek naar de geschiedenis van de buurt of een mogelijke andere inrichting van de openbare ruimte. Burgers leren dan meer over hun omgeving, en de betrokken overheid leert meer over wat er speelt in een wijk of buurt.⁴³¹

- Organiseer als **VNG** met enige regelmaat een **training** of workshop voor bestuurders, ambtenaren en beleidsmakers over de omgang met monumenten.
- Bekijk als **RCE** hoe het **Rijksmonumentenregister** verbeterd kan worden, bijvoorbeeld door een verbinding te leggen met de Kennisbank en categorieën zoals gedenktekens en standbeelden te verduidelijken. Vermeld daarbij kunstenaars en eigenaars (particulier, gemeente, provincie, Rijk). Actualiseer beschrijvingen en neem afbeeldingen op. Maak initiatieven als Struikelstenen, Liberation Route, Black Heritage Tour en Mapping Slavery zichtbaar. Dat zijn ze nu niet, een omissie die de RCE zelf heeft erkend.⁴³²
- Het zou alle partijen helpen als de **RCE** een **Expertiseteam Publieke Monumenten** opzet in samenwerking met **VNG** en **UNESCO Nederland** dat als platform door beleidsmakers en burgers geraadpleegd kan worden. Betrek bij een concreet advies ook beeldend kunstenaars. Voor de continuïteit benoemt de RCE intern een verantwoordelijke voor het expertiseteam die: 1. een handreiking opstelt voor de omgang met een (op te richten) monument met duidelijke criteria per fase als checklist (zie de handreiking bij par. 7.3 als voorbeeld); 2. een overzicht maakt van omstreden monumenten in Nederland en deze geregeld actualiseert; 3. een register aanlegt met *good practices* uit binnen- en buitenland.

Onderwijs, musea en erfgoedhuizen

- Publieke monumenten zijn een unieke bron voor de ontwikkeling van **historisch besef**. In het onderwijs kan de historische context van een standbeeld bestudeerd worden, wie die persoon op de sokkel is, waarom het daar werd opgericht door wie, en waarom sommige mensen er nu anders over denken. Zie de nota *Betwist Erfgoed* van UNESCO Nederland (2017), het nationaal programma van de Nationaal Coördinator tegen Racisme en Discriminatie (2022) en het rapport van de commissie-Bussemaaker (2023). Het historisch besef zou er sterk baat bij hebben als de infrastructuur van het geschiedenisonderwijs verbeterd wordt. Nu krijgt 65-70% van de leerlingen na hun 14e of 15e jaar géén geschiedenisles op school.
- Meer samenwerking tussen cultuureducatie (musea) en onderwijs (scholen) bevordert **inhoudelijke kennisverwerving**. Daartoe behoort ook het verkennen van meerdere perspectieven op een monument of standbeeld, met argumenten en bewijs. Besef van de veranderende interpretaties verrijkt bovendien historische

431 Jurian Edelenbos, Anna Domingo, Pieter-Jan Klok en Jan van Tatenhove, *Burgers als beleidsadviseurs. Een vergelijkend onderzoek naar acht projecten van interactieve beleidsvorming bij drie departementen* (Amsterdam: Instituut voor Publiek en Politiek, 2006).

432 Zie de RCE-beleidsnota, *Erfgoed van betekenis*, 5-6.

kennis. Er bestaat veel nuttig digitaal en schriftelijk materiaal voor docenten, ambtenaren en beleidsmakers bij musea, en erfgoedhuizen. Ook is er veel informatie te vinden in Nederlandse vakbladen, zoals *Historisch Nieuwsblad*, *Historiek* en *Kleio*, en op internationaal niveau de websites *Contested Histories in Public Spaces* en *Historic Statue Removal – Top 3 Pros & Cons*.⁴³³

- Musea en erfgoedhuizen kunnen verdiepende **historische context** bieden voor publieke monumenten. Zo ondersteunen musea over de Tweede Wereldoorlog, de Shoah en het komende slavernijmuseum het herinneringslandschap in de regio's. Als de belofte van het Nationaal Monument Srebrenica 95 wordt ingelost, dan is ook daar een museale omgeving nodig om de complexe internationale context en het ervaren leed van nabestaanden en betrokken Dutchbatters te verduidelijken.
- Musea gebruiken tegenwoordig vormen van **co-waardering** van collectievorming en co-beheer. Iets dergelijks zou uitgebreid kunnen worden voor de omgang van burgers met publieke (omstreden) monumenten. Een recente trend is *community mapping*, een manier om de waardering van burgers een rol te geven.

Burgers: omwonenden en herinneringsgemeenschappen

- **Organiseer een gesprek** in de wijk als er onvrede bestaat over een monument of straatnaam of als er wensen zijn voor een nieuw monument in de buurt. Informatie over rijksmonumenten is te vinden in het rijksmonumentenregister; informatie over gemeentelijke monumenten staat op diverse gemeentelijke websites.
- Een **wijkcomité** kan als spreekbuis dienen om via de ambtenaren een overleg aan te vragen met het gemeentebestuur. Overheden voerden de afgelopen jaren democratische vernieuwingen in voor burgerparticipatie met nieuwe vormen van betrokkenheid – zoals burgerpanels of burgerberaden – en eigenaarschap van inwoners. In Rotterdam zijn bijvoorbeeld via loting wijkcomités samengesteld die goed blijken te werken.⁴³⁴ Burgers kunnen bij steeds meer gemeenten gebruikmaken van een **uitdaagrecht**. Hiermee kunnen ze aan overheden voorstellen doen over de (her)inrichting van een plein of de omgang met een (op te richten) monument. Zie *Uitvoeringsagenda Faro deel I* (2022).
- Het is van belang dat burgers – liefst in georganiseerd verband – contact onderhouden met lokale of regionale erfgoedinstellingen (zoals musea, archieven, bibliotheken, erfgoedhuizen, historische verenigingen), zodat deze beter op de hoogte zijn van de kennis en de wensen van mensen uit de wijk of regio.

433 Historic Statue Removal-Top 3 Pros & Cons (<https://www.procon.org/headlines/historic-statue-removal-top-3-pros-cons/>).

434 Susan Brand en Menno Hurenkamp, 'Loting voor deelname aan wijkcomités is goed voor lokale democratie', in *Sociale Vraagstukken*, 29-03-2022 (<https://www.socialevraagstukken.nl/loting-voor-deelname-aan-wijkcomites-is-goed-voor-lokale-democratie/>).

7.3 Handreiking

HANDREIKING VOOR BESTUURDERS VOOR DE OMGANG MET OP TE RICHTEN OF BESTAANDE OMSTREDEN MONUMENTEN

@ KNAW

ONDERSCHEID VIJF FASEN:

1. Voorbereiding
2. Initiatief
3. Planfase
4. Besluitvorming
5. Evaluatie

1. VOORBEREIDING

- Ontwikkel een samenhangende visie op het herinneringslandschap van de regio
- Ontwikkel een handboek voor initiatiefnemers (inclusief actievoerders) met informatie over:
 - procedures
 - bevoegdheden
 - ruimtelijke zaken (verkeersveiligheid, beschermd stadsgezicht en stadsbeeld)
 - vergunningen (welke nodig zijn)

2. INITIATIEF

- Vragen stellen aan initiatiefnemers over:
 - doel van het initiatief: feitelijk en symbolische betekenis (wel of geen periodieke herdenking)
 - (cultuur)historische achtergrond van een (op te richten) monument
 - identificatie van initiatiefnemers
 - wie kunnen bezwaar maken tegen het nieuwe of te wijzigen monument
 - draagvlak voor een nieuw monument
 - wensen over locatie
 - mogelijkheden voor een te kiezen (nieuwe) locatie
- Verkenning voor de verantwoording van een besluit:
 - gebruik van de openbare ruimte
 - omvang en prominentie van het monument
 - eventuele publieke activiteiten (herdenkingen) bij het monument
 - aanwezige ruimtelijke voorzieningen voor publieke activiteiten
 - functiewijziging van de locatie: verkeer, parkeren, groen
 - vormgeving (materiaal, vorm, esthetiek)
 - keuze van ontwerper / kunstenaar

3. PLANFASE

- Identificatie van bij alle vorige aspecten genoemde betrokkenen
 - Ambtelijke invulling van het initiatief ter voorbereiding van besluit B&W (gemeentelijke monumenten- of straatnamencommissie; financiële paragraaf)
 - Uitnodiging aan geïdentificeerde betrokkenen om over alle aspecten een visie te geven

4. BESLUITVORMING

- Gebruikmakend van de vragen tijdens de initiatieffase kan besloten worden tot:
 - oprichting van een nieuw monument
 - wijziging of verplaatsing van een bestaand monument
 - afwijzing van het initiatief

5. EVALUATIE

- periodieke beoordeling van de functie van publieke monumenten
- toetsing bestaande monumenten aan gewijzigde beleidsopvattingen

LIJST MET AFKORTINGEN

BLM	Black Lives Matter
BW	Burgerlijk Wetboek
B&W	College van Burgemeester en Wethouders
CKV	Culturele en Kunstzinning Vorming (vak in het voortgezet onderwijs)
CRK	Commissie voor Ruimtelijke Kwaliteit
EuroClio	European Association of History Educators
Faro	Verdrag van Faro <i>De waarde van cultureel erfgoed voor de samenleving</i> (in 2005 opgesteld door de Raad van Europa in de Portugese stad Faro)
ICTY	International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia
ICRC	Internationaal Comité van het Rode Kruis
IHJR	Institute for Historical Justice and Reconciliation
IOC	Inspectie Overheidsinformatie en Erfgoed
IS	Islamitische Staat
KITLV	Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (Universiteit Leiden)
KNIL	Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (in de voormalige kolonie Nederlands-Indië)
MHP	Milliyetçi Hareket Partisi (rechts-nationalistische politieke partij in Turkije)
MSA	Memory Studies Association
NAVO	Noord-Atlantische Verdragsorganisatie
NCDR	Nationaal Programma tegen Discriminatie en Racisme
NiNsee	Nationaal Instituut Nederlands slavernijverleden en erfenis
NIOD	Nederlands Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies
NSB	Nationaal-Socialistische Beweging
PI	Perhimpoean Indonesia (in 1908 te Leiden opgerichte studentenvereniging voor Indonesische studenten)
OCW	Ministerie van Onderwijs, Cultuur, Wetenschappen
QR-code	Quick Response barcode (vierkant van zwart-witte pixelpatronen, met smartphone gescand en omgezet in een URL van een website met informatie)
RCE	Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
UNESCO	United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation.

UNESCO Nederland	De nationale UNESCO commissie van Nederland
VGN	Vereniging van docenten Geschiedenis en staatsinrichting in Nederland
VN	Verenigde Naties
VNG	Vereniging Nederlandse Gemeenten
VOC	Verenigde Oostindische Compagnie
VS	Verenigde Staten van Amerika
VVE	Vereniging van Eigenaren
VWC	Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Cultuur (tot 1994)
WIC	Westindische Compagnie
WOI	Eerste Wereldoorlog
WOII	Tweede Wereldoorlog

REVIEW

Een conceptversie van dit adviesrapport is conform de *Handleiding Adviezen KNAW* (2017) beoordeeld door:

- Dr. mr. Lucky Belder (UU) jurist erfgoed
- Dr. Francio Guadeloupe (UvA / KITLV) antropoloog
- Prof. dr. Erik Rietveld (UvA/UT) kunstenaar, experimentele studio RAAAF, lid Akademie van Kunsten KNAW
- Ronald Rietveld, kunstenaar, experimentele studio RAAAF, lid Akademie van Kunsten KNAW

Daarnaast is de conceptversie uitvoerig becommentarieerd – zowel schriftelijk als mondeling tijdens een vergadering – door de Raad van Geesteswetenschappen onder voorzitterschap van prof.dr. Keimpe Algra.

Vanuit de Raad stuurden prof.dr. Lotte Jensen, prof.dr. Heleen Murre-van den Berg en prof.dr. Katja Kwastek aanvullende schriftelijke feedback.

BIJLAGE I

INSTELLINGSBESLUIT KNAW- COMMISSIE OMSTREDEN MONUMENTEN

Het bestuur van de KNAW, gelet op artikel 5.1 van het reglement van de KNAW, besluit tot het instellen van de commissie *Omstreden monumenten*, hierna te noemen 'de commissie'.

Artikel 1. Taakopdracht

De commissie heeft als taak een handreiking op te stellen voor de omgang met controversieel erfgoed in Nederland. De handreiking moet de kaders scheppen om in een sterk gepolariseerd debat per specifiek geval het gesprek over het monument, diens geschiedenis én toekomst te voeren. Daarbij concentreert de commissie zich op materieel erfgoed in de openbare ruimte, inclusief koloniaal erfgoed.

Publieke monumenten kunnen sterke emoties oproepen. Wat in het ene tijdsgewricht geldt als een moreel toonbeeld, kan in een ander worden gezien als verwerpelijk. Dit werd de afgelopen jaren, met de opkomst van wereldwijde antiracismebewegingen als de Black Lives Matter Movement, opnieuw duidelijk. Ontwikkelingen in sociale bewustwording en de groei van historisch besef leidden ertoe dat de in steen, marmer of cement gestolde verering in een ander licht werd gezien. Soms werden zogenoemde helden van hun sokkels getrokken om plaats te maken voor, ja, voor wat eigenlijk? Het verwijderen van beelden wist de geschiedenis niet uit. Sterker nog, de kans bestaat dat de controverse aan de herinnering ontsnapt; wat niet wil zeggen dat een ingreep niet zinvol of gerechtvaardigd kan zijn. Op andere plekken werden bordjes geplaatst bij het monument om daarmee de andere, donkere kant van diens geschiedenis te belichten. Maar wat er ook gedaan werd, zelden leidde het tot een voor eenieder bevredigende oplossing.

Op 26 februari 2021 hield de Raad voor Geesteswetenschappen van de KNAW een online expertmeeting over de genealogie van het monument. Na korte inleidingen van verschillende experts, gingen 22 wetenschappers, kunstenaars en beleidsmakers met elkaar in gesprek over de omgang met controversieel, materieel erfgoed. Tijdens deze bijeenkomst bleek onder beleidsmakers een grote behoefte te zijn aan meer historische achtergrondinformatie over het materiële erfgoed en een door experts opgestelde handreiking voor het voeren van gesprekken over controversieel erfgoed met bewoners, betrokkenen en andere belanghebbenden. Er werd gesignaleerd dat het

publieke debat dusdanig gepolariseerd is dat een zinvol gesprek nauwelijks mogelijk is. Tevens werd geconstateerd dat waar het controversieel erfgoed betreft dit niet louter om koloniaal erfgoed gaat. Andere voorbeelden die minstens zo aanwezig zijn, zo niet een grotere presentie in de Nederlandse samenleving hebben, zijn vormen van religieus erfgoed of oorlogsmonumenten. Een KNAW-commissie zou deze verschillende vormen in kaart moeten brengen en met elkaar kunnen vergelijken.

Doel

Het opstellen van aanbevelingen voor de omgang met controversieel materieel erfgoed in de openbare ruimte in Nederland ter ondersteuning van beleid op lokaal, regionaal en nationaal niveau. De commissie zal daartoe enkele urgente *case studies* nader uitwerken, in het bijzonder: (post)koloniaal erfgoed; monumenten van de Tweede Wereldoorlog / Holocaust; religieus erfgoed.

Werkwijze

De commissie zal de huidige maatschappelijke discussies in Nederland over controversieel erfgoed in de openbare ruimte analyseren vanuit een brede benadering (historiserend, antropologisch, religieus), geplaatst in een internationale context, aan de hand van secundaire literatuur en gesprekken met beleidsmakers, vertegenwoordigers van maatschappelijke instellingen en wetenschappelijke instituten, wetenschappelijke experts. Tussentijds zullen concept teksten worden voorgelegd aan de adviesraden, i.h.b. de Raad van GW en de Sociaal-Wetenschappelijke Raad (SWR) en De Jonge Akademie.

Vraagstelling

De centrale vraag voor de commissie luidt: *Wat betekent omstreden materieel erfgoed in de openbare ruimte en op welke wijze kan zinvolle communicatie hierover plaatsvinden tussen beleidsmakers en betrokkenen van dat erfgoed, zoals nabestaanden van slachtoffers, vertegenwoordigers van etnische en religieuze gemeenschappen, buurtbewoners?*

Onderliggende vragen zijn:

- Wat is de aantrekkingskracht van materiële cultuur (standbeelden, monumenten, plaquettes, straatnamen)? (aanraken; ankerpunten in de publieke ruimte; collectief geheugen)
- Waarom zijn / worden personen op de sokkel geplaatst? (canonvorming; identificatie)
- Hoe kwam het standbeeld / monument tot stand? (wie namen de beslissing; wel of geen weerstand bij de beslissing en de onthulling; rol esthetiek; keuze van de plek)
- Wat is de betekenis van religie en ritueel? (menselijke behoefte aan samenkomen op een plek; lichamelijkheid van het ritueel bij materiële cultuur)
- Wat doe je concreet met het standbeeld of monument n.a.v. verzet en weerstand?
- Wie had en heeft er zeggenschap over?

Een taak voor de KNAW?

De KNAW herbergt de nodige wetenschappelijke expertise op het gebied van herinneringscultuur en erfgoed, maar ook op de specifieke deelgebieden die onder de genoemde cases vallen. Daarnaast biedt de KNAW onderdak aan de Akademie van Kunsten, waarvan enkele leden in hun dagelijkse, artistieke praktijk werken met (controversieel) erfgoed. Tot slot vallen onder de KNAW een aantal instituten die middenin debatten over de publieke omgang met het verleden staan. De combinatie van de verschillende expertises, zowel van wetenschappelijke als culturele aard, maakt het mogelijk om tot een afgewogen handreiking te komen.

Artikel 2. Samenstelling en instellingsduur

Tot lid van de commissie worden op persoonlijke titel benoemd:

Voorzitter:

- Em. prof. dr. Maria Grever (hoogleraar theoretische geschiedenis en historische cultuur, EUR; gastonderzoeker NL-Lab KNAW Humanities Cluster; KNAW-lid, RGW)

Leden:

- Prof. dr. Paul van Geest (hoogleraar kerkgeschiedenis, TiU, RGW / EUR)
- Hans van Houwelingen (beeldend kunstenaar; lid Akademie van Kunsten)
- Em. prof. dr. Gert Oostindie (hoogleraar koloniale en postkoloniale geschiedenis, UL, KITLV)
- Prof. dr. Ann Rigney (hoogleraar comparative literature, UU; KNAW-lid)
- Jennifer Tosch (zelfstandig auteur en gids *Slavery trails*)
- Harry Tupan (directeur Drents Museum)
- Prof. dr. Uğur Ümit Üngör (NIOD, UvA)

Secretaris namens de KNAW: dr. Geertjan de Vugt

Artikel 3. Kwaliteit en integriteit

De commissieleden hebben voorafgaand aan de eerste vergadering van de commissie kennisgenomen van de Code ter voorkoming van oneigenlijke beïnvloeding door belangenverstrengeling en dit in een schriftelijke verklaring bevestigd. De commissieleden hebben kennisgenomen van de Handleiding adviezen en verkenningen van de KNAW, die op 18 september 2017 is vastgesteld door het bestuur. Van het in deze handleiding beschreven beleid voor beoordeling van de concepttekst wordt niet afgeweken.

Aldus vastgesteld door het Bestuur van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen op 13 juli 2021 te Amsterdam.

Namens het bestuur van de KNAW,

W. de Koning
Algemeen directeur van de KNAW

BIJLAGE II

OVERZICHT ONDERZOCHE MONUMENTEN IN NEDERLAND

Koloniaal verleden en slavernij	Oorlogen en genociden 20 ^e eeuw
DIEPTEANALYSE	
<p>1. Standbeeld J.P. Coen – Hoorn Onthuld 1893; rijksmonument sinds 1965 Eigenaar: gemeente Hoorn Kunstenaar: Ferdinand Leenhoff</p>	<p>1. Van Tuyll-monument De Olympische groet – Amsterdam Onthuld 1928; rijksmonument sinds 1995 Eigenaar: VVE Olympisch Stadion Kunstenaar: Gra Rueb</p>
<p>2. Standbeeld Donders en geknielde man – Tilburg Onthuld 1926; rijksmonument sinds 2002 Eigenaar: gemeente Tilburg Kunstenaar: Johannes P. Maas</p>	<p>2. Armeens monument – Assen Onthuld 2001 Eigenaar gedenksteen: particulier (bekend bij commissie); eigenaar grond: gemeente Traditionele stele met kruis</p>
<p>3. Standbeeld Anton de Kom – Amsterdam Onthuld 2006 Eigenaar: gemeente Amsterdam Kunstenaar: Jikke van Loon</p>	<p>3. Nationaal Holocaust Namenmonument – Amsterdam Onthuld 2021 Eigenaar: Nederlands Auschwitz Comité Kunstenaar: Daniel Libeskind</p>
	<p>4. Nationaal Herdenkingsmonument Srebrenica – Den Haag (nog niet verwezenlijkt) Tijdelijk monument met 25 portretfoto's van Bosnisch-Nederlandse jongeren – Den Haag, Amsterdam, Vijfhuizen Onthuld 2020 Kunstenaar: Robin de Puy</p>
ANDERE GENOEMDE VOORBEELDEN	
<p>4. Standbeeld Piet Hein – Rotterdam Onthuld 1870; rijksmonument sinds 1973 Eigenaar: gemeente Rotterdam Kunstenaar: Joseph Graven</p>	<p>5. Muur van Mussert – Lunteren Gebouwd 1936; rijksmonument sinds 2018 Eigenaar: Camping De Goudsberg</p>
<p>5. Straatnamen wijk Lombok – Utrecht Onthuld 1920 Eigenaar: gemeente Utrecht</p>	<p>6. NSB-graf Gebouwd 1943; rijksmonument sinds 2005 Eigenaar: gemeente Roermond Kunstenaar: onbekend</p>
<p>6. Van Heutsz borstbeeld – Coevorden Onthuld 1933 Eigenaar: gemeente Coevorden Kunstenaar: August Falise</p>	<p>7. Sinti en Roma monument – Den Haag Onthuld 1990 Eigenaar: gemeente Den Haag Kunstenaar: onbekend Onthuld 2006 na restauratie en verplaatsing Kunstenaar: Haags Architecten Bureau</p>

<p>7. Monument Indië-Nederland – Nederland Onthuld 1935 als Van Heutsz monument Rijksmonument sinds 2004 Kunstenaar: Frits van Hall Sinds 2007 Monument Indië-Nederland Eigenaar: gemeente Amsterdam Kunstenaar: Jan Kleingeld</p>	<p>8. Monument De Schommel – Nijmegen Onthuld 2000 Eigenaar: gemeente Nijmegen Kunstenaar: Henk Visch</p>
<p>8. Coentunnel – Amsterdam Onthuld 1966 Eigenaar: Rijkswaterstaat</p>	<p>9. Stolpersteine – Amsterdam Onthuld 2009 Eigenaar: gemeente Amsterdam Kunstenaar: Gunther Demnig</p>
<p>9. Slavernijmonument – Vlissingen Onthuld 2023 Wegens ontbreken van een vergunning na een week verwijderd en voorlopig geplaatst in de binnentuin van Maritiem MuZEEum Zeeland Eigenaar monument: kunstenaar Kunstenaar: Zeus Hoenderop</p>	

BIJLAGE III

DEELNEMERS AAN DRIE BESLOTEN GESPREKSRONDES IN 2022 EN VRAGEN

Gespreksronde-1: 11 maart 2022

- Karwan Fatah-Black, Universitair docent vroegmoderne globalisering en het Atlantische slavernijverleden, Universiteit Leiden
- Ad Geerdink, Directeur Westfries Museum Hoorn
- Michaela Hanssen, Rijksdienst van het Cultureel Erfgoed, programmaleider FARO
- Marianne Hirsch Ballin, Lid bestuur Nationaal 4/5 mei comité en hoogleraar straf- en strafprocesrecht Vrije Universiteit Amsterdam
- Thieu Knibbeler, Senior beleidsadviseur stadsontwikkeling, bureau monumenten en cultuurhistorie, gemeente Rotterdam
- Alma Mustafić, onderzoeker bij het lectoraat Participatie en Stedelijke Ontwikkeling Hogeschool Utrecht, betrokken bij het toneelstuk *Gevaarlijke namen* over de genocide van Srebrenica
- Steven Stegers, Directeur EuroClio – European Association of History Educators
- Rocky Tuhuteru, Directeur Stichting Pelita

Gespreksronde-2: 29 april 2022 (ochtend)

- Gielt Algra, Veteraneninstituut
- Kathleen Ferrier, voorzitter UNESCO Nederland
- Tom van der Geugten, auteur geschiedenisboek, *Geschiedeniswerkplaats*
- Joost op 't Hoog, ambtenaar monumenten en erfgoed Tilburg
- Pauljac Verhoeven, bestuurslid Museum Bronbeek
- Annemarie de Wildt, conservator Museum Amsterdam, lid Stadscuratorium en commissie ANOR – Adviesraad Naamgeving Openbare Ruimte Amsterdam

Gespreksronde-3: 29 april 2022 (middag)

- Hester Dibbitts, lector Cultureel erfgoed Reinwardt Academie; expert in de methodiek Emotienetwerken
- Tom van der Geugten, auteur geschiedenisboek, *Geschiedeniswerkplaats*
- Ellen van Haaren, directeur Olympisch Stadion Amsterdam
- Tim van den Hoff, onafhankelijk filmmaker, maker van de film *Monumental Crossroads* over de spanningen rond monumenten in het zuiden van de VS
- Hanco Jürgens, wetenschappelijk medewerker Duitsland Instituut / UvA
- Jules Rijssen, medewerker Imagine IC, Meertens Instituut
- Valika Smeulders, hoofd afdeling geschiedenis Rijksmuseum
- Jantje Steenhuis, directeur Stadsarchief Rotterdam

Ter voorbereiding van het gesprek kregen de deelnemers de vraag om hun gedachten te laten

gaan over de volgende onderwerpen:

- Wat zijn uw ervaringen met klachten en protesten over materiële cultuur in de openbare ruimte (zoals standbeelden, gebouwen, straatnamen)? Hoe bent u daarmee omgegaan?
- Wat verstaat u onder 'omstreden' monumenten?
- Kent u best practices van een naar uw visie adequate omgang met omstreden monumenten?
- Heeft u te maken (gehad) met pogingen tot de oprichting van een nieuw monument ter verbreding van de (im)materiële herinneringscultuur?
- Zijn er in uw omgeving monumenten die niet omstreden zijn, maar waarvan u denkt dat dit in de nabije toekomst kan gaan gebeuren?

BIJLAGE IV

PROGRAMMA WERKCONFERENTIE

OMSTREDEN MONUMENTEN,

21 OKTOBER 2022

13.00 uur – [Kathleen Ferrier](#) (voorzitter UNESCO Nederland), Welkom en opening

Deel 1 Een omstreden cultureel archief

Moderator: [Kathleen Ferrier](#)

[Maria Grever](#) (Erasmus Universiteit Rotterdam, voorzitter commissie)

Monumenten onder vuur: inleiding

[Michaëla Hanssen](#) (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Omgaan met beladen erfgoed. Van ad hoc naar gezamenlijke verantwoordelijkheid

13.40 – 14.00 uur - Plenaire discussie

Korte pauze 14.00-14.15 uur

Deel 2 Vormgeving: kritische kunst rond omstreden monumenten

Moderator: [Gert Oostindie](#) (hoogleraar koloniale en postkoloniale geschiedenis, Universiteit Leiden, oud-directeur KITLV en lid commissie)

[Hans van Houwelingen](#) (beeldend kunstenaar, lid Akademie van Kunsten, lid commissie)

De casus Van Heutsz: Amsterdam – Jakarta

[Uğur Ümit Üngör](#) (NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies, lid commissie)

Herinnering aan oorlog en genocide in steen

[Raul Balai](#) (kunstenaar-curator)

Oproep tot radicaal hercontextualiseren van beelden in de openbare ruimte door kunstenaars

14.55 – 15.15 uur – Plenaire discussie

Pauze 15.15-15.45 uur

Deel 3 Ruimte voor emoties en dialoog

Moderator: [Kathleen Ferrier](#)

[Nancy Jouwe](#) (cultuurhistoricus, schrijver)

Publieke interventies en dilemma's

[Hester Dibbits](#) (Reinwardt Academie)

De methodiek Emotienetwerken

16.25 – 16.45 uur – Plenaire discussie

Afsluiting *En nu verder*

17.00 uur [Kathleen Ferrier](#), Terugblik en afsluiting

BIJLAGE V

CONTACTEN MET ORGANISATIES EN GESPREKKEN MET EXPERTS

Contacten met organisaties, commissies en instellingen

- Black Archives
- Commissie Bussemaker 'Versterking kennis geschiedenis voormalig Nederlands-Indië'
- Dekolonisatienetwerk Voormalig Nederlands-Indië
- EuroClio European Association of History Educators
- Gemeente Alkmaar
- Gemeente Amsterdam
- Gemeente Assen
- Gemeente Rotterdam
- Gemeente Tilburg
- Heritage Lab Reinwardt Academie
- Nationaal Coördinator tegen Discriminatie en Racisme (NCDR)
- Olympisch Stadion
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE)
- Stadsarchief Rotterdam
- Stadscuratorium Amsterdam
- Stichting WePromise
- UNESCO commissie Nederland
- Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG)
- Vereniging van Geschiedenisdocenten in Nederland (VGN)
- Westfries Museum Hoorn

Activiteiten i.v.m. onderzoek 2021-2023

- 23-05-2023 Bespreking conceptrapport 'Wankele sokkels' met de Raad voor Geesteswetenschappen.
- 17-11-2022 Deelname aan de werkconferentie Inclusief Onderwijs georganiseerd door de Nationaal Coördinator tegen Discriminatie en Racisme, Amsterdam.
- 21-10-2022 KNAW-werkconferentie Omstreden Monumenten, Amsterdam (60 deelnemers).
- 27-07-2022 Bezoek aan Hoorn i.v.m. het standbeeld J.P. Coen en het Westfries Museum
- 16-06-2022 Bezoek Black Archives in Amsterdam: rondleiding en groepsdiscussie met NL-Lab en Mitchell Esajas.
- 07-06-2022 Deelname Werkconferentie Commissie Versterking kennis geschiedenis voormalig Nederlands-Indië o.l.v. Jet Bussemaker (vz) in Den Haag.
- 30-05-2022 Deelname bijeenkomst RCE Beladen erfgoed in de publieke ruimte o.l.v. Michaela Hanssen (FARO RCE) in Oud-Zuilen.

- 29-04-2022 Gespreksronde III KNAW-commissie, Amsterdam met zeven experts en ervaringsdeskundigen
- 29-04-2022 Gespreksronde II KNAW-commissie, Amsterdam met acht experts en ervaringsdeskundigen
- 11-04-2022 Bijwonen theatervoorstelling *Gevaarlijke namen* over de val van Srebrenica in Utrecht met acteur en betrokkene Alma Mustafić en discussie daarna.
- 11-03-2022 Gespreksronde I KNAW-commissie, Amsterdam met acht experts en ervaringsdeskundigen
- 10-02-2022 Bezoek (preview) tentoonstelling *Revolusi!* Rijksmuseum Amsterdam
- 21-11-2021 Bezoek aan Tilburg i.v.m. het standbeeld Peerke Donders en geknielde zwarte man. Bezichtiging Processiepark, gewijd aan missionaris Donders.

Gesprekken en mailcorrespondentie met ervaringsdeskundigen en experts buiten de drie gespreksrondes:

- Con Bakker, senior beleidsadviseur en clustercoördinator Participatie Hoorn
- [Raul Balai](#), kunstenaar-curator
- Rabin Baldewsingh, Nationaal Coördinator tegen Discriminatie en Racisme NCDR
- Ellen Bokhove adviseur Cultuur gemeente Alkmaar
- Merritt Clap-Smith, secretaris Capitol Area Architectural and Planning Board in Minnesota (USA)
- Marisella de Cuba, Stichting WePromise
- Hester Dibbits, lector Reinwardt Academie
- Fons Dingelstad OCW
- Marit van Dijk, coördinator Heritage Lab Reinwardt Academie
- Mitchell Esajas, oprichter The Black Archives
- Kathleen Ferrier, voorzitter UNESCO commissie Nederland
- Ad Geerdink, directeur Westfries Museum
- Tom van der Geugten, docent geschiedenis en schoolboekauteur
- Idesbald Goddeeris, historicus koloniale geschiedenis en missiegeschiedenis, Katholieke Universiteit Leuven
- Ellen van Haaren, lid directie Olympisch Stadion
- Michaëla Hanssen, programmaleider FARO RCE
- Benoît Henriët, historicus Vrije Universiteit Brussel, expert koloniale geschiedenis
- Dillon Heuser, rapporteur onderzoeksrapport Slavernijverleden van Hoorn
- Bart Hofstee, trainer morele oordeelvorming Bureau Integriteit gemeente Amsterdam
- Marie-Louise Jansen, director Contested Histories Onsite EU
- Sarieke de Jong, mede-oprichter Dekolonisatienetwerk
- Nancy Jouwe, cultuurhistoricus en schrijver
- Hanco Jürgens, historicus Duitsland Instituut
- Stephan Klein, auteur rapport *Eilanden overal* t.b.v. commissie Bussemaker
- Machteld Linssen, programma manager FARO RCE
- Sofia Lovegrove Pereira, programmasecretaris Internationale Erfgoed samenwerking en beleidsmedewerker meerstemmigheid RCE
- Rochelle van Maanen, creative producer, teamlid Dekolonisatienetwerk
- Alma Mustafić, onderzoeker bij het lectoraat Participatie en Stedelijke Ontwikkeling van Hogeschool Utrecht
- Joost Op 't Hoog, ambtenaar Cultuur gemeente Tilburg
- Marco Out, burgemeester van Assen

- Petra Ploeg, wetenschappelijk informatiespecialist Tilburg University en lid van de politieke partij Ubuntu Connected Front
- Daniëlle Puik, beleidsadviseur VNG “Maatschappelijke onrust”
- Ruud Rakers, projectleider deelprogramma koloniaal en slavernijverleden Rotterdam
- Kees Ribbens, historicus NIOD
- Nicolai Romashuk, initiatiefnemer Armeens monument
- Melchor Sanchez de Toca, ondersecretaris pauselijke Raad voor Cultuur Vaticaan (Rome)
- Anja Schouten, burgemeester Alkmaar
- Monique Soesman, lid commissie Bussemaker over rapport *Deel en Verbind*
- Fridus Steijlen, antropoloog KITLV, specialisme Molukse migratie en cultuur
- Alex van Stipriaan, historicus Caribische geschiedenis en slavernijverleden EUR
- Hanneke Tuithof, lid commissie Bussemaker over rapport *Deel en Verbind*
- Paola Verduyn Lunel, senior beleidsadviseur (NCDR)
- Annemarie de Wildt, curator Amsterdam Museum en lid Stadscuratorium Amsterdam

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

Rapporten en nota's

- (2003) *Beelden buiten beheer. Handreiking*. Den Haag: VNG.
- (2004) *Advies inzake onroerend erfgoed WO II*. Den Haag: Raad voor Cultuur.
- (2004) Annet Mooij, *Stenen des aanstoots. Bijlage bij Advies inzake onroerend erfgoed WO II*. Den Haag: Raad voor Cultuur.
- (2005) Council of Europe, *Toelichting bij het kaderverdrag van de Raad van Europa inzake de waarde van erfgoed voor de samenleving*. Den Haag: Faro.
- (2008) *Erfgoedverordening (modelverordening)*. Den Haag: VGN.
- (2009) *Handreiking gemeentelijke monumentencommissies*. VGN, RCE, Federatie Welstand.
- (2015) *Onverwoestbare waarden. Jaarverslag 2015*. Alblasterdam: Nationale UNESCO Commissie.
- (2017) *Betwist erfgoed. Nieuw beleid voor een meerstemmige samenleving*. Den Haag: UNESCO Nederlandse commissie.
- (2018) *Erfgoed om bij stil te staan. Achtergronden bij Verkenning Herinneringserfgoed*. Den Haag: RCE / OCW.
- (2018) *Erfgoed telt*. Den Haag: RCE / OCW.
- (2019) *Erfgoed van betekenis. Verkennend onderzoek naar de relatie tussen onroerend erfgoed en de herinnerings- en herdenkingscultuur in Nederland*. Amersfoort: RCE.
- (2019) *Gedeelde ruimte. Over het publieke domein van morgen*. Amsterdam: Akademie van Kunsten.
- (2019) *Met erfgoed meer ruimtelijke kwaliteit*. Den Haag: Raad voor Cultuur.
- (2019) Adviescommissie bescherming cultuurgooderen, *Van terughoudend naar betrokken*. Den Haag: Raad voor Cultuur.
- (2020) Froukje Demant en Larissa Pans, *Constant en in beweging. Vorm en betekenis van herdenkingsrituelen*. Amsterdam: Nationaal Comité 4 en 5 mei / ARQ Nationaal Psychotrauma Centrum.
- (2020) Kwame Nimako, Mano Delea en Mitchel Esajas, *Waarom vrijheid niet kon wachten: het parlementair debat rondom de afschaffing van de slavernij. Een rapport met betrekking tot het onderzoeksproject over de periode voor de afschaffing van de slavernij (1853-1863) in Nederland*. Amsterdam: NiNSee.
- (2020) *Stappenplan kunst in de openbare ruimte. Een leidraad voor beheer en behoud*. Amersfoort: RCE.

- (2020) *Een wapen in vreedetijd. De uitvoering van het UNESCO Haags Verdrag en het gebruik van het blauw-witte schildje. Advies van de Nederlandse UNESCO commissie*. Den Haag: UNESCO Nederlandse commissie.
- (2020) *Werkprogramma Nederlandse Unesco Commissie 2020-2021*, onderdeel 'Meer diversiteit en inclusie in cultuur en erfgoed'.
- (2021) *Amsterdam en het slavernijverleden*. Amsterdam: gemeente Amsterdam.
- (2021) *Beleidsdhandreiking. Beheer en behoud oorlogsmonumenten*. Amsterdam: Nationaal Comité 4 en 5 mei.
- (2021) *Policy on Cultural Justice*. The Hague: International Criminal Court.
- (2022) *Bijzondere Commissie Koloniaal Verleden, Koloniaal Verleden. Inleiding en vaststelling van de experten*. Brussel: Kamercommissie.
- (2022) *Voor de dekolonisering van de openbare ruimte in het Brussels hoofdstedelijk gewest: een reflectiekader en aanbevelingen, Rapport van de werkgroep*. Brussel: Urban/Brussels.
- (2022) *Nationaal Programma tegen Discriminatie en Racisme 2022*. Den Haag: Bureau NCDR.
- (2022) *Omgaan met beladen erfgoed in de openbare ruimte. Samenvatting van een in 2021 uitgevoerde verkenning*. Amersfoort: RCE.
- (2022) *Kunst in de openbare ruimte*. Amersfoort: RCE.
- (2022) *Monument en Overtreding. Handreiking voor gemeenten bij strafrechtelijke handhaving*. Den Haag; Inspectie Overheidsinformatie en Erfgoed.
- (2022) *Commissie Collectie Nederland, Onvervangbaar & onmisbaar. Naar een dynamisch beschermingsmodel voor de Collectie Nederland*. Den Haag: Raad voor Cultuur, 2022.
- (2022) *Onderweg naar Faro. De betekenis van het Verdrag van Faro voor het Nederlandse erfgoedveld en een vertaling in ambities. Uitvoeringsagenda Faro deel I*. Den Haag: RCE.
- (2022) *UNESCO Nederland en Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland KIEN, Let's celebrate our heritage: the next 50. Aanbevelingen voor de komende 50 jaar werelderfgoed en immaterieel erfgoed*. Verslag conferentie, 14-11-2022.
- (2022) *Stephan Klein, Eilanden overal. Tijd voor een andere visie op onderwijs over het koloniale verleden (po / vo)*. Amsterdam: LEMM.
- (2023) *Deel en Verbind. Nederland, Nederlands-Indië, Indonesië. Adviesrapport Commissie Versterking kennis geschiedenis voormalig Nederlands Indië*. Den Haag: VWS.

Literatuur

- Allen, Rosemary, Esther Captain, Matthias van Rossum en Urwin Vyent, 'Het koloniale slavernijverleden en doorwerkingen: inleiding', in idem red., *Staat en slavernij. Een terreinverkenning van het Koninkrijk der Nederlanden*. Leiden: KITLV, 2023, 11-20.
- Anderson, Benedict, *Imagined Communities. Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*. London: Verso, 1983.
- Andeweg, Agnes, 'Layering the Cultural Archive: a Critical Reading of Gloria Wekker's *White Innocence* and Rembrandt's Painting of Two Black Men', *Dutch Crossing. A Journal of Low Countries Studies* (2022) 1-15.
- Ankersmit, Frank e.a. red., 'Het drama Srebrenica. Geschiedtheoretische beschouwingen over het NIOD-rapport', themanummer *Tijdschrift voor geschiedenis* 116 (2003) nr. 2.
- Assoun, Paul-Laurent, *Tuer le mort. Le désir révolutionnaire*. Paris: PUF, 2015.
- Assmann, Jan, 'Communicative and Cultural Memory', in Astrid Erlil and Ansgar Nünning eds., *Cultural memory studies. An international and interdisciplinary handbook*. Berlin / New York: De Gruyter, 2008, 109-118.

- Bennet, Dyonna en Annemarie de Wildt, 'Museale meerstemmigheid op Curaçao', *Antilliaans erfgoed 2. Nu en verder*. Leiden, Leiden University Press 2021, 37-75.
- Berg, Joop van den, 'Eerherstel voor S. Kalff. Samensteller van de eerste bloemlezing van de Indisch-Nederlandse letterkunde', *Indische Letteren* 1 (1986) 36-45.
- Berkel, Marc van, *Veilig gebied? Srebrenica in het onderwijs*. Utrecht: PAX, 2020.
- Bijker, Karin m.m.w. J.P. Margry, 'Z. Petrus ('Peerke') Donders', in *Bedevaart en bedevaartplaatsen in Nederland*. Amsterdam: Meertens Instituut, 2018.
- Blom, J.C.H., 'Het leed, de vastberadenheid en de mooie vrede. Het Nationaal Monument op de Dam', in N.C.F. van Sas, *Waar de blanke top der duinen en andere vaderlandse herinneringen*. Amsterdam: Contact, 1995, 137-150.
- Blom, J.C.H. en Peter Romijn, *Srebrenica. Een 'veilig'gebied. Reconstructie, achtergronden, gevolgen en analyses van de val van een Safe Area* (Verkorte versie door Peter Bootsma red.). Amsterdam: Boom, 2002.
- Boer, Pim den, 'Geschiedenis, herinnering en 'lieux de mémoire'', in Rob van der Laarse red., *Bezeten van vroeger. Erfgoed, identiteit en musealisering*. Amsterdam: Het Spinhuis, 2005, 40-58.
- Bond, Lucy, Stef Craps and Pieter Vermeulen, 'Introduction. Memory on the Move', in idem eds., *Memory Unbound. Tracing the Dynamics of Memory Studies*. New York: Berghahn 2016, 1-26.
- Boots, Alice en Rob Woortman, *Anton de Kom. Biografie 1898-1945 / 1945-2009*. Amsterdam: Contact, 2009.
- Bourdieu, Pierre, *La distinction. Critique sociale du jugement* (Paris: Minuit, 1979).
- Brandon, Pepijn en Ulbe Bosma, 'De betekenis van de Atlantische slavernij voor de Nederlandse economie in de tweede helft van de achttiende eeuw', *TESG* (2019) 5-45.
- Bresco de Luna, Ignacio and Brady Wagoner, 'Memorials from the Perspective of Experience: A Comparison of Spain's Valley of the Fallen to Contemporary Counter-Memorials', *Memory Studies* (2022) 1-21.
- Bruinsma, Max red., *STIFF. Hans van Houwelingen vs. Public Art*. Amsterdam: Artimo, 2004.
- Bureau Integriteit, *Training morele oordeelsvorming. Werkboek*. Amsterdam: gem. Amsterdam, 2016.
- Burkom, Frans van, 'Is een kunstwerk Eindig of Definitief? En heeft de kunstenaar uitgesproken opvattingen over het in de tijd veranderende uiterlijk van zijn kunstwerk?', in *Beelden buiten beheer en behoud. Handreiking*. Den Haag: VGN, 2003, 14-26.
- Burton, Antoinette, *Burdens of History, British Feminism, Indian Women, and Imperial Culture, 1865-1915*. Chapel Hill / London: The University of North Carolina Press, 1994.
- Busken Huet, Conrad, *Litterarische Fantasieën en Kritieken*. Haarlem: Tjeenk Willink, 1884, deel 16.
- Butterfield, Andrew, 'Monuments and Memories. What History Can Teach the Architects at Ground Zero', *The New Republic* (February 2003) 27-32.
- Cannadine, David and Simon Price eds., *Rituals of Royalty. Power and Ceremonial in Traditional Societies*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
- Çelik, Zeynep, 'Colonial statues and their afterlives', *The Journal of North African Studies* 25 (2020) 5, 711-726.
- Chijs, J.A. van der, *De vestiging van het Nederlandsche Gezag over de Banda eilanden 1599-1621*. Batavia: Albrecht & Co., 1886.
- Cook, Matthew and Micheline van Riemsdijk, 'Agents of Memorialization: Gunther Demnig's Stolpersteine and the Individual (Re-)creation of a Holocaust Landscape in Berlin', *Journal of Historical Geography* 43 (2014) January, 138-147.

- Dankelman, Jan L., *Peerke Donders: schering en inslag van zijn leven*. Hilversum: Gooi en Sticht, 1982.
- Demant, Froukje en Larissa Pans red., *Constant en in beweging. Vorm en betekenis van herdenkingsrituelen*. Amsterdam: Nationaal Comité 4 en 5 mei / ARQ Nationaal Psychotrauma Centrum, 2021.
- Derksen, Maaïke, 'Removing the Youth from their Pernicious Environment. Child Separation Practices in South Dutch New-Guinea, 1902-1921', *BMGN* 135 (2020) 56-79.
- Dibbits, Hester, Sophie Elpers, Peter Jan Margry en Albert van der Zeijden, *Immaterieel erfgoed en volkscultuur. Almanak bij een actueel debat*. Amsterdam: AUP, 2011.
- Dickenson, Ch.P. ed., *Public Statues Across Times and Cultures*. London: Routledge, 2021.
- Donohoe, Janet, 'Hannah Arendt and the Ideological Character of Monuments', in S. West Gurley & Geoff Pfeifer eds., *Phenomenology and the Political*. London / New York: Rowman & Littlefield Publishers, 2016, 251-262
- Driessen, Henk, *Terug naar de Spaanse Burgeroorlog: etnografie en het onvoltooid verleden*. Amsterdam: AUP, 2013.
- Duijckx, Toine en Joke Linders, *De goede kameraad. 100 jaar kinderboeken*. Houten: Van Holkema en Warendorf, 1991.
- Edelenbos, Jurian, Anna Domingo, Pieter-Jan Klok en Jan van Tatenhove, *Burgers als beleidsadviseurs. Een vergelijkend onderzoek naar acht projecten van interactieve beleidsvorming bij drie departementen*. Amsterdam: Instituut voor Publiek en Politiek, 2006.
- Eickhoff, Martijn en Barbara Henkes, 'Postkoloniale beeldenstormen? Een replek op de Daendelslezing 2018 van Gert Oostindie', KNAW portal 2018, Historici.nl.
- Engelenhoven, Gerlov van, *Postcolonial Memory in the Netherlands. Meaningful Voices, Meaningful Silences*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2022.
- Erl, Astrid, *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen. Eine Einführung*. Stuttgart: J.B. Metzler, 2005.
- Erl, Astrid and Ann Rigney, eds. *Mediation, Remediation and the Dynamics of Cultural Memory*. Berlin / New York: De Gruyter, 2009.
- Eskes, Mathijs, 'De slagen om Ieper als herinneringslandschap. Land van modder, staal en vlees', *Historiek*, 26-05-2023.
- Essed, Philomena and Isabel Hoving eds., *Dutch Racism*. Amsterdam: Rhodopi, 2014.
- Ferrándiz, Francisco, 'Unburials, Generals, and Phantom Militarism. Engaging with the Spanish War Legacy', *Current Anthropology* 60 (2019) 62-76.
- Fraser, Nancy, 'From Redistribution to Recognition? Dilemmas of Justice in a 'Post-Socialist' Age', *New Left Review*, July / August (1995) 67-93.
- Frijhoff, Willem, *Dynamisch erfgoed*. Amsterdam: SUN, 2007.
- Garrett, H. James and Elaine Alvey, 'Exploring the Emotional Dynamics of a Political Discussion', *Theory & Research in Social Education* 49 (2021) nr. 1, 1-26.
- Geugten, Tom van der en Marc van Berkel, 'Een beter beeld van het verleden. Goede voorbeelden uit schoolboeken over Indonesië', *Kleio* 64 (2023) nr. 1, 56-62.
- Geugten, Tom van der, 'Het slavernijverleden in het Nederlandse onderwijs', in Allen et al., red., *Staat en slavernij*, 53-63.
- Geuze, Adriaan, 'De verwording van de publieke ruimte', in Akademie van Kunsten, *Gedeelde ruimte. Over het publieke domein van morgen*. Amsterdam: KNAW, 2019, 10-21.
- Ghosh, Amitav, *The Nutmeg's Curse. Parables for a Planet in Crisis*. London: John Murray, 2021.
- Gill, Michael, *Image of the Body. Aspects of the Nude*. New York: Doubleday, 1989.

- Gill, Scherto, 'Holding Oneself Open in a Conversation'. Gadamer's Philosophical Hermeneutics and the Ethics of Dialogue', *Journal of Dialogue Studies* 3 (2015) nr. 1, 9-28.
- Goddeeris, Idesbald, *Missionarissen: geschiedenis, herinnering, dekolonisering*. Tiel: Lannoo Campus, 2021.
- Goldblatt, David, *The Games: A Global History of the Olympics*. London: Macmillan, 2016.
- Gow, James, *The Serbian Project and its Adversaries: A Strategy of War crimes*. London: Hurst & Co, 2003.
- Grever, Maria, 'Colonial Queens: Imperialism, Gender and the Body Politic during the Reign of Victoria and Wilhelmina', *Dutch Crossing. A Journal of Low Countries* 26 (2002) nr. 1, 99-114.
- Grever, Maria and Berteke Waaldijk, *Transforming the Public Sphere. The National Exhibition of Women's Labor in 1898*. Durham: Duke University Press, 2004.
- Grever, Maria en Kees Ribbens, *Nationale identiteit en meervoudig verleden*. Amsterdam: AUP, 2007.
- Grever, Maria en Carla van Boxtel, *Verlangen naar tastbaar verleden. Erfgoed, onderwijs en historisch besef*. Hilversum: Verloren, 2014.
- Grever, Maria, *Onontkoobaar verleden. Reflecties op een veranderende historische cultuur*. Hilversum: Verloren, 2020.
- Grever, Maria, 'Historisch besef en koloniaal verleden: veranderende interpretaties in het onderwijs', *Kleio* 64 (2023) nr. 1, 20-24.
- Grever, Maria, 'Historical Consciousness and Controversial Statues in a Post-Colonial World: the Case of Missionary Peerke Donders (1809-1887)', *Journal History of Education*, 52 (2023) 6.
- Groot-Reuvekamp, Marjan de en Arie Wilschut, *Leerrendement Adopteer een monument: onderzoek naar de effecten van een lesprogramma van het Nationaal Comité 4 en 5 mei*. Amsterdam: Hogeschool Amsterdam, 2019.
- Grijzenhout, Frans red., *Erfgoed. De geschiedenis van een begrip*. Amsterdam: AUP, 2007.
- Guadeloupe, Francio, Paul van de Laar en Liane van der Linden, *Rotterdam: een postkoloniale stad in beweging*. Amsterdam: Boom, 2020.
- Hageman, J., *Het ontworpen standbeeld voor Jan Pieterszoon Koen te Batavia tegenover de Geschiedenis*. Batavia: Ogilvie & Co, 1868.
- Hartog, Elizabeth den, *Een spoor van vernieling. Het Noord-Nederlandse katholieke kerkinterieur voor, tijdens en na de Beeldenstorm*. Hilversum: Verloren, 2019.
- Hijink, Roel, *Het gedenkteken, de plek en de herinnering: de monumentalisering van de Duitse kampen in Nederland*. Amsterdam: UVA dissertatie, 2010.
- Hochschild, Adam, *De geest van koning Leopold II en de plundering van Congo*. Amsterdam: Meulenhoff, 1998.
- Hogervorst, Susan, *Onwrikbare herinnering. Herinneringsculturen van Ravensbrück in Europa, 1945-2010* (dissertatie EUR). Hilversum: Verloren, 2010.
- Hondius, Dienke, Nancy Jouwe, Dineke Stam en Jennifer Tosch, *Gids slavernij verleden. Nederland / Slavery heritage guide The Netherlands*. Volendam: LM Publishers, 2019.
- Hoogbergen, Wim en Hans Ramsoedh, 'Suriname, een religieuze mozaïek', *OSO. Tijdschrift voor Surinaamse taalkunde, letterkunde en geschiedenis* 21 (2002) 5-14.
- Houwelingen, Hans van, 'Bemoezuchtig, zij het op een redelijk bescheiden manier', in *Akademie van Kunsten, Gedeelde ruimte*, 22-31.
- Houwelingen, Hans van, *Historiografische/artistieke implementatie bij de herstructurering van de Grote Markt in Groningen*. Groningen: gemeente Groningen, 2021.
- Huizinga, Johan, *Erasmus*. Rotterdam: AD. Donker, 1924 (1982, 7^e dr.).

- Huyssen, Andreas, 'Monument and Memory in a Postmodern Age,' in James Young ed., *Holocaust Memorial in History. The Art of Memory*. New York: Prestel-Verlag 1994, 9-17.
- Huyssen, Andreas, *Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory*. Stanford: Stanford University Press, 2003.
- Irvin-Erickson, Douglas, Raphael Lemkin and the Concept of Genocide. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2017.
- Jones, Sían, 'Unlocking Essences and Exploring Networks. Experiencing Authenticity in Heritage Education Settings', in Carla van Boxtel, Maria Grever and Stephan Klein eds., *Sensitive Pasts. Questioning Heritage Education*. New York / Oxford: Berghahn Books, 2016, 130-152.
- Jong, Leonard de, Frans Geraedts en Ruud Meij, 'Over het morele oordeel', in Heleen de Koningh en Fergal van de Wouw red., *Handboek integriteit. Ervaringen uit de praktijk en achtergronden*. Assen: Van Gorcum, 2006.
- Jonge, J.K.J. de, *De opkomst van het Nederlandsch gezag in Oost-Indië*. Den Haag: Nijhoff, 1865, dl. 3.
- Jouwe, Nancy, 'Introduction. A gendered empire', in *Gendered Empire. Intersectional Perspectives on Dutch Post/Colonial Narratives. Yearbook of women's history*. Hilversum: Verloren, 2020, 9-23.
- Jouwe, Nancy, Matthijs Kuipers en Remco Raben red., *Slavernij en de stad Utrecht*. Zutphen: Walburgpers, 2021.
- Kapp, Paul Hardin, 'Conservation, tradition and popular iconoclasm in North America', *The Historic Environment: Policy and Practice* 11 (2021) nr. 1, 97-115.
- Kiers, Lucas, *Coen op Banda. De conqueste getoetst aan het recht van den tijd*. Utrecht: Oosthoek, 1943.
- Kila, Joris, 'De terugkeer van de beeldenstorm', *Justitiële verkenningen* 46 (2020) nr. 4, 76-89.
- Kolen, Jan, *De biografie van het landschap: drie essays over landschap, geschiedenis en erfgoed*. Amsterdam: Vrije Universiteit, 2005.
- Koselleck, Reinhart und Michael Jeismann, Hrsg., *Der politische Totenkult. Kriegerdenkmäler in der Moderne*. München: Fink, 1994.
- Kopytoff, Igor, 'The cultural biography of things: commoditization as process', in Arjun Appadurai ed., *The social life of things. Commodities in cultural perspective*. Cambridge: Cambridge University Press, 1986, 64-91.
- Kuyten, Daniëlle en Hester Dibbits, 'Emotienetwerken: tool voor gesprek', *Agora 2* (2021) 19-20.
- Labrie, Arnold, "La religion civile": nationalisme, nationale staat en modernisering in Europa', in L.H.M. Wessels en A. Bosch red., *Veranderende grenzen. Nationalisme in Europa, 1815-1919*. Nijmegen: SUN, 1992, 59-103.
- Langereis, Sandra, *Erasmus Dwarsdenker. Een biografie*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2021.
- Laqueur, Thomas, *The Work of the Dead: a Cultural History of Mortal Remains*. Princeton: Princeton University Press, 2015.
- Latour, Bruno, *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford: Oxford UP, 2005.
- Leerssen, Joep ed., *Encyclopedia of Romantic Nationalism in Europe*. Amsterdam: AUP, 2018.
- Leeuwen, Lizzy van, *Ons Indisch erfgoed: zestig jaar strijd om cultuur en identiteit*. Amsterdam: Prometheus, 2008.
- Leeuwen, Sacha van, #LestWeForget. The New Memory Agents and Practices of Online War Commemoration in the United Kingdom. Glasgow: PhD thesis University of Glasgow, 2021.
- Legêne, Susan, *Spiegelreflex. Culturele sporen van de koloniale ervaring*. Amsterdam: Bert Bakker, 2010.

- Leydesdorff, Selma, *De leegte achter ons gelaten. Een geschiedenis van de vrouwen van Srebrenica*. Amsterdam: Prometheus, 2008.
- Levine, Philippa, 'States of Undress: Nakedness and the Colonial Imagination', *Victoria Studies* 50 no. 2 (2008) 189-219.
- Lindsay, Suzanne G., 'The Revolutionary Exhumations at St-Denis, 1793', *Conversations: An Online Journal of the Center for the Study of Material and Visual Cultures of Religion* (2014) (doi:10.22332/con.ess.2015.2).
- Linskens, Brigitte en Anneloes van Kuijk, *Handboek behoud en beheer. Religieus erfgoed. Groningen: vereniging van beheerders van monumentale kerkgebouwen in Nederland*, 2019.
- Loo, Vilan van de, *Uit naam van de majesteit. Het leven van J.B. van Heutsz 1851-1924*. Amsterdam: Prometheus, 2020.
- Loth, Vincent, 'Pioneers and Perkeniers: the Banda Islands in the 18th Century', *Cakalele* 6 (1995) 13-35
- Mak, Geertje, Marit Monteiro and Elisabeth Wesseling, 'Child Separation. (Post)Colonial Policies and Practices in the Netherlands and Belgium', *BMGN* 135, no. 4 (2020) 4-28
- Margry, P.J. en C.M.A. Caspers, *Bedeplaatsen in Nederland*, 4 dln. Hilversum: Verloren, 1997-2004.
- Maus, Gunnar, 'Landscapes of Memory: a Practice Theory Approach to Geographies of Memory', *Geographica Helvetica* 70 (2015), 215-223
- Mbembe, Achille, 'Necropolitics', *Public Culture* 15 (2003) nr. 1, 11-40.
- Merry, Michael and Anders Schinkel, 'What is an Appropriate Educational Response to Controversial Historical Monuments?', *Journal of Philosophy of Education* 55 (2021) 484-497.
- Mircan, Mihnea ed., *Undone. Hans van Houwelingen*. Den Haag: Stroom, 2011.
- Mfum-Mensah, Obed, *We Come as Members of the Superior Race: Distortions and Education Policy Discourse in Sub-Saharan Africa*. New York / Oxford: Berghahn Books, 2020.
- Molt, E., *Vaderlandsche geschiedenis*. Utrecht: Erven Bijleveld, 1927.
- Monteiro, Marit, 'Colonial Complicities. Catholic Missionaries, Chinese Elite and Non-kin Support for Chinese Children in Semarang during the 1930s', *BMGN* 135 no. 4 (2020) 158-183.
- Mooij, Annet, *Stenen des aanstoots*. Den Haag: Raad voor Cultuur, 2004.
- Mulder, Marten, 'Assen – Een omstreden Armeens monument op begraafplaats De Boskamp', *DodenAkkers-Funerair Erfgoed*, 26-04-2004 (update in 2022).
- Murre-van den Berg, Heleen, *Licht uit het oosten. Oosters- en Oriëntaals-Orthodoxe kerken in Nederland en wereldwijd*. Baarn: Willen de Zwijgerstichting, 2022.
- Nederveen Pieterse, Jan, *Wit over zwart. Beelden van Afrika en zwarten in de westerse populaire cultuur*. Amsterdam: NOVIB, 1990.
- Netten, José en Hans te Brake, 'Herdenken en monumenten sterk met elkaar verweven: Verbinden van verleden, heden en toekomst', *Cogiscope: tijdschrift over gevolgen van oorlog en geweld* 5 (2009) 16-22.
- Nimako, Kwame, Amy Abdou and Glenn Willemsen, 'Chattel Slavery and Racism: a Reflection on the Dutch Experience', in Philomena Essed and Isabel Hoving eds., *Dutch Racism*. Amsterdam: Rhodopi, 2014, 33-52.
- Noordenbos, Oene, 'Johannes van Vloten', *Rekenschap. Driemaandelijks tijdschrift voor wetenschap en cultuur* 7 (1960) nr. 4, 152-166.
- Nuhanovic, Hasan, *De tolk van Srebrenica*. Amsterdam: Singel Uitgeverijen, 2020.
- Olko, Justyna, 'Body Language in the Preconquest and Colonial Nahua World', *Ethnohistory* 61 (Winter 2014) 149-179.

- Oord, Ad van den, Jules Rijssen en Ted Schouten red., *Een gemeenschappelijke strijd. Tilburg, Suriname, Aruba en de Antillen in de Tweede Wereldoorlog*. Tilburg: Commissie Wereldoorlog II in de West, 2007.
- Oostindie, Gert, *De parels en de kroon. Het koningshuis en de koloniën*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2006.
- Oostindie, Gert, *Postkoloniaal Nederland: vijftig jaar vergeten, herdenken, verdringen*. Amsterdam: Bert Bakker, 2010.
- Oostindie, Gert, Henk Schulten Nordholt en Fridus Steijlen, *Postkoloniale monumenten in Nederland*. Leiden: KITLV, 2011.
- Oostindie, Gert, *Postkoloniale beeldenstormen* (Daendelslezing 2018). Nijmegen: VanTilt, 2018.
- Oostindie, Gert red., *Het koloniale verleden van Rotterdam*. Rotterdam: Boom, 2020.
- Oostindie, Gert, *Moed en miskening. Cleveringa-oratie*. Leiden: Universiteit Leiden, 2022.
- Otani, Shinji, *Standbeelden in Nederland*. Met een inleidend essay door Pepijn Reeser. Eindhoven: Lecturis 2019.
- Pagee, Marjolein van, *Banda. De genocide van Jan Pieterszoon Coen*. Utrecht: Omniboek, 2021.
- Panzinger, Hermann, *'Verdammt und vernichtet'. Kulturzerstörungen vom Alten Orient zur Gegenwart*. München: Beck Verlag, 2021.
- Paxton, Robert, *The Anatomy of Fascism*. New York: Knopf, 2004.
- Phillips, Charlotte, *Praktisch goederenrecht*. Groningen: Noordhoff, 2020.
- Plank, P.J. van der, *Natrekking door onroerende zaken*. Groningen: Wolters-Kluwer, PhD thesis Radboud Universiteit 2016.
- Quik, Ton, *Meer dan een beeld – gestoorde verhoudingen* (Utrecht: uitgeverij IJzer, 2023)
- Rana, Jasmijn, Marlous Willemsen and Hester Dibbits, 'Moved by the Tears of Others: Emotion Networking in the Heritage Sphere', *International Journal of Heritage Studies* (2017) 1-12.
- Rego, Charles do, 'Koopwaar, dwangarbeid en opstandigheid: over slavernij en daarna op Nederlands-Caribische eilanden', in Allen et al. red., *Staat en slavernij*, 225-235.
- Ryback, Timothy, Mark S. Ellis and Benjamin Glahn eds., *Contested Histories in Public Spaces. Principles, Processes, Best Practices*. An International Bar Association Taskforce Report. London: Bar Association, 2021.
- Rietveld, Erik en Ronald Rietveld, 'Hardcore Heritage: Imagination for Preservation', *Frontiers in Psychology* 8 (2017) 1-3.
- Rigney, Ann, 'Reconciliation and remembering: (how) does it work?', *Memory Studies* 5 (2012) 251-258.
- Rigney, Ann, 'Commemoration by committee: the National Wallace Monument', *Victoria Review* 44 (2018) nr. 1, 1-15.
- Rigney, Ann, 'Toxic Monuments and Mnemonic Regime Change', *Studies on National Movements* 9 (2022) 7-40.
- Rigney, Ann, 'Decommissioning Monuments, Mobilizing Materialities', in Yifat Gutman and Jenny Wüstenberg eds., *Routledge Handbook of Memory Activism*. London / New York: Routledge, 2023, 21-27.
- Robben, Petra, 'Katholiek of koloniaal? De veranderende waardering van het standbeeld van Peerke Donders', *Tilburg. Tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur* 38 (2020) nr. 1, 3-12.
- Romein, Jan en Annie Romein, *Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen* (dl. II). Amsterdam: Querido, 1946, 5^e dr., oorspr. 1940.
- Romijn, Peter, 'The 'Lesser Evil' – the Case of the Dutch Local Authorities and the Holocaust', in Peter Romijn et al., *The Persecution of the Jews in the Netherlands, 1940-1945*. Amsterdam: Vossiuspers, 2012, 13-26.

- Roodzant, Dirk, *De Armeense gruwelen. Nederland en de vervolgingen van de Armeniërs in het Ottomaanse Rijk, 1889-1923*. Hilversum: Verloren, 2021.
- Rosendaal, Joost, *Nijmegen '44. Verwoesting, verdriet en verwerking*. Nijmegen: Vantilt, 2009.
- Ross, Marc Howard, *Cultural Contestation in Ethnic Conflict*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Ruin, Hans, *Being with the Dead. Burial, Ancestral Politics, and the Roots of Historical Consciousness*. Stanford: Stanford University Press, 2018.
- Ryback, Timothy, Mark Ellis and Benjamin Glahn eds., *Contested Histories in Public Spaces. Principles, processes, Best Practices*. Salzburg: International Bar Association, 2021.
- Said, Edward, *Culture and Imperialism*. London: Vintage, 1994.
- Sas, Niek van, 'Towards a New National History: *Lieux-de-mémoire* and Other Theaters of Memory', in Joep Leerssen and Ann Rigney eds., *Historians and Social Values*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2000, 169-184.
- Schelkens, Karim, Paul van Geest, Joep van Gennip, *Geschiedenis van het Europees Katholicisme*. Amsterdam: Boom, 2021.
- Schinkel, Anders, 'Beeldenstormers hebben gelijk: beeld Jan Pieterszoon Coen moet weg', *Sociale Vraagstukken*, 25-6-2020.
- Schlüter, Lucy, *Standbeelden van Erasmus in Rotterdam: 1549-2008*. Rotterdam: Stichting Erasmushuis Rotterdam, 2008.
- Shanken, Andrew M., *The Everyday Life of Memorials*. Princeton: Princeton University Press, 2022.
- Smith, Laurajane, *Uses of Heritage*. London: Routledge, 2006.
- Sneller, Agnes, *De Gouden Eeuw in gedichten van Joost van den Vondel (1587-1679)*. Hilversum: Verloren, 2014.
- Steijlen, Fridus, *Tjakalele at Full Moon. Oratie*. Amsterdam: Vrije Universiteit Amsterdam, 2018.
- Stipriaan, Alex van, *Rotterdam in slavernij*. Amsterdam: Boom, 2020.
- Stuurman, Siep, *De uitvinding van de mensheid. Korte wereldgeschiedenis van het denken over gelijkheid en cultuurverschil*. Amsterdam: Bert Bakker, 2009.
- Suljagic, Emir, *Een landkaart van het verdwijnen. Terug naar Srebrenica*. Amsterdam: de Arbeiderspers, 2022.
- Swirc, Maurice, *De Indische doofpot. Waarom Nederlandse oorlogsmisdaden in Indonesië nooit zijn vervolgd*. Amsterdam: Uitgeverij De Arbeiderspers, 2022.
- Taylor, Charles, 'The Politics of Recognition', in Amy Gutmann ed., *Multiculturalism. Examining the Politics of Recognition* (Princeton: Princeton University Press, 1994) 25-74.
- De politiek van de erkenning', in Amy Gutmann red., *Multiculturalisme. De politiek van erkenning nader onderzocht*. Amsterdam: Boom, 1995, 43-98.
- Teeuwisse, Jan, *Leven en werk van beeldhouwer-tekenaar Jaap Kaas*. Utrecht: Impress, 1987.
- Tillier, Bertrand, *La disgrâce des statues. Essai sur les conflits de mémoire, de la révolution Française à Black Lives Matter*. Paris: Payot, 2022.
- Townsend EagleWoman, Angelique, 'The Ongoing Traumatic Experience of Genocide for American Indians and Alaska Natives in the United States: the Call to Recognize Full Human Rights as set forth in the United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples', *American Indian Law Journal* 3 (2015) 2, 424-451.
- Üngör, Ugur Ümit, 'De Armeense genocide van 1915', in Barbara Boender en Wichert ten Have red., *De Holocaust en andere genociden. Een inleiding*. Amsterdam: AUP, 2012, 45-72.
- Üngör, Ugur Ümit, 'Cultural Genocide. Destruction of Material and Non-Material Human Culture', in Cathie Carmichael and Richard C. Maguire eds., *The Routledge History of Genocide*. London: Routledge, 2015).

- Varner, Eric, *Mutilation and Transformation: Damnatio Memoriae and Roman Imperial Portraiture*. Leiden / Boston: Brill, 2004.
- Vree, Frank van, *In de schaduw van Auschwitz. Herinneringen, beelden, geschiedenis*. Groningen: Historische uitgeverij, 1995.
- Vries, Jan de, 'Actief historisch denken: interactief historische vaardigheden leren', *Leraar24*, 23-09-2020.
- Vukusic, Iva, 'Masters of Life and death: Paramilitary Violence in Two Bosnian Towns', *Journal of Perpetrator Research* 3 (2021) 66-86.
- Vukusic, Iva, *Serbian Paramilitaries and the Breakup of Yugoslavia: State Connections and Patterns of Violence*. New York: Routledge, 2023.
- Wagt, Wim de, *Vijfhonderd meter namen. De Holocaust en de pijn van de herinnering*. Amsterdam: Boom, 2021.
- Waterton, Emma and Laurajane Smith, 'The Recognition and Misrecognition of Community Heritage', *International Journal of Heritage Studies* 16 (2010) 4-15.
- Wekker, Gloria, *Witte onschuld. Paradoxen van kolonialisme en ras*. Amsterdam: AUP, 2020.
- Wertheim, Jaap, 'Tweede namenwand is verspilling van middelen', in Petra Catz, Bram de Swaan en Herman Vuijsje, *Bedenkt eer gij herdenkt. Kritische geluiden over het geplande Holocaust Namenmonument*. Amsterdam: Lecturis, 2019, 27-31.
- Wildeboer Schut, Rachele and Zoltán Dujisin, 'Spain's Democratic Anxieties through the Lens of Franco's Reburial', *Memory Studies* (July 2022) 1-24.
- Young, James, 'The Counter-Monument: Memory against Itself in Germany Today', *Critical Inquiry* 18 (Winter 1992) 267-296.
- Zeijden, Albert van der, 'Naar een onderzoeksagenda voor immaterieel erfgoed. Kennisontwikkeling ten behoeve van het borgen van tradities', *Volkskunde* (2015) 1, 53-67.

Websites, films en educatieve informatie

Enkele voorbeelden

- Beeldende Kunst en Openbare Ruimte Rotterdam (BKOR). Zie website (<https://www.bkor.nl/beelden/liggende-figuur/>). Er zijn 700 beelden en 350 straatnamen die verwijzen naar koloniaal verleden; ook het verzet en activisme is geregistreerd.
- Black Heritage Tours (<http://www.blackheritagetours.com/>).
- Buitenkunst Amsterdam (<https://amsterdam.kunstwacht.nl/>).
- Clip met beelden verwijdering standbeeld van J.P. Coen in Indonesië in 1943 (loopt van 07:04 tot 067:50) (https://www.openbeelden.nl/media/1301880/Djawa_Baharoe_7).
- Contested Histories Onsite on historical legacies in public spaces all over the world (<https://contestedhistories.org/>).
- Film documentaire 'Les statues meurent aussi' (1953), Alain Renais, Chris Marker and Ghislain (Cloquet <https://www.youtube.com/watch?v=F0y1ZTrql8U>).
- Grever, Maria, 'Historici en het oog van de beeldenstorm', *Historici.nl*, 17-9-2020 (<https://www.historici.nl/historici-en-het-oog-van-de-beeldenstorm/>).
- Hoff, Tim van den, *Monumental crossroads*. Documentaire film (2020) over 'The Fight for Southern Heritage' in de VS (<https://monumentalcrossroads.com/>) en (https://www.vpro.nl/speel~POW_04791371~monumental-crossroads~.html).
- Hoff, Tim van den, *The icons of Piet Hein*. Documentaire film / NTR (<https://frontaalfilm.com/the-icons-of-piet-hein/>).

Houwelingen, Hans van, *Tussen blauwe golven en groene corridor* (2019). Documentaire film over de voorgenomen sloop van het kunstwerk Blauwe Golven van Peter Struycken in Arnhem (<http://www.hansvanhouwelingen.com/nl/projects/blauwe-golven/>).

Leerssen, Joep (standbeelden in Europa) (<https://ernie.uva.nl/viewer.p/21>).

Leerssen, Joep (standbeelden in Nederland) (<https://ernie.uva.nl/viewer.p/21/73/filter/0-OR:91-140103%7C79-136506/list/>).

Liberation Route (https://www.holland.com/be_nl/toerisme/holland-stories/bevrijdingsroute/beleef-de-liberation-route-europe.htm).

Mapping Slavery, routes in diverse steden langs sporen van slavernijverleden (<https://mappingslavery.nl/kaarten-2/kaarten-nederland/>).

Oorlogsmonumenten 4 en 5 mei comité (<https://www.4en5mei.nl/oorlogsmonumenten>).

Pinkall, Bryan, (<https://bryanpinkall.blogspot.com/2012/07/1948-summer-olympic-opening-ceremony.html>).

Struikelstenen in Nederland (<http://struikelstenen.nl/>).

Thema J.P. Coen. Informatie voor leraren (<https://wfm.nl/educatie-coen-leraren>).

Universiteit Utrecht. Hoe moeten we omgaan met controversiële standbeelden? (<https://www.uu.nl/achtergrond/hoe-moeten-we-omgaan-met-controversiele-standbeelden>).

Van der Krogt, René en Peter, *Mens en dier in steen en brons*. Op de website staan 10.402 beelden van mensen, dieren, planten en persoonsgerelateerde gedenktekens met veel informatie (<https://www.vanderkrogt.net/standbeelden/index.php>).

FOTOVERANTWOORDING

Hoofdstuk 1 *Standbeeld Piet Hein in Delfshaven (Rotterdam), onthuld in 1870.* Kunstenaar Joseph Graven. Foto [https://nl.wikipedia.org/wiki/Piet_Hein_\(zeevaarder\)#/media/Bestand:Rotterdam_monument_pietheyn.jpg](https://nl.wikipedia.org/wiki/Piet_Hein_(zeevaarder)#/media/Bestand:Rotterdam_monument_pietheyn.jpg)

Hoofdstuk 2 *Sinti en Roma monument in Den Haag, onthuld in 2006.* Kunstenaar Haags Architecten Bureau. Foto Haags Architecten Bureau / Ben Fama-Visscher, CC BY 3.0 nl, https://nl.wikipedia.org/wiki/Roma_en_Sinti-monument#/media/Bestand:Denhaag_Roma_en_Sinti_monument.JPG

Hoofdstuk 3 *Stolpersteine voor de Pollack familie in Amsterdam-Zuid, onthuld in 2018.* Kunstenaar Gunter Demnig. Foto https://nl.wikipedia.org/wiki/Bestand:Stolpersteine_for_the_Pollack_family,_Amsterdam_October_3,_2018.jpg

Hoofdstuk 4 *Standbeeld J.P. Coen in Hoorn, onthuld in 1893.* Kunstenaar Ferdinand Leenhoff. Foto International bureau Shutterstock. Fotograaf Jan van der Wolf

Hoofdstuk 5 *Nationaal Holocaust Namenmonument in Amsterdam, onthuld in 2021.* Kunstenaar Daniel Libeskind. Foto Dirk P.H. Spits

Hoofdstuk 6 *Moments contained. Beeld van zwarte vrouw voor het CS Rotterdam, onthuld in 2023.* Kunstenaar: Thomas Price. Foto Spinster – Own work, CC BY-SA 3.0, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=132653100>

Hoofdstuk 7 *Emancipatie proclamatie, computerbewerking van het Emancipation Memorial uit 1876, Hans van Houwelingen, 2020.*

Katern met foto's

1. *Feestelijke onthulling standbeeld J.P. Coen in 1893 in aanwezigheid van burgemeester Zimmerman, en enkele ministers, zoals de minister van Koloniën Willem Karel van Dedem.* Foto van de Rode Steen na de onthulling. Foto: Anoniem – <https://www.flickr.com/photos/westfriesarchief/5920080008/in/photolist-a28XwY-a265vV>, Publiek domein, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=103572104>
2. *Prins Claus op tentoonstelling over de VOC in Hoorn krijgt informatie van de Molukse kunstenaar Willy Nanlohy over de wandaden van J.P. Coen, 1987.* Foto Rob Croes / Anefo, collectie Nationaal Archief.
3. *Protesten en contraprotesten rond het standbeeld van J.P. Coen in 2020.* Foto Benno Ellerbroek.
4. *Borstbeeld Jo van Heutsz in Coevorden, onthuld door prins Hendrik der Nederlanden in 1933.* Kunstenaar August Falise.
5. *Monument Indië-Nederland; oorspronkelijk Van Heutsz monument.* Kunstenaar Jan Kleingeld ontwierp de wijziging van het monument in woord en beeld; plaatsing in 2007. Foto <https://www.flickr.com/photos/kitlvcollections/5612957242>
6. *Het doek valt. Protest tegen het Indie-Nederland monument.* Foto FramerFramed, Rogier Fokke.
7. *Ceremoniële onthulling standbeeld Peerke Donders in 1926 met kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders.* Foto Regionaal Archief Tilburg (Rat Schmidlin).
8. *Bronzen standbeeld Peerke Donders en geknielde onbekende man.* Kunstenaar J.P. Maas. Foto Joost Op 't Hoog (2022).

9. *Standbeeld Peerke Donders met protestbord Black Lives Matters (BLM) in 2020*
Foto Kenneth Cuvalay.
10. *Standbeeld Spaanse missionaris Junipero Serra, in 2020 beklad in zijn geboorteplaats Palma de Majorca.* Foto AFP-ANP.
11. *Standbeeld Anton de Kom in Amsterdam, onthuld in 2006.* Kunstenaar Jikke van Loon. Foto [https://nl.wikipedia.org/wiki/Bestand:2020_Monument_Anton_de_Kom_\(9\).jpg](https://nl.wikipedia.org/wiki/Bestand:2020_Monument_Anton_de_Kom_(9).jpg)
12. *Kopie van het Emancipatiemonument uit Washington DC in Boston, onthuld in 1879.*
Kunstenaar Thomas Ball. Foto [https://en.wikipedia.org/wiki/File:Emancipation_Memorial_\(Boston\)_by_Thomas_Ball.jpg](https://en.wikipedia.org/wiki/File:Emancipation_Memorial_(Boston)_by_Thomas_Ball.jpg)
13. *Slavernijmonument Vlissingen, beklad met leuzen, onthuld in 2023.* Kunstenaar Zeus Hoenderop. Foto Dirk-Jan Gjeltema.
14. *Van Tuyll-monument / de 'groetende sportman' in Amsterdam, onthuld in 1928.* Kunstenaar Gra Rueb. Foto Olympisch stadion
15. *Restant van de Muur van Mussert, onderdeel van het NSB partijterrein, gebouwd in 1936.*
Foto https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Muur_van_Mussert#/media/File:20210822_Muur_van_Mussert_08.jpg
16. *Hagespraak van Mussert op het partijterrein in Lunteren, 22 juni 1940.* Foto https://nl.wikipedia.org/wiki/Bestand:Hagespraak_der_Bevrijding_-_Fotodienst_der_NSB_-_NIOD_-_77757.jpeg
17. *Grafmonument van NSB-er Leendert Willem de Leeuw op het 'verloren kerkhof' bij de begraafplaats in Roermond, gebouwd in 1943.* Foto https://nl.wikipedia.org/wiki/Bestand:Graf_Leendert_Willem_de_Leeuw,_Roermond.jpg
18. *Monument van Joodse erkentelijkheid in Amsterdam, ook bekend als Monument van Joodse Dankbaarheid, onthuld in 1950.* Kunstenaar Jobs Wertheim. Foto https://nl.wikipedia.org/wiki/Bestand:Monument_van_Joodse_Erkentelijkheid_Johan_Gustaaf_Wertheim_Amsterdam_v1.JPG
19. *Monument De Schommel in Nijmegen ter nagedachtenis aan 763 burgers die zijn omgekomen bij het geallieerde bombardement in 1944, onder hen 24 kinderen. Onthuld in 2000.* Kunstenaar Henk Visch. Foto Myra Muller.
20. *Onthulling van de eerste Stolpersteine op 19 mei 2022 in Breda ter nagedachtenis aan Gerhard van de Rhoer, door burgemeester Paul Depla en kleinzoon Gerhard van de Rhoer.*
Foto Rob Wolf.
21. *Eerste Stolperstein in Breda met een foto van opa Van de Rhoer en kleinzoon.* Foto Rob Wolf.
22. *Armeens monument (chatsjkar of khachkar) op begraafplaats De Boskamp in Assen, onthuld 2001.* Foto [https://nl.wikipedia.org/wiki/Armeens_monument_\(Assen\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Armeens_monument_(Assen)).
23. *Tekst bij het Armeens monument met het later toegevoegde woord 'genocide'.* Foto Nicolai Romaschuk.
24. *Tijdelijk Monument – Srebrenica is Nederlandse geschiedenis in Amsterdam, onthuld in 2020.* Kunstenaar Bosnian girl. Foto: Eva Broekema, Framer Framed. <https://framerframed.nl/exposities/temporary-monument/>
25. *Bouw van de Tweede Coentunnel, geopend 2013.* Foto tcm26, Beeldbank Rijkswaterstaat.
26. *Compilatie straatnaamborden. Bronbestand Noordhollands Dagblad* https://www.noordhollandsdagblad.nl/cnt/dmf20200619_20951304
27. Logo Bitterzoete Route. Studio Raul Balai en Nancy Jouwe, bitterzoeteroute.nl
28. *Onthulling naambord gesneuvelde Dutchbatter Jeffrey Broere, 2023.* Foto: Erik van 't Hullenaar, AD, 19-01-2023 <https://www.ad.nl/arnhem/arnhem-eert-gesneuvelde-militairen-met-hun-namen-als-wachters-voor-de-eeuwigheid-boven-drie-viaducten-br~a23c09ce/226518125/>.

